

**POLITYCZNE, SPOŁECZNE
I EKONOMICZNE ASPEKTY
PANDEMII COVID-19 W
EUROPIE ŚRODKOWEJ
I WSCHODNIEJ**

POLITYCZNE, SPOŁECZNE I EKONOMICZNE ASPEKTY PANDEMII COVID-19 W EUROPIE ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

Redakcja naukowa:

Wojciech Słomski

Zdzisław Sirojć

Jurij Kariagin

Warszawa 2021

Wieloautorska monografia naukowa pod redakcją
prof. prof.: Wojciecha Słomskiego, Zdzisława Sirojcia i Jurija Kariagina

Recenzenci:

Akademik Jewgienij Babosow, Białoruska Akademia Nauk,
socjolog i ekonomista, profesor filozofii

Prof. dr hab. Henryk Bednarski, emeryt. prof. Wszechnicy Polskiej,
socjolog, Honorowy Prezes Społecznego Towarzystwa Polska-Ukraina

Dr hab. Bazyli Nazaruk, emeryt. prof. Uniwersytetu Warszawskiego i Wyższej Szkoły
Menedżerskiej w Legnicy, filolog (rusycysta i ukrainista)

Doc. dr hab. Marek Storoška, rektor Wyższej Szkoły Biznesu Międzynarodowego
ISM Slovakia w Preszowie, pedagog i polityk społeczny

Projekt okładki

Barbara Kuropiejska-Przybyszewska

Wydawca:

Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR

www.aspra.pl; e-mail: oficyna@aspra.pl

Unikatowy Identyfikator Wydawnictwa 44900

© Copyright by Wojciech Słomski, ??????????????????????????????

© Copyright by Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2021

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części
niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej, fotografic-
znej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autorów i Wydawcy.

ISBN 978-83-8209-???????????????

Objętość: ??????????????? ark. wyd.

Spis treści / Contents

Od Redakcji	9
Wojciech POMYKAŁO Szanse i zagrożenia w ogólnoświatowej walce z pandemią COVID-19.	11
<i>Opportunities and threats in the global fight against the COVID-19 pandemic</i>	
Zdzisław SIROJĆ Działania Unii Europejskiej na rzecz stabilności europejskiego (unijnego) ładu w czasie pandemii COVID-19	15
<i>The actions of the European Union for the stability of European (EU) order during the COVID-19 pandemic</i>	
Władimir OLENCZENKO Меры Евросоюза по преодолению последствий пандемии COVID-19	25
<i>Measures taken by the European Union to deal with the consequences of the COVID-19 pandemic</i>	
Siergiej GAWROW Simplification and involution of the media: contemporary trend in the information space of Russia, Europe and the USA	35
Piotr SOLARZ Geopolityczne i sanitarne implikacje COVID-19 dla wybranych państw Europy Środkowej i Wschodniej	41
<i>Geopolitical and sanitary implications of the COVID-19 pandemic for selected countries in Central and Eastern Europe</i>	
Wojciech SŁOMSKI COVID-19 w Polsce – szanse i zagrożenia	51
<i>COVID-19 in Poland – opportunities and threats</i>	
Oksana W. PAŃKOWA Oleksandr J. KASPEROWICZ Українське громадянське суспільство в спектрі новітніх викликів і загроз: можливості протидії пандемії COVID-19 в умовах цифровізації ..	63
<i>Ukrainian civil society in the spectrum of the new challenges and threats: opportunities to counter the COVID-19 pandemic in the context of digitalization</i>	

Lukasz MONIUSZKO Konstytucyjne możliwości ograniczania wolności społecznej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej jako narzędzie prawne do walki z COVID-19	75
<i>Constitutional possibilities of limiting social freedom on the territory of the Republic of Poland as an instrument of the right to fight COVID-19</i>	
Anna ČEPELOVÁ Projekt podpory zместnanosti počas pandémie COVID-19 v Slovenskej republike	87
<i>The employment support project during the COVID-19 pandemic in the Slovak Republic</i>	
Walery M. NOWIKOW Налогообложение некоммерческих организаций в современной Украине. . .	105
<i>Taxation of non-profit organizations in contemporary Ukraine</i>	
W.O. CZUWARDYŃSKIJ Детермінанти інноваційно орієнтованого сучасного розвитку ринку праці: умови та можливості реалізації	111
<i>Factors of innovatively oriented development of the labor market: conditions and possibilities of implementation</i>	
Olga F. NOWIKOWA Larysa L. SZAMIŁOWA Anna D. SZASTUN Цифровий та економічний розвиток за нинішніх умов: науково-методичне забезпечення оцінки взаємовпливу	119
<i>Digital and economic development under the current conditions: scientific and methodical providing an assessment of the interaction</i>	
Viera MOKRIŠOVÁ Analýza sily odvetvového prostredia na vybranom trhu v kontexte pandémie COVID-19 na Slovensku	131
<i>Analysis of the strenght of the industry environment in the selected market in the context of the COVID-19 pandemic in Slovakia</i>	
L.S. LISOGOR S.W. IWASZCZENKO Соціальне інвестування в освітньо-професійний компонент забезпечення сталого людського розвитку: проблеми формування та реалізації в сучасній Україні	145
<i>Social Investment into Educational and Occupational Component of the Provision of the Sustainable Human Development: Problems of Formation and Realization in contemporary Ukraine</i>	

Dariusz CHELSTOWSKI Jakich kompetencji w czasie pandemii potrzebuje branża telekomunikacyjna? . . .	153
<i>What competences does the telecommunications industry need in a pandemic?</i>	
Michajło MANOW Jurij KARIAGIN Інноваційний розвиток ресторанного бізнесу під час пандемії COVID-19	161
<i>Innovative development of restaurant business during the COVID-19 pandemic</i>	
I.M. NOWAK I.L. ŽUK Соціальне відповідальність сучасної організації як механізм соціального інвестування сталого людського розвитку на корпоративному рівні	171
<i>Social responsibility of contemporary organization as a mechanism of social investment of sustainable human development at the corporate level</i>	
Maciej ŚLUSARCZYK Marcin KEŚY Metody zarządzania optymalizujące działalność operacyjną w przedsiębiorstwie w czasie pandemii	187
<i>Management methods optimizing operational activity in an enterprise as a pandemic</i>	
L.M. SZIRIAJEWA V.W. PRIADKO Вплив пандемії COVID-19 на успішність професійної діяльності особистості	205
<i>Impact of the COVID-19 pandemic on the success of professional personality functioning</i>	
Renáta TKÁČOVÁ Miriam HADOBÁS Kvalita života a podpora zdravia starých l'udí v čase pandémie	215
<i>Quality of life and health promotion of the elderly in times of pandemic</i>	
Lenka LACHYTOVÁ Impact of COVID-19 on the life of seniors in a retirement home-long – term care facilities	239
Martin JURAŠEK Justification of social work with victims of domestic violence during the SARS-COV-2 pandemic	257

R.P. POPIELUSZKO W.O. SKOROPAD COVID-19 як чинник виникнення посттравматичного стресового розладу	271
<i>COVID-19 as a factor of post-traumatic stress disorder</i>	
Nelia BIGUN Features of the manifestation of depressive states in people who have recovered from COVID-19	279
O.P. MAZURKIEWICZ Актуальні проблеми соціології культури в сучасній Україні	289
<i>Actual problems of sociology of culture in contemporary Ukraine</i>	
Katarzyna SZOLGINIA Zdalna edukacja w czasach pandemii w opinii nauczycieli szkoły podstawowej. Badanie pilotażowe	297
<i>Remote education in times of pandemic in the opinion of primary school teachers. Pilot study</i>	
Ана FIEDORENKO Курьо WIESIOŁYJ Престижність як чинник професійного самовизначення підлітків в умовах карантину	307
<i>Prestige as a factor for the professional self-determination of teens in quarantine</i>	
Susanna KITAJEWA Team Projects in the Online Course „Methods of Teaching English” (2020) ...	321
Zdzisław SIROJĆ Metropolie i kataklizmy – wielkomiejski charakter COVID-19	327
<i>Metropolises and natural disasters – the metropolitan nature of COVID-19</i>	
Afiliacja autorów prac	337
Summary	341

Od redakcji

Wybuch epidemii spowodowanej błyskawicznym rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2 rozpoczął nowy rozdział w historii nie tylko XXI wieku ale w historii całej ludzkości. W epoce globalizacji, szybkiego przemieszczania się na duże odległości milionów ludzi, zakażenie społeczności całego świata okazało się znacznie szybsze niż ktokolwiek mógł przypuszczać. COVID-19 stał się natychmiast dla naukowców, będących w tym czasie zamkniętych w domach (ale przecież mających dostęp do Internetu), bardzo wdzięcznym tematem do różnego rodzaju debat i dyskusji. Zaczęto podejmować nie tylko dyskusje o tematyce medycznej, ale także ekonomicznej, politycznej i społecznej.

Niniejsza monografia wieloautorska została przygotowana przez naukowców pochodzących Europy Środkowej i Wschodniej (Białorusi, Polski, Rosji, Słowacji i Ukrainy). Wyniki zamieszczonych poniżej badań mogą okazać się użyteczne zarówno dla teoretyków, jak i praktyków. Pozwalają one bowiem, spojrzeć na zagadnienia związane z COVID-19 z innej perspektywy, włączając w obieg naukowy szereg refleksji zarówno obecnych już, jak i nieobecnych w literaturze w światowej.

Wnioski z przeprowadzonej analizy będą mogły zostać wykorzystane nie tylko przez naukowców, ale także przez ludzi, którzy w codziennej praktyce rozwiązują problemy związane z pandemią i jej krótko- i długofalowymi skutkami.

Serdecznie podziękowania za pracę nad publikacją należą się: recenzentom pracy, Oficynie Wydawniczej ASPRA-JR, a w szczególności Stowarzyszeniu Współpracy Polska – Wschód i jego Prezesowi – Panu Józefowi Bryllowi – za inspirację i dofinansowanie niniejszego przedsięwzięcia.

Wojciech Pomykało

Szanse i zagrożenia w ogólnoświatowej walce z pandemią COVID-19

Opportunities and threats in the global fight against the COVID-19 pandemic

According to the author, the fight against the COVID-19 pandemic is not an isolated task of part of humanity or individual countries, but an important goal of all inhabitants of our planet. A pandemic is a threat to the right to life and health of every human being.

Rozpowszechniający się koronawirus (i jego różne, coraz groźniejsze mutacje) we współczesnym globalnym świecie wywołuje pandemię i dotyka mieszkańców naszego globu. Jest on największym zagrożeniem realizacji praw współczesnego człowieka, bo dotyczy prawa każdego człowieka do życia i zdrowia. Stanowi także wielkie i realne zagrożenie dla całej ludzkości współczesnego świata.

Z tego punktu widzenia należy uznać, że **walka z pandemią nie jest izolowanym zadaniem części ludzkości, czy poszczególnych krajów, lecz ważnym celem wszystkich mieszkańców naszej planety**. Przynajmniej tak powinno być. Nie ma bowiem współcześnie ważniejszego zadania i szlachetniejszego celu, niż zatrzymanie złowrogiej działalności wirusów, przybierających coraz to nową postać.

Dlatego obecne współzawodnictwo ChRL i USA nie powinno realizować celu ważniejszego niż wspólna walka ze wspomnianym wirusem. Zmiana na stanowisku prezydenta USA spowodowała **dość istotną zmianę polityki tego mocarstwa wobec Chin, ale jest to zmiana niepełna, ograniczona, stwarzająca niedostateczną podstawę do skutecznej walki z pandemią w skali światowej**. W dużej mierze bowiem, losy walki z przeobrażającym się wirusem

zależą od tego, czy dwa główne mocarstwa współczesnego świata, wspólnie potraktują pandemię i jej zwalczanie jako cel najważniejszy, a wszystko inne, jako dodatek do tego, czy też nadal będą konkurować ze sobą.

W rozpatrywaniu tych problemów współczesny analityk musi uwzględnić orientację nowego prezydenta USA, nieuznającą pandemii za jeden z głównych celów współczesnej polityki amerykańskiej i w związku z tym nie wymagającą koncentracji wszystkich sił służących do jego zwalczenia. Ludzie pracy Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, ale też większość ludzi współczesnego świata, domagają się, aby amerykańskie sfery rządzące (rządowe i kapitałowe) zmieniły swoje stanowisko w tej sprawie, uznając, że zwalczanie pandemii jest nie tylko najważniejszym, ale dominującym nad wszystkimi innymi zadaniami. **Jest to postulat możliwy, choć trudny do realizacji.** Powstaje w związku z tym szereg istotnych pytań. Czy w ogóle ewolucja amerykańskiego stanowiska w tej sprawie w obecnej strukturze własnościowej, stanowiącej zaplecze amerykańskiej władzy państwowej, jest całkowicie możliwa? Czy kapitał amerykański może się zdobyć na taką inspirację władz współczesnej Ameryki, które podzielił stanowisko chińskie w tej sprawie, polegające na tym, aby uznać, iż pandemia i wirusy, a nie jakikolwiek kraj i jego rządy są głównym przeciwnikiem współczesnych i nadają amerykańsko-chińskiemu współzawodnictwu nie tylko nieco odmienny kształt, w stosunku do koncepcji realizowanej przez D. Trumpa, ale chcą stworzyć na świecie nową sytuację, po to, aby nie tylko zadeklarować walkę z wirusem, jako naczelnym i dominującym nad wszystkimi innymi celami, ale aby zacząć praktycznie taką politykę w tym zakresie realizować. Wiąza się też z tym inne pytania, czy amerykańskie połowiczne rozwiązania w tej dziedzinie, stwarzają dostatecznie mocne podstawy do szybkiego i skutecznego pokonania pandemii oraz jakie to może mieć skutki nie tylko wobec sukcesów w walce z wirusem, **nie tylko występujące na amerykańskim, czy izraelskim gruncie, nie tylko w całym współczesnym kapitalistycznym ale też globalnym świecie? Jest to tym istotniejsze, że jak się można łatwo przekonać, dotychczasowe skutki światowej walki z pandemią charakteryzują się dużymi dysproporcjami występującymi w dłuższym dystansie czasowych, co jest groźne dla całej ludzkości walczącej z bardzo niebezpiecznym wirusem. Żyjemy i pracujemy bowiem, na planecie, na której wszystko, co się dzieje w jednej jej części ma głęboki oddźwięk i skutek w innej. Może to zwiększać szanse na sukces w tej walce, ale też pogłębiać kryzys i grozić zagładą ludzkości.**

Współczesna ludzkość – jak wynika z dotychczasowego wywodu – zainteresowana jest w maksymalnej koncentracji wszystkich sił i środków do walki ze współczesnym zagrożeniem pandemią. Nie tylko sił i środków zgromadzo-

nych w USA, ale sił i środków dotyczących całego kapitalistycznego świata, w tym zwłaszcza Europy Zachodniej. Dotyczy to także sił i możliwości Chin i Japonii. Z pierwszych działań podejmowanych przez nowego amerykańskiego prezydenta J. Bidena, widać wyraźnie, że USA nie zamierzają **podzielić je mniej lub bardziej proporcjonalnie na walkę z pandemią i z Chinami**. Nie jest to dobra prognoza dla współczesnego świata, albowiem oznacza to znaczne rozproszenie środków i możliwości planowego użycia ich do walki z groźącym współczesnej ludzkości niebezpieczeństwem. Jest to istotniejsze i z tego punktu widzenia, że walka z pandemią, przynajmniej jak dotąd, nie powoduje ani zmian w strukturze własnościowej funkcjonującej w świecie kapitalistycznym, ani nie eliminuje charakterystycznej dla kapitalizmu ostrej konkurencji między koncernami. Ponieważ głównym środkiem walki z pandemią jest produkcja i upowszechnienie szczepionek mających szansę uniemożliwić szkodliwą dla zdrowia i życia działalność wirusów w organizmie ludzkim, należy zwrócić uwagę na to, jak realizowana jest walka z wirusami i jak zachowują się koncerny farmaceutyczne produkujące główną broń do walki z pandemicznym wirusem.

Aby zrozumieć ich zachowanie, należy przypomnieć powszechnie znaną sprawę, że **przemysł farmaceutyczny i jego właściciele, to najbogatsza część współczesnego kapitalistycznego gospodarstwa, rozciągającego się od Stanów Zjednoczonych, przez Europę Zachodnią, aż po azjatycką Japonię**. Właściciele tego przemysłu są bogatsi od gangów uprawiających za plecami kapitalistycznych władz proceder produkcji i rozpowszechniania narkotyków. Wśród właścicieli tych fortun na czoło wysuwają się właściciele koncernów farmaceutycznych, którzy bogacą się na pandemii. Nie tylko nie wyrzekli się oni maksymalnych zysków, ale prowadzą konkurencyjną walkę między innymi w sprawie wartości poszczególnych szczepionek, która w dużej mierze utrudnia skuteczną walkę z pandemią.

Charakterystyczna dla współczesnego świata struktura społeczna w głównych krajach kapitalistycznego świata, polega na tym, że funkcjonuje elita właścicieli kapitału i biurokracja z nimi związana, która posiada zasoby materialne umożliwiające długoterminowe funkcjonowanie bez zarobków uzyskanych z pracy najemnej. Pandemia pozbawia ludzi żyjących z pracy najemnej, utrzymujących się z dochodów uzyskiwanych z tytułu pracy możliwości godnego życia. Ich pracodawcy z kapitalistycznych przedsiębiorstw, poza wąską elitą zarządców państw i gospodarek, nie płacą im dostatecznych sum, aby mieli szansę na długotrwałe funkcjonowanie w warunkach pandemii. W rezultacie pandemia w całym kapitalistycznym świecie rodzi wiele konfliktów społecznych, które w pozapandemicznych czasach podlegają istotnemu zama-

zaniu. A nawet ograniczeniu. **Długotrwałość pandemicznych kryzysów nasila te konflikty, które przybierają na znaczeniu i wadze.** Powodują one, że pandemia choć nie rodzi nowych konfliktów, ale głównie zaostrza istniejące, w szczególności dotyczące korzystania z różnych usług społecznych, wymagających regularnych, ale nie zmniejszonych dochodów większości ludności współczesnego globalnego świata.

Z jednej więc strony, pandemia to świat nieporównywalnie większych dochodów, zwłaszcza koncernów farmaceutycznych i narastania brutalnej konkurencji między nimi, która niezwykle utrudnia powszechne zastosowanie szczepionek, jako głównego środka przeciwdziałania wirusom wśród milionów ludzi. Z drugiej strony, mają miejsce inspiracje powodujące, że tradycyjne konflikty między bogatymi i biednymi w świecie kapitalistycznym rozwijają się i nabierają w czasie pandemii szczególnej mocy i wyrazu. Na dodatek wszystko to odbywa się w warunkach, kiedy państwa kapitalistyczne są odwrócone od biednych, a nawet średnio zamożnych, co powoduje, **iż pandemia jest okresem realizacji maksymalnych zysków uzyskiwanych przez najbogatszych kapitalistów współczesnego świata.**

Jeśli więc chcemy zrozumieć swoistą nieudolność przytłaczającej większości współczesnych rządów kapitalistycznych występującą w rozwiązywaniu pandemicznych problemów współczesnego świata (mimo występujących ostrych dysproporcji w tym zakresie) oraz niechęć współczesnego prezydenta J. Bidena do uczynienia razem z Chińczykami pandemii, jako swojego głównego, dominującego wroga, to powinniśmy się bliżej przyjrzeć wielu podmiotom współczesnego kapitalistycznego świata i ich działalności oraz rozwiązywaniu przez nie współczesnych problemów, w tym walki z COVID-19.

Zdzisław Sirojć

Działania Unii Europejskiej na rzecz stabilności europejskiego (unijnego) ładu w czasie pandemii COVID-19

The actions of the European Union for the stability of European (EU) order during the COVID-19 pandemic

According to the author, the COVID-19 pandemic disturbed the stability of the order functioning in the European Union. She showed the weaknesses of this grouping, including:

- a delayed response to an oncoming pandemic,*
- different approaches to fighting the pandemic by its individual entities, which deepened the disintegration of the system,*
- unpreparedness of the organization for actions in emergency situations,*
- implementation errors made as a result of operating in extreme conditions and under time pressure,*
- not very efficient and effective communication.*

Istota europejskiego (unijnego) ładu*

Pod pojęciem europejskiego (unijnego) ładu pojmować będziemy element ładu międzynarodowego (globalnego), dotyczący stosunków i relacji, zachodzących między różnymi podmiotami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi, funkcjonującymi w oparciu o przyjęte przez Unię Europejską wartości i zasady oraz dążące do zapewnienia stabilizacji opartego na nich ładu na kontynencie europejskim. Podstawę tego ładu stanowią wartości i prawa charakterystyczne dla współczesnych osiągnięć cywilizacyjnych.

* Wybrane fragmenty niniejszego rozdziału opublikowane zostały w artykule „Polska i Ukraina w kształtowaniu europejskiego ładu”, który ukazał się w „Studiach Społecznych” 1/2021.

Główne cele unijnego ładu europejskiego sprowadzają się do:

- zapewnienia równowagi między różnymi podmiotami działającymi i wpływającymi na sytuację na kontynencie,
- dbałości o trwały i zrównoważony rozwój, w tym o ekonomiczną efektywność, sprawiedliwość społeczną i ochronę środowiska,
- rozwiązywania różnych problemów europejskich, warunkujących jego stabilność.

Chodzi o ład opierający się na następujących zasadach działania:

- pomocniczości
- proporcjonalności
- równości i tożsamości narodowej
- lojalnej współpracy
- przyznawania kompetencji
- równowagi instytucjonalnej
- demokracji, wolności i praw człowieka¹.

***Global governance* w Unii Europejskiej jako sposób stabilizowania europejskiego ładu**

Dla pozimnowojennego ładu w Europie charakterystyczne było pojawienie się i rozwój wielu nowych zjawisk i procesów. Wśród ważniejszych z nich wymienić należy:

- proces globalizacji i wzrost współzależności między różnymi podmiotami kształtującymi ład międzynarodowy
- pojawienie się nowych konfliktów politycznych, społecznych i gospodarczych
- nasilenie się ruchów środowiskowych
- wzrost znaczenia społeczeństwa obywatelskiego.

Istotne znaczenie miało także domaganie się obywateli:

- udziału w zarządzaniu
- demokratycznej polityki
- sprawiedliwego dostępu do globalnych dóbr publicznych
- koordynacji rozproszonych sfer rządzenia: lokalnej, prowincjonalnej, narodowej, regionalnej i globalnej².

Spowodowało to m.in. rozwój koncepcji *global governance* jako próby współpracy i koordynacji różnych zjawisk i procesów politycznych, społecznych i gospodarczych. Koordynacja tych działań, ze względu na wielobiegu-

¹ *Unia Europejska*, <http://www.uniaeuropejska.info.pl/>

² *Globalne zarządzanie – Global governance*, https://pl.qaz.wiki/Global_governance

nowość i wielopodmiotowość współczesnego świata, nadaje duże znaczenie wzajemnemu porozumiewaniu się.

Przez **global governance** rozumiemy proces skutecznego i efektywnego wykorzystywania różnych zasobów (ludzkich, rzeczowych, finansowych i informacyjnych), w oparciu o prawo i zasady relacji między różnymi politycznymi, gospodarczymi i społecznymi podmiotami globalnymi, prowadzący do realizacji stawianych przez nie celów, w tym przede wszystkim zapewniających ład międzynarodowy; istotą zarządzania globalnego (*global governance*) jest sprawowanie władzy w przestrzeni międzynarodowej poprzez wprowadzanie form i sposobów wspólnych działań, mających na celu rozwiązywanie problemów o globalnym lub regionalnym zasięgu³.

Zarządzanie globalne cechuje:

- wielopłaszczyznowość (wielopoziomowość) podejmowania decyzji
- hierarchiczność poziomów decyzyjnych
- interakcyjność
- współdziałanie różnych podmiotów
- demokratyczny charakter rozwiązywania problemów
- sieciowa natura powiązań
- złożoność relacji
- transnarodowość
- multilateralizm
- rozproszona odpowiedzialność
- brak rządu (zarządu) centralnego
- utopijność dążeń.

Słabość *global governance* (globalnego zarządzania) przejawia się w:

- nieprzejrzystości relacji między jego uczestnikami
- nieformalności
- braku legitymizacji
- nierozliczalności
- słabej ewaluacji
- braku sankcji
- czasochłonności
- barierach kulturowych
- problemach komunikacyjnych
- niekompatybilności systemów informacyjnych
- mnogości i hegemoniczności niektórych podmiotów
- fragmentacji zarządzania.

³ Zob.: Z. Sirojć, Tezy wykładu: *Global governance*, WSM, Warszawa 2020.

Ze względu na mnogość podmiotów decyzyjnych i charakter podejmowanych decyzji zarządzanie w Unii Europejskiej posiada cechy *global governance*. Cechują je:

- wielopłaszczyznowy (wielopoziomowy) charakter
- negocjacje i kompromisy jako podstawa działania
- demokratyczne podejście do rozwiązywania problemów
- brak szybkiego reagowania i elastyczności
- rozproszenie ośrodków zarządzania
- przysługujące państwom członkowskim prawo weta.

Nie sprzyjają one szybkim działaniom mającym na celu stabilizację unijnego ładu i nie służą sprawnemu nim kierowaniu.

Obok różnych instytucji europejskich, funkcjonujących według głównych założeń *global governance*, istotną rolę w kształtowaniu europejskiego ładu mają do odegrania politycy, zarówno unijni, jak i reprezentujący poszczególne państwa, w szczególności największe kraje: Francję i Niemcy.

Uwarunkowania stabilności europejskiego ładu

Zapewnienie europejskiego ładu jest możliwe przy uwzględnieniu różnych uwarunkowań. Przez **uwarunkowania unijnego ładu europejskiego** rozumiemy różnego rodzaju czynniki (problemy, kwestie, bariery, zagrożenia) wpływające na jego kształt i charakter. Mogą mieć one dynamiczny i zmienny charakter.

Uwarunkowania mogą mieć charakter globalny i regionalny, wewnętrzny i zewnętrzny, czy też wynikać z aktywności człowieka w różnych dziedzinach życia społecznego.

Wśród zjawisk i procesów globalnych wymienić należy m.in.:

- proces globalizacji
- zmiany klimatu
- wojny i konflikty zbrojne, w tym zagrożenie wojną nuklearną
- terroryzm
- dysproporcje rozwojowe i materialną polaryzację ludności
- kryzysy gospodarcze
- ekonomizację życia społecznego
- dominację instytucji finansowych i korporacji transnarodowych
- niekontrolowane migracje międzynarodowe
- technicyzację życia społecznego i szybkie tempo zmian technologicznych.

Wymienić należy następujące:

- polityczne
(terroryzm; konflikty regionalne i lokalne; agresywne ideologie: nacjonalizm, szowinizm, populizm, euroislam)
- ekonomiczne
(regionalne dysproporcje rozwojowe i zróżnicowanie poziomu życia; ekonomiczne uzależnienie słabszych państw kontynentu; bezrobocie; zadłużenie; problemy energetyczne)
- środowiskowe
(zanieczyszczenie środowiska; klęski żywiołowe spowodowane zmianami klimatycznymi)
- technologiczne
(brak kontroli nad badaniami naukowymi, w szczególności nad sztuczną inteligencją i ingerencją w genetykę człowieka)
- kulturowe
(wpływ kultury masowej; zanik kultur lokalnych wskutek unifikacji i komercjalizacji kultury)
- społeczne
(powstawanie „społeczeństw równoległych”; dezintegracja społeczna; przestępczość, w tym cyberprzestępczość)
- demograficzne
(niekontrolowane migracje; urbanizacja i metropolizacja; starzenie się społeczeństw; niski przyrost naturalny).

Czynniki wpływające na unijny ład europejski i jego stabilność możemy podzielić także na wewnętrzne i zewnętrzne. Wewnętrzne dotyczą działalności podmiotów unijnych (oraz relacji i procesów zachodzących między nimi) bezpośrednio wpływających na jego kształt i charakter, na zewnętrzne natomiast składają się: działalność innych podmiotów oraz zachodzących między nimi relacji, zjawisk i procesów bezpośrednio lub pośrednio wpływających na ład europejski.

Mnogość uwarunkowań kształtowania stabilnego ładu w Europie znacznie utrudnia jego osiągnięcie. Nie sprzyjają temu także dynamiczne zmiany, jakie zachodzą na kontynencie w różnych dziedzinach życia społecznego jak i w jego otoczeniu.

Pandemia COVID-19 i działania na rzecz stabilności unijnego ładu

Kiedy w końcu roku 2019 w chińskim megamieście Wuhan wybuchła epidemia COVID-19, nikt nie przypuszczał, że spowoduje ona tak straszliwe skutki dla globalnego społeczeństwa i globalnej gospodarki, a dla niektórych krajów w szczególności. Zależały one bowiem, od wielu czynników: od stanu gospodarki, od organizacji społecznej, od posiadanego intelektualnego i społecznego kapitału, od stanu rozwoju nauki i medycyny w szczególności. Od nich zależy zatem także, w jaki sposób poszczególne państwa i ich społeczeństwa poradzą sobie z tą pandemią.

Pandemia pokazała także siłę ale i słabości ugrupowań politycznych i gospodarczych współczesnego świata, w szczególności Unii Europejskiej.

Słabość UE, najbardziej zaawansowanego w integracji ugrupowania na świecie, ukazała się w szczególności w:

- zróżnicowanym podejściu do walki z pandemią przez poszczególne jej podmioty, co pogłębiało dezorganizację systemu,
- nieprzygotowaniu organizacji do działań w sytuacjach nadzwyczajnych,
- spóźnionej reakcji na rozpowszechniającą się pandemię,
- błędach realizacyjnych, popełnionych w rezultacie działania w ekstremalnych warunkach i pod presją czasu,
- niezbyt sprawnym i operatywnym komunikowaniu się.

Spowodowało to zaburzenie stabilności funkcjonującego w UE porządku. Zagroziło bowiem, bezpieczeństwu jej obywateli, w szczególności ich fizycznemu i materialnemu bytowi.

Na przykładzie Polski można wykazać, że PKB w roku 2020 w stosunku do roku 2019 znacznie zmniejszył się (o 2,8 %)⁴. Straty w ludziach są jeszcze bardziej znaczące. Do końca I kwartału 2021 roku wskutek pandemii COVID-19 ludność kraju zmniejszyła się o 50 tysięcy. Podobnie jak Polska dotkliwe straty poniosły wszystkie kraje UE.

Po otrząśnięciu się z organizacyjnego letargu, przywódcy UE i jej krajów członkowskich podjęli radykalne działania. Dotyczyły one przede wszystkim odbudowy gospodarki. Przyjęty Plan Odbudowy dla Europy przewiduje przeznaczenie 1824 mld EUR na działania zmierzające do wyjścia z koronakryzysu.

Oprócz działań w makroskali podjęto działania wspierające poszczególne podmioty UE, państwa, regiony i branże. Jako przykład mogą posłużyć pro-

⁴ <https://www.mony.pl/gospodarka/pkb-polski-2020-...>

pozycje Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego. Zawierają one różnego rodzaju środki stabilizujące gospodarkę:

- pożyczki na stabilizację ekonomiczną w strefie euro (do 2 % PKB),
- nadzwyczajne zakupy w czasie pandemii (750 mld EUR),
- rozdysponowanie środków w ramach polityki spójności (37 mld EUR)
- uzupełnienie funduszy stabilizacyjnych (28 mld EUR),
- dofinansowanie Europejskiego Funduszu Solidarności (800 mln EUR),
- kredyty wsparcia pracowników i osób samozatrudnionych (100 mld EUR),
- skierowanie środków do Europejskiego Funduszu Dofinansowania do Globalizacji (179 mln EUR),
- wsparcie MŚP (8 mld EUR),
- odroczenie płatności podatku VAT oraz składek na ubezpieczenie społeczne,
- tymczasowe zniesienie taryf celnych i podatku VAT,
- wsparcie z tytułu kryzysu pandemicznego (240 mld EUR),
- dofinansowanie ogólnoeuropejskiego funduszu gwarancyjnego (200 mld EUR) ⁵.

Środki te mają na celu nie tylko odbudowę gospodarki, ale także naprawę szkód spowodowanych przez pandemię.

Warto tu wyróżnić także działania podejmowane w zakresie bezpośredniej walki z pandemią:

- zakup szczepionek i testów dla obywateli,
- zakup środków medycznych, przede wszystkim sprzętu medycznego,
- sfinansowanie powrotu obywateli UE do krajów macierzystych w czasie pandemii.

Podjęto także działania zabezpieczające UE na przyszłość:

- przyjęto nową strategię farmaceutyczną, gwarantującą równy dostęp do leków,
- powołano Europejską Unię Zdrowotną,
- przyjęto program Europejskiego Zielonego Ładu,
- określono zakres współpracy w sytuacjach kryzysowych,
- zwiększono ochronę miejsc pracy,
- udzielono wsparcia turystyce i podróżowaniu.

Działanie te muszą także uwzględniać skutki pandemii, jakie spowodowała ona w gospodarce światowej. Wśród ważniejszych z nich wymienić należy:

- załamanie gospodarki (zmniejszenie produkcji i konsumpcji, spadek obrotów w handlu międzynarodowym),

⁵ <https://vip.lex.pl/akty-prawne/dziennik-ue/rozporzadzenia...>

- wzrost interwencjonizmu państwowego,
- częściowy odwrót od globalizacji,
- wzrost gospodarczego znaczenia Chin,
- dynamiczny rozwój gospodarki cyfrowej,
- wzrost znaczenia systemów ochrony zdrowia⁶.

Podsumowanie

Powyższe rozważania pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. Unijny ład europejski jest istotnym elementem ładu globalnego (międzynarodowego). Posiada dynamiczną i zmienną strukturę. Na jego stabilność mają przede wszystkim wpływ różnego rodzaju jego podmioty, w szczególności państwa członkowskie, struktury Unii Europejskiej i politycy stojący na jej czele. Na nich też spoczywa największa odpowiedzialność za jego utrzymywanie oraz efektywną i skuteczną koordynację działań. Silna ekonomicznie, jednolita politycznie i skutecznie rozwiązująca problemy społecznie Unia Europejska jest najlepszym gwarantem stabilności europejskiego ładu.
2. Zarządzanie w UE ma charakter demokratyczny i cechy *global governance*. Powoduje to wydłużenie procesów decyzyjnych i spowalnia reakcje na zachodzące zjawiska i pojawiające się problemy, co obniża jego sprawność.
3. Ład europejski uwarunkowany jest wieloma czynnikami: globalnymi i regionalnymi, wewnętrznymi i zewnętrznymi, czy też wynikającymi z ważniejszych obszarów aktywności ludzkiej (politycznej, gospodarczej, społecznej, etc.). Ze względu na mnogość i dynamikę uwarunkowań działania na rzecz stabilności ładu europejskiego są znacznie utrudnione. Należy zatem, postrzegać je jako długotrwały proces.
4. Trwająca od ponad roku pandemia COVID-19 zaburza kształtujący się unijny ład w Europie. Sposób zarządzania tym politycznym i gospodarczym ugrupowaniem jak do tej pory nie sprzyjał operatywnym działaniom, podejmowanym w odpowiedzi na to zjawisko. Jednakże strategiczne działania podjęte przez jego kierownictwo i poszczególne państwa członkowskie świadczy o zrozumieniu zagrożeń, jakie dla stabilności politycznego, gospodarczego i środowiskowego ładu w Europie (Unii Europejskiej) stanowi ta pandemia.

⁶ Zob.: D. Wnukowski, D. Wąsiński, *Skutki pandemii COVID-19 dla gospodarki światowej*, https://pism.pl/publikacje/Skutki_pandemii_...

Literatura

- Burchard-Dziubińska M., *Rola informacji w kształtowaniu ładu ekonomicznego*, owp.pl/upload/files/ksiazki/01_Burchard_Dziubinska.pdf
- Ciarko M., Paluch-Dybek A., *Ład ekonomiczny, środowiskowy i społeczny triadą zrównoważonego rozwoju*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 9/2014, s. 17–27.
- Dahl M., Hanczewski P., Lewicka M., *Współczesny ład międzynarodowy. Dynamika zmian*, Toruń 2018.
- Globalne zarządzanie – Global governance*, https://pl.qaz.wiki/Global_governance
<https://www.mony.pl/gospodarka/pkb-polski-2020-...>
<https://vip.lex.pl/akty-prawne/dziennik-ue/rozporzadzenia...>
- Kozub-Karkut M., *Global governance we współczesnej debacie o stosunkach międzynarodowych*, Wyd. Rambler, Warszawa 2015.
- Kukułka J., *Problemy teorii stosunków międzynarodowych*, PWN, Warszawa 2000.
- Lesik M., *Pandemia protekcyjizmu – nowy ład gospodarczy po koronawirusie*, Puls Biznesu, 2020.
- Rewizorski M., *Rola Unii Europejskiej w budowie nowego ładu międzynarodowego – stan obecny i perspektywy*, Poznań 2010.
- Rewizorski M. (red.), *Globalne zarządzanie i jego aktorzy. W poszukiwaniu rozwiązań dla zmieniającego się świata*, Wyd. Scholar, Warszawa 2016.
- Sirojć Z., Tezy wykładu: *Global governance*, WSM, Warszawa 2020.
- Sirojć Z., *Polska i Ukraina w kształtowaniu europejskiego ładu*, „Studia Społeczne” 1/2021.
- Stolarczyk M., *Kierunki ewolucji europejskiego systemu międzynarodowego w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2018, t. 21, s. 7 – 58.
- Unia Europejska*, <http://www.uniaeuropejska.info.pl/>
- Wnukowski D., Wąsiński D., *Skutki pandemii COVID-19 dla gospodarki światowej*, https://pism.pl/publikacje/Skutki_pandemii_...
- Zachara M., *Global governance: ład międzynarodowy po zakończeniu stulecia Ameryki*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

В. Оленченко

Меры Евросоюза по преодолению последствий пандемии COVID-19

*Measures taken by the European Union to deal
with the consequences of the COVID-19 pandemic*

The European Union (EU) is the largest economic grouping in Europe, comprising 27 states. The functioning of the EU largely determines the state of trade and economic relations in general on the European continent. The study of the measures taken in the EU to counter and overcome the COVID-19 pandemic makes practical sense, as it shows the processes that are currently taking place there and forming the prerequisites for further development. The EU's priorities and activities to achieve them are also highlighted. As a research method, we chose to consider individual blocks – the actions of the European Commission, relations between neighboring countries under quarantine restrictions, the validity of financial measures, the adoption of the EU long-term budget for 2021–2027, vaccination. Then bringing the considered blocks together. The study showed that in the EU's activities in the context of the pandemic, there was a certain inertia, insufficient elaboration of the details of measures, the lack of backup options for action, which was due to both objective and subjective factors. In general, it can be stated that the current mechanisms of functioning of the EU and their management regulations are designed for „hothouse” conditions and are ineffective when the conditions of activity become more complicity.

Мир продолжает жить в условиях пандемии COVID-19, объявленной Всемирной организацией здравоохранения 13.03.2020 г.¹ Сроки завершения пандемии пока не определены. Они существуют в виде временных ориентиров. Довольно широко высказываются разные варианты на этот счёт, но все они носят предположительный характер и по ним отсутствует консенсус мнений. В социально-экономической деятельности большинства стран мира преобладают элементы изоляционизма по отношению к другим странам. Изоляционизм носит вынужденный характер и продиктован стремлением препятствовать распространению вируса SARS-COV-2 и предотвратить масштабное заражение населения. В целом в прогнозах будущего преобладают неопределенности. Во власти обозначенных условий находится и Евросоюз, который выстраивает свою систему мер и механизмов противостояния COVID-19.

Так, в Евросоюзе действуют развернутые меры эпидемиологического характера, предусматривающие усиление контроля за коммуникациями внутри стран-участниц и между ними, вплоть до применения жёсткого карантина (*lockdown*). Как правило, регулирование эпидемиологического режима отнесено к национальным компетенциям.

В этой связи у ряда сопредельных стран в ЕС возникают сложности во взаимоотношениях, в частности, с движением между ними трудовых ресурсов. К примеру, в Эстонии заметная часть трудоспособного населения работает в Финляндии на стройках и в сфере обслуживания, периодически туда выезжая – их именуют «челночной миграцией»². Карантин в Финляндии, периодически ужесточаемый на неопределённый срок, в очередной раз с 27.01.2021 лишает эстонских «челночных» мигрантов доступа на финляндский рынок труда³. Соответственно снижаются финансовые поступления в Эстонию от эстонских мигрантов. Одновременно карантин в Эстонии не позволяет приезду на эстонский рынок труда мигрантов из других стран, не входящих в ЕС, традиционно это – Украина⁴. Складывается парадоксальная ситуация, когда при повышенном спросе на рабочую силу в Эстонии растёт безработица. Феномен объясняется различием уровня зарплат. Эстонцы стремятся в Финляндию, где зарплата выше, а

¹ Официальный сайт Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), <https://www.who.int/ru> Доступ 26.01.2021.

² Сайт МИД Эстонии – <https://vm.ee/en/search/site/shuttle%20migration> Доступ 21.01.2021.

³ Там же.

⁴ Сайт МИД Эстонии – <https://vm.ee/en/news/updated-information-about-restrictions-movement-passengers-arriving-estonia-between-25-and-31/> Доступ 22.01.2021.

в Эстонию привлекают мигрантов из тех стран, где зарплата ниже и тех мигрантов, которые не подпадают под нормативы ЕС по зарплатам – в основном из Украины. Аналогичным образом выглядит ситуация в треугольнике Польша-Германия-Украина, где польские трудовые мигранты отправляются на заработки в Германию и Великобританию, а образующийся вакуум на польском рынке труда заполняют украинскими мигрантами. Обе ситуации сложилась до пандемии и устраивали всех участников. Пандемия и Brexit нарушили описанное равновесие, что будет иметь негативный мультипликационный эффект для экономик перечисленных стран, так как при прочих расчётах на будущее следует учитывать и то, что прогнозируется рост безработицы в самих Финляндии и Германии, что сузит емкость их рынка труда, прежде всего, для мигрантов.

Пытается ли Еврокомиссия (ЕК) влиять на подобные искажения и способствовать их нормализации? Прямых признаков не просматривается. С другой стороны здесь уместен вопрос, как гипотетически ЕК могла бы регулировать подобные ситуации?

Примером возможных действий в этом направлении может рассматриваться решение о введении в ЕС новой категории зон опасности. Так, руководство ЕС в лице Ш. Мишеля (Европейский Совет) и Урсулы фон дер Ляйен (Еврокомиссия) с целью разблокировки ситуации изоляции на границах между странами-участницами 21.01.2021 объявили о введении дополнительных зон опасности – тёмно-красных (*dark red*) наряду с красными (*red*) зон распространения SAR-COV-2. Своего рода скрытый призыв ориентироваться не на национальные границы, а на границы указанных зон и соответственно им планировать и проводить политику изоляции⁵.

В Евросоюзе введены механизмы финансовой поддержки бизнеса. Так, в апреле 2020 г. в качестве первоочередных мер был согласован общий объём помощи странам-участницам в размере 540 млрд. евро, из которых 100 млрд. – на поддержание занятости. Из суммы в 540 млрд. евро в среднем получается на каждую страну ЕС по 20 млрд. евро⁶. Много это или мало? Если сопоставить с ВВП Кипра в 2019 г., то 20 млрд евро почти равны его объёму – 22 млрд. евро. Если соотнести с ВВП Польши в том же 2019 г., то окажется, что 20 млрд. евро – это 3.7% от польского ВВП⁷.

⁵ Сайт Еврокомиссии в официальных заявлениях https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_21_189, Доступ 23.01.2021

⁶ Расчёт автора.

⁷ Рассчитано автором на основе данных сайта Евростата в части размеров национальных ВВП – https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_gdp&lang=en Доступ 19.01.2021

Напрашивается предположение о том, что решение ЕС по объёму помощи глубоко не прорабатывалось и не выводилось из конкретных данных по каждой стране-участнице.

Высказаны рекомендации национальным банковским секторам сделать послабления для домохозяйств, в основном, в виде отсрочки возврата кредитов и увеличения сроков выплаты процентов по ним.

В более конкретном виде план ЕС по противостоянию пандемии COVID-19 и преодолению её последствий был представлен 27.05.2020 г.⁸. Он опирается на общий бюджет ЕС, предусматривает изменение нормативов его формирования, в частности, их ослабление и менее требовательное отношение к выполнению нормативов. Так, к примеру, отменяются штрафы за превышение потолка соотношения внешнего долга и национального ВВП, который до этого должен был находится на уровне 60%. План характеризуется как восстановительный план (*recovery plan*) и ему дано амбициозное название «Евросоюз следующего поколения» (*Next Generation EU, NGEU*⁹).

В то же время принятые решения носят большей частью, образно выражаясь, «бумажный» характер в том смысле, что согласованы объёмы финансирования выхода из пандемии и преодоления её последствий, но не представлен детальный график выделения и освоения этих средств, то есть отсутствует пока то, что называют дорожной картой выполнения план – даты и приходящиеся на них объёмы.

Привлекает внимание то, что между датой объявления пандемии COVID-19 (13.03.2021) выдвиганием восстановительного по последствиям пандемии плана ЕС (27.05.2021) существует заметная пауза величиной в 2.5 месяца.

Реакция руководства Евросоюза на пандемию можно характеризовать как запоздалую и не сразу эффективную. Проступает инертность ЕК в оценке ситуации и инертность в установлении общей линии поведения стран-участниц в условиях пандемии. Вполне возможно, что институты ЕС активно включились в выработку мер и разработку механизмов противостояния пандемии, но об этой деятельности не стало своевременно известно странам-членам и или они не сразу почувствовали реакцию руководства ЕС. Примером может служить обращение президента Эстонии К. Кальюлад, которая в конце марта 2020 г. апеллировала в ЕК с просьбой повлиять на польские власти, которые препятствуют транзиту через их

⁸ Сайт Еврокомиссии ЕС, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_940, Доступ 18.01.2021

⁹ Там же.

территорию эстонских грузов, ссылаясь на пандемию. Другой пример – апрельское 2020 г. обращение в ЕС о помощи со стороны Италии, который оставался безответным вплоть до того, что итальянское политическое руководство запросило поддержки в России и она была без промедления оказана.

Воникает вопрос, насколько эффективно действовал Евросоюз в условиях пандемии? Этот вопрос распадается на ряд подвопросов. В частности, насколько руководство ЕС было готово к экстренным мерам, способным консолидировать страны-участницы и мобилизовать имеющиеся ресурсы?

Для понимания того, насколько компетентно и адекватно реагировало руководство Евросоюза на пандемию COVID-19 надо рассмотреть ряд обстоятельств. Главными органами управления Евросоюзом являются семь по терминологии ЕС институтов¹⁰. Из них ключевыми считаются Европейский Совет (Шарль Мишель), Европейский парламент (Давил Сассоли), Совет министров (по регламенту ЕС председательствует по полгода каждая по очереди страна-участница), Еврокомиссия (Урсула фон Ляйен), Европейский центральный банк (Кристина Лагард)¹¹. Прежде всего, нужно обратиться к срокам вступления в полномочия политиков, представляющих руководство ЕС.

Еврокомиссия в нынешнем составе ведет счёт своей деятельности с июля 2019 г., когда кандидатура Урсулы фон Ляйен была заслушана в Европарламенте и утверждена в качестве председателя ЕК. Согласно регламенту руководитель ЕК после утверждения предлагает кандидатов на должности членов ЕК – еврокомиссаров, выдвигаемых по одному кандидату от стран-участниц. Будущих членов ЕК персонально рассматривает Европарламент и утверждает их или отводит. Фактически с этого момента Еврокомиссия начинает неформально входить в текущие дела Евросоюза.

Официально руководитель Председатель Европейского Совета (Шарль Мишель) и ЕК (Урсула фон Ляйен) вступили в свои полномочия 01.12.2020

¹⁰ В терминологии ЕС под институтами понимаются организации, ведомства, учреждения. Европейский парламент (главный законодательный орган), Европейский совет (главный политический орган), Совет Европейского союза – другое название Совет министров (собирается на уровне министров национальных правительств, профиль которых меняется в зависимости от обсуждаемых вопросов), Европейская комиссия (основной орган исполнительной власти), Суд Европейского союза (суд высшей инстанции в ЕС), Европейская счётная палата (аудиторский орган), Европейский центральный банк (регулятор банковской системы ЕС).

¹¹ В скобках указаны действующие руководители

г., а председатель Европарламента (Давид Сассоли) – 03.07.2020¹², президент ЕЦБ (Кристина Лагард Christine Lagarde) – 01.11.2019¹³

Инертность Евросоюза можно было бы примерить к опыту и подготовленности политиков, пришедших к руководству. Так, У. фон дер Ляйен до вступления в полномочия председателя ЕК получила солидный опыт работы в германском госаппарате, побывав на различных федеральных министерских постах¹⁴. Более того, У. фон дер Ляйен, являющаяся медиком по образованию, работала в медицинском департаменте эпидемиологии, социальной медицины, исследований системы здравоохранения Высшей медицинской школы в г. Ганновер (1998–2002)¹⁵.

Давид Сассоли (David Sassoli) 30.05.1956 представлял Италию в ЕП в 2009–2014 г., повторно – в 2014–2019 и будучи избранным заместителем председателя ЕП, курировал Средиземноморскую политику, бюджетную и строительство. Председателем ЕП избран 03.07.2019 г.¹⁶

Кристин Лагард (Christine Lagarde), 01.01.1956 г. Профессиональный финансист, обладающая широким и разносторонним опытом в финансовой сфере. До вступления в полномочия руководителя ЕЦБ возглавляла Международный Валютный фонд (МВФ).

Шарль Мишель выглядит самым практичным – он был премьер-министром. Содержание опыта администрирования руководителей Евросоюза давало основания ожидать от них более быстрых и более эффективных решений по организации противостояния пандемии.

Для объективной оценки следует принять во внимание то, что нынешнее руководство ЕС вступило в полномочия и приступило к практическим делам буквально накануне пандемии, когда ничто не предвещало ни её масштабы, ни её глубину, ни её последствия. На фоне разноплановых и масштабных задач в новом руководстве ЕС первоначально не восприняли всю серьезность и глубину проблемы пандемии. Образно говоря, отнеслись к ней примерно так, как к внезапному и вне прогноза дождю, который надо просто перетерпеть. Но дождь оказался почти потопом. Кроме того, существовали и существуют другие об-

¹² Сайт Европарламента в части его руководства <https://www.europarl.europa.eu/the-president/en/the-presidency>, Доступ 20.01.2021

¹³ Сайт Европейского центрального банка в части его руководства – <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/decisions/html/cvlagarde.en.html>, Доступ 19.01.2021

¹⁴ Сайт Еврокомиссии в части членов ЕК – https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/president_en#timeline, Доступ 19.01.2021

¹⁵ Там же.

¹⁶ Сайт Европарламента в части его руководства <https://www.europarl.europa.eu/the-president/en/the-presidency>, Доступ 20.01.2021

стоятельства, препятствующие применению руководителями ЕС своего опыта управления.

Так, инертность Евросоюза можно было бы отнести на отсутствие навыков и методик действий в кризисных ситуациях. Но такое объяснение идет вразрез с практикой деятельности Евросоюза, который последнее десятилетие переходит из одного кризиса в другой. Так, относительно поступательное развитие Евросоюза споткнулось о глобальный финансово-экономический кризис 2007–2009 гг. За ним последовали и другие кризисы, в частности, кризис евро (2010) украинский 2014-н/вр., миграционный 2015 г., Brexit, 2016–2020 гг. Видимо изъян кроется в том, что в Евросоюзе пока не разработали универсальных антикризисных методик, применимых к любой ситуации и каждый из перечисленных кризисов регулируется изолированно и своими изолированными средствами.

Сыграла свою роль и разногласованность действий стран – участниц. Зачастую члены ЕС выбирают приоритетом не общее развитие ЕС, а лоббирование тех или иных узких национальных, субрегиональных целей. В этом смысле говорить о борьбе двух тенденций в развитии Евросоюза – евроскептиков и еврооптимистов. Так, противостояние между сосредоточено, в основном, на вопросе соотношения национального и наднационального в деятельности Евросоюза¹⁷.

Кроме того, фактором, сдерживающим адекватное реагирование ЕС выступает то, что страны-участницы располагают не равными и даже не сравнимыми потенциалами экономического развития. Глубина различия проявляется в официальном делении стран-участниц на нетто-доноров и нетто-получателей субсидий и дотаций из бюджета.

К безусловно усложняющим реакцию руководства ЕС на пандемию следует отнести процесс выхода Великобритании из ЕС (2016–2010 гг.). С финансовой точки зрения британский выход сокращал доходную часть долгосрочного бюджета ЕС. Как известно, он формируется на 7 лет и распадается на ежегодные бюджеты. Великобритания была одна из стран чистых доноров ЕС. Политически объединяла вокруг себя группу стран: Польша, страны Прибалтики, которые зачастую выступали или единым фронтом или скоординировано. Выход Великобритании обострил в названной группе стран борьбу за лидерство. Сложности проявились и при принятии долгосрочного бюджета ЕС на 2021–2027 гг. Столкнулись интересы нетто-доноров и требования нетто-

¹⁷ И. Хохлов, Е. Сидорова, *Наднациональность в политике Европейского Союза*. – 2-е изд., – М.: Международные отношения, 2014. – 304 с.

получателей. Последние настаивали на сохранении прежних квот дотирования и их расширения. По объёмам дотирования сделана солидная уступка странам, относимым к нетто-получателям дотаций их бюджета. Уступка сбалансирована тем, что источником большей части дотаций выбраны внешние заимствования, сделанные ЕС при понимании, что погашение этих кредитов будет возложено на те страны, которые произведут дотирование за счёт заимствований ЕС. Другим балансом стало введения правил распределения дотационных квот. Условием их получения становится требование о том, чтобы правовая практика в стране – участнице полностью соответствовала бы правилам Евросоюза.

На эту мысль наводит то, что исполнение долгосрочного бюджета 2021–2027 гг. обставлено новыми и ранее не применявшимися условиями. Прежде всего, стоит обратить внимание на то, что ЕК выделение субсидий и дотаций странам – участницам, уже расписанное в бюджете, будет происходить не в автоматическом режиме, а будет сверяться с тем, насколько поведение стран-участниц соответствует правовому регламенту ЕС. Так, соблюдается ли принцип верховенства права ЕС над правом стран-участниц. Основными оппонентами выступили Польша и Венгрия, которые, во-первых, уклонились в своё время от введения евро, во вторых, предпочитают в решении вопросов внутренней политики исходить из своих реалий, а не юридических требований Евросоюза.

При утверждении в Европарламенте в июле 2019 г. председатель Еврокомиссии Урсула фон Ляйен сделала заявку на ряд новых стратегических целей ЕС. Декларациями она не ограничилась. Весной 2020 г. По её инициативе в ЕС были утверждены несколько концептуально новых стратегий. Назвала приоритеты, из которых ключевыми выделены три: климатически-экологический ориентир (*healthy planet*), цифровой мир (*digital world*), развитие «уникальной социально-рыночной экономики» (*unique social market economy*)¹⁸.

Они предполагают формирование долгосрочных целей. Под их достижение странам-участницам предложено было внести их в национальную повестку и наметить график (дорожную карту) их воплощения в национальных масштабах. Фактически речь пошла о переформатировании экономики ЕС и его составных национальных частей. Предложенные новым составом ЕК реформы носили амбициозный и революционный характер. Амбициозный потому, что ни практически, ни

¹⁸ Сайт Еврокомиссии в части приоритетов развития – https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf, Доступ 18.01.2021 г.

концептуально страны- участницы не были готовы к такому решительному развороту в Евросоюзе.

Здесь уместен вопрос. Программа ЕК образца 2019-2024 гг. содержала ли она обращение к потенциалу противодействия возможному кризису¹⁹? Прямо не просматривается. Если попытаться конкретизировать понятие потенциал Евросоюза, то видимо надо обращаться к интеграции и консолидации. Такие цели среди приоритетов нынешней ЕК не значатся. Можно поставить вопрос по-другому. Просматривался ли в программе запрос на потенциал противостояния возможному кризису. Определенно говорить нельзя, хотя в международной экспертной среде и информационном пространстве доминировали настроения, выражаемые такими терминами как экономические дисбалансы и неопределенности дальнейших путей развития.

В частности, финансовые механизмы, созданные на основе долгосрочного бюджета на 2021–2027 гг., разработаны таким образом, чтобы они не только включали финансирование приоритетов, введенных нынешним составом ЕК, но и побуждали бы страны-участницы к воплощению или реализации этих программ. Такая многоплановость мер и механизмов может быть рассчитана не только на пандемийный и постпандемийный периоды. Закрадывается предположение, что нынешние антиковидные меры могут послужить своего рода прологом реформации в ЕС или даже его перереформирования.

Наряду с мерами по сохранению структур и механизмов действующих экономик в Евросоюзе задумываются о том, какие изменения могли бы внесены в сложившиеся экономические процессы, чтобы повысить их эффективность. В частности, на платформе информационного агентства Euronews инициировано 28.01.2021 г. экспертное обсуждение перспектив национальных экономик. Отправной точкой дискуссии предложен тезис о том, что в настоящее время наиболее существенными источниками экономического благосостояния в ЕС выступают туризм и прямые инвестиции. В условиях пандемии COVID-19 в силу масштабных и жестких ограничений всякого рода коммуникаций оба источника не выполняют своей роли. Учитывается и то, что нынешние запреты будут отменены не одновременно и потребуются продолжительный период времени для возвращения дел в обычное русло. В этой связи, ожидается, что организованный Euronews краудсорсинг (*crowdsourcing*) позволит нащупать продуктивные

¹⁹ Сайт Еврокомиссии в части приоритетов развития – https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf, Доступ 18.01.2021 г.

идеи либо активизации названных источников либо выявит предложения их равноценной замены²⁰.

Отдельно следует остановиться на вакцинировании в ЕС. В настоящее время вакцинирование повсеместно признается единственным эффективным инструментом выхода из пандемии. Резервы применения карантинных мер практически исчерпаны и, как показывает практика, карантин это сдерживающая, но не исцеляющая мера. В этой связи страны мира сосредоточились на проведении массовой вакцинации населения. В Евросоюзе вакцинация не стала инструментом консолидации стран-участниц, а зачастую выступает разъединяющим их фактором. Руководство ЕС не смогло обеспечить своевременное поступление вакцины в нужных объемах всем странам-участницам. Более того, в конце января 2021 г. стало понятно, что срывается график поставок вакцины в ЕС от тех производителей, на которых рассчитывали лидеры ЕС и лидеры ведущих стран ЕС. Резервные варианты, как оказалось, не предусматривались и сейчас идет речь о том, что в ЕС придётся столкнуться с задержкой поступления вакцины и задержка может продлиться 1–2 месяца.

Резюмируя можно заключить следующее. Испытание пандемией показало, что многие механизмы, созданные в ЕС, к примеру, шенгенское пространство, не носят универсального характера и рассчитаны на применение только в условиях, назовём так, всеобщей комфортности. При отступлении от них или их ухудшении единое пространство в ЕС теряет эффективность применения и слабо поддается регулированию. Можно также констатировать, что принцип европейской солидарности в условиях пандемии проявил себя больше в качестве лозунга, чем практического действия.

²⁰ Сайт Euronews, https://www.euronews.com/2021/01/13/euronews-debates-how-to-rebrand-a-country-after-the-covid-19-pandemic?u_campaign=euronewsdebates, Доступ 22.01.2021.

Sergei Gavrov

Simplification and involution of the media: contemporary trend in the information space of Russia, Europe and the USA

The information aspect of hybrid wars, evolutionary processes in world politics is considered. The influence of the «hybrid war» stratagem on the communicative space in Russia and the United States, the archaization of mass political consciousness, the psychological mobilization of the media elite. The tendency to simplify media materials, to the dichotomy «good-bad», to primitivization of information and analytical materials is also considered. All this together gives rise to an alarming tendency to involution of the media, their mobilization to solve current political problems. We are back in the world of simplification, the world of black and white, good and bad without halftones and shades. Own shortcomings and miscalculations of the political elite becomes fashionable to write off the machinations of the «enemy», using against your country the techniques of hybrid warfare, most often information. And here it does not matter that the enemy is often mythologically abstract, the policy is built on the principle: who was appointed responsible for the «world evil», he will play it. Here you can recall the catch phrase of American President Ronald Reagan «the USSR is an evil Empire.» Although in the early-mid-80's it did not correspond to this definition. Saddam Hussein's Iraq, Muammar Gaddafi's Libya, Iran and North Korea were once declared the focus of evil in the United States. Today, Russia has been added to them again.

Appointing the culprit for all the bad things in the world makes life much easier for the ruling class. If it turns out to shift the responsibility for the internal state of Affairs in the country, then the ruling political

class is even better. Everything that goes wrong can be attributed to the machinations of external enemies, whether they know it or not, it does not matter. So it was in the era of McCarthyism in America and in Stalin's USSR, growing at times into paranoia. Today, we hear echoes of this long-standing historical tradition in attempts to accuse Russia of interfering in the electoral process in the United States, to attribute to it the victory of Donald trump. It is an illusion that flatters the Russian inhabitant, attracting him with its greatness and scope of imagination.

Today we often talk about hybrid wars, using this artificial and not universally used construct in the tactics of mutual intimidation of East and West, Russia and the United States. I am surprised by the similarity, if not the synchronicity, of the recriminations, the ease with which the archaic political mythology of the cold war returns. In part, this is reminiscent of the similarity of the processes in the warring countries during the first and second world wars: «in the warring great powers there is an unexpected return to despotism for modern times. To meet the needs of the front, the economy is placed under increasingly tight control of the state, which thereby gains extraordinary power over the citizens as well, setting an example to potential dictators. The omnipotence over the minds of the national idea, the chauvinism of the social elites, the conformity of the crowd and, finally, censorship—all this leads to the extinction of democratic life» (see: Furet 1998). That this similarity in non-belligerent Russia and the United States is becoming so noticeable today is bad news.

The concept of hybrid wars, in which such a large place is given to information warfare using the media of a potential enemy is used to «curtail democratic life», the introduction of elements of censorship. But worst of all is the internal self-censorship that arises in the minds of the media elite. It does not allow to look at the events objectively. Objectivity may be at odds with the gradual archaization of political mythology, the collective Freudian fear of the «alien-enemy-villain» who has become surprisingly technological in his struggle against the «free world» of America and the «sovereign democracy» of Russia.

We are back in the world of simplification, the world of black and white, good and bad without halftones and shades. Own shortcomings and miscalculations of the political elite becomes fashionable to write off the machinations of the «enemy», using against your country the techniques of hybrid warfare, most often information. And here it does not matter that the enemy is often mythologically abstract, the policy is built on the principle: who was appointed responsible for the «world evil», he will play it. Here you can recall the catch

phrase of American President Ronald Reagan «the USSR is an evil Empire.» Although in the early-mid-80's it did not correspond to this definition. Saddam Hussein's Iraq, Muammar Gaddafi's Libya, Iran and North Korea were once declared the focus of evil in the United States. Today, Russia has been added to them again.

Appointing the culprit for all the bad things in the world makes life much easier for the ruling class. If it turns out to shift the responsibility for the internal state of Affairs in the country, then the ruling political class is even better. Everything that goes wrong can be attributed to the machinations of external enemies, whether they know it or not, it does not matter. So it was in the era of McCarthyism in America and in Stalin's USSR, growing at times into paranoia. Today, we hear echoes of this long-standing historical tradition in attempts to accuse Russia of interfering in the electoral process in the United States, to attribute to it the victory of Donald Trump. It is an illusion that flatters the Russian inhabitant, attracting him with its greatness and scope of imagination.

Did Russia root for Trump? Yes, he was a substantially more popular candidate for American President than Hillary Clinton.

But there is no conspiracy against America, it's simple: like someone who is more complementary to your country. This is a peculiar manifestation of patriotism. The hope of warming bilateral relations, moreover, the possibility of establishing allied relations between the United States and Russia was decisive in the sympathy of the Russians in relation to the candidates for the post of President of the United States. I wrote about the desirability of this new Us-Russian Union back in 2013 (see: Gavrov 2013).

This hope outweighed the conservatism of Donald Trump's views on social issues, his attitude to emigration, feminism, sexual minorities. Moreover, such conservatism was to the taste of the mass Russian electorate, with the exception of Moscow, St. Petersburg, universities and club hangouts. Trump won the election in Russia and thanks to his anti-liberalism. In his conservatism, he agreed with the conservatism of the Russian hinterland, which is so skillfully used by the Kremlin. They do not so much dislike sexual minorities, for example, as they try to use homophobia to mobilize the conservative majority and consolidate it. (In 2014, I gave a detailed expert assessment of this phenomenon to Bloomberg (Silva, Niquette 2014).

It is strange for the intellectual elite in both the United States and Russia to observe these games of conservatism, the desire to simplify complex processes, to lead them to propaganda cliches, plots that develop in isolation from reality. It is strange to observe the archaization of political mythology and communicative reality, the tendency to their total simplification.

In the field of communication, what comes as news and partly analytical materials in the media is increasingly moderated. When we talk about the position of tabloids, initially focused on mass demand and simplification of the world, it is understandable. But what is more surprising is the evolution of the positions of the serious press, by definition analytical rather than emotional, complicating and analyzing events rather than simplifying them and blaming endless enemies. The position of *The New York Times*, *Financial Times*, the *Economist* is serious. This is a symptom of the fact that propaganda clichés are gradually taking possession of the minds of highbrow intellectuals. This is bad, it is associated with the period of the «Cold war» and World wars. Simplification is the opposite of complexity, evolution, and in this regard we can talk about the tendency to some involution of the media.

I hope it's temporary. The stage of emotional mobilization of journalists in the United States and Russia will pass, because psychological mobilization can not be long.

It seems to me that there is not a new cold war ahead, but rather a time of geopolitical chaos associated with the crisis of traditional sectors of the economy, low corporate profit margins, high levels of debt of subjects – from the state to households, the transition to a new, 6th technological order. The story did not end on Fukuyama (see: Fukuyama 2012), modernization and postmodernization continue, filled with increasingly important communicative aspects (see: Gavrov, Klyukanov 2015).

Today, the world is undergoing major changes. We, the contemporaries of the events, would like them to pass without as large-scale geopolitical and economic cataclysms, traditional and new-fangled «hybrid» wars.

Now, actually, the answers to the questions.

1. Media involvement in the US and UK in the «war by other means» will not be long. On the one hand, it showed the reaction ordered by the political elite and special services to the change of the world, the formation of a new multipolarity for the first time after the collapse of the USSR. On the other hand, the resistance of the consciousness and collective unconscious of the media elite to these changes. When the new multipolar configuration of the world becomes habitual, the severity of opposition to it will decrease. This is both with the classification of consumers, their divisions into avant-garde and conservatives with a number of intermediate positions between them. Time must pass for psychological acceptance of the new realities of world politics.

2. The time of transition to a new technological order and a multipolar world is a time of chaos. Threats are assessed as threats, regardless of their realism. This explains the activation of the state, including the special services, their

participation in the information life. It is sad that this involvement often comes down to old propaganda tools, increased government intervention in media Affairs, limited democratic procedures in state media, such as VOA (Voice of America). It is worth remembering that the Voice of America and Radio Liberty made a significant contribution to the defeat of communism, supplemented for the Soviet audience the information picture of the world, gave it something that was not in the Soviet media. After the end of the Cold war, the Voice of America and Freedom lost their former importance, the scope of broadcasting and funding became more local, they became part of countless radio stations on the Internet. Today, their former infrastructure seems to be restored.

The assessment of this is dialectical: it is bad that the elements of state propaganda are revived, everything is again reduced to a «black and white» world. It is good that for the United States and Americans again become interesting events outside of America, albeit in a somewhat primitive form. Perhaps, on the Voice of America, for example, cultural programs will again appear in the spirit of the classic program of Ludmila Forster «From the world of books», the values of culture will again become important, albeit for purely utilitarian reasons.

3. Of course, taking into account the historical context of events is certainly better, without it the events taking place in the country and the world is impossible to understand. But such an approach to today's events is the lot of intellectuals who tend to see the world in its complexity, prone to analytical rather than emotional assessments. This is contrary to the mass consciousness, prone to simplifications, emotions, division into «good and bad guys» acting outside the historical context and their own political mythology. Today, serious media in the United States, Britain and Russia are in a difficult situation of «tabloidization» in the field of politics. Simplification sells well, the tendency to accept simple unambiguous assessments in society is growing, the world picture formed in recent decades is being revised, the dominant political mythology is increasingly activating the achievements of the Cold war era.

Literature

1. Furet, F. *Le Passé d'une illusion, essai sur l'idée communiste au XXe siècle* / Per. with FR. V. I. Bozhovich. Moscow: Moscow school of political studies, 1998.
2. Gavrov, S. *US Still Has a Chance. Watching America*, 30.04.2013, <http://watchingamerica.com/News/205785/us-still-has-a-chance/>
3. Silva M., Niquette M. «Gay Rights Gained in U.S. Amid Russian, Ugandan Reversals». *Bloomberg*, February 28, 2014, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-02-27/gay-rights-gained-in-u-s-amid-russian-ugandan-reversals>

4. Fukuyama, F. *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton, 2012.
5. Gavrov, S., Klyukanov, I., 2015. Modernization, Sociological Theories of. In: James D. Wright (editor-in-chief), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol 15. Oxford: Elsevier. Pp. 707–713.

Piotr Solarz

Geopolityczne i sanitarne implikacje pandemii COVID-19 dla wybranych państw Europy Środkowej i Wschodniej

Geopolitical and sanitary implications of the COVID-19 pandemic for selected countries in Central and Eastern Europe

The aim of the article is to try to answer the question: what impact will the COVID-19 pandemic have on the geopolitical and sanitary situation on selected countries of Central and Eastern Europe – Ukraine, Belarus or Slovakia? According to the author, the choice of countries is the most representative of this subregion of Europe in the context of Russia's geopolitics.

Wstęp

Pojawienie się pandemii COVID-19 miało być zapowiedzią ludzkiej wspólnoty i czynnikiem jednoczącym świat, pogrążony we wspólnym cierpieniu w skali globalnej. Wszyscy mieszkańcy świata bez względu na rasę byli chorzy na tę samą chorobę od Indii po Ukrainę. Jednak pomimo globalnego zasięgu pandemii podstawowy problem związany z zapewnieniem przez poszczególne państwa bezpieczeństwa sanitarnego, którego symbolem stały się łóżka w szpitalach oraz respiratory, ukazał wręcz coś przeciwnego, to znaczy brak globalnej współpracy w zakresie demokracji i bezpieczeństwa sanitarnego. Szczególnie widoczne stało się to w Europie podzielonej od lat nie tylko geograficznie, ale i politycznie i gospodarczo, a w okresie pandemii COVID -19 również sanitar-

nie. Oto bowiem jeszcze przed pandemią COVID-19 obserwowaliśmy niepokojący odpływ lekarzy i pielęgniarek wykształconych w byłych krajach bloku wschodniego do Niemiec, Francji, Belgii czy Włoch. W ten sposób, na przykład Rumunia straciła w latach 2009–2015 ponad 50% swoich lekarzy. Innym problemem geopolitycznym stała się mocarstwowa pozycja Rosji i jej wpływ na byłe państwa bloku wschodniego, w tym Ukrainę, Białoruś, czy Litwę. Celem artykułu będzie próba odpowiedzi na pytanie – jaki wpływ na sytuację geopolityczną i sanitarną będzie miała pandemia COVID-19 na wybrane państwa Europy Środkowej i Wschodniej – Ukrainę, Białoruś czy Słowację? Wybrałem przykłady państw z Europy Środkowej i Wschodniej, które są najbardziej reprezentatywne dla tego subregionu w kwestii geopolityki Rosji i bezpieczeństwa sanitarnego.

Istota pojęcia „pandemia”

Słowo pandemia oznacza szczególnie dużą epidemię, której obszar zajmuje wiele krajów, a nawet dosięga kontynenty, cały świat. W poprzednich latach była pandemia ospy prawdziwej, dżumy, cholery, w ostatnim czasie wirus HIV oraz grypa, a obecnie COVID-19, z którym nie tylko nasze państwo, a cały świat próbuje walczyć¹. Według Światowej Organizacji Zdrowia obecnie panującą sytuację na świecie można nazwać już pandemią, ponieważ bardzo szybko się rozprzestrzenia, każdego dnia stwierdzane są kolejne przypadki ofiar wirusa. Pandemię od epidemii można rozróżnić ze względu na obszar – ta pierwsza, jak zostało wspomniane, ma charakter globalny, natomiast druga ma miejsce na określonym terenie w danym czasie, w którym przypadają większe ilości chorych niż jest to przewidywane statystycznie. W przypadku pandemii jest mniejsza śmiertelność, ale niestety to powoduje, że więcej osób może się zarazić, trudniej jest ją przez to zatrzymać, ponieważ ludzi trudno jest zdiagnozować, a cały czas spotykają się z innymi, z czego wynika, że najlepszym wyjściem jest izolacja.² Pandemie mają swój początek w starożytności, a COVID-19 nie jest najgorszą z nich. Ludzie całe życie mają do czynienia z różnymi chorobami, a rozwój, globalizacja pomagają w przenoszeniu zakażeń, dlatego, gdy koronawirus pojawił się w Chinach w bardzo szybkim czasie obiegł cały świat. Mogło to się zdarzyć nawet przed zdiagnozowaniem pierwszego chorego człowieka, ponieważ w dzisiejszych czasach bardzo dużo ludzi przemusza się po świecie, dlatego wirus nie zatrzymał się na jednym państwie, czy chociaż

¹ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pandemia;3953787.html>

² <https://www.medonet.pl/zdrowie,epidemia---na-czym-polega---czym-sie-rozni-epidemia-od-pandemii-,artykul,1726522.html>

kontynencie. W porównaniu do dawnych czasów mamy lepsze możliwości diagnozowania oraz leczenia przez co można uratować społeczeństwo³. Mimo tego, że mamy bardziej rozwiniętą technikę, medycynę, higienę to psychicznie jesteśmy słabi i po pierwszych informacjach o szybko rozprzestrzeniającej się chorobie pojawia się panika, która nie pomaga w tej sytuacji, a nawet ją pogarsza. W czasach średniowiecznych choroby, które pojawiały się w społeczeństwie były uznawane za karę od Boga za grzechy, oskarżano również Żydów, na których była skierowana duża nienawiść. W tamtych czasach ludzie nie mieli logicznego, popartego badaniami wytłumaczenia skąd bierze się ta zaraza, dlatego przyczyn szukano w religii, przesądach, ludowych przypowieściach, nawet uczeni, wykształceni ludzie korzystali ze starożytnych opinii. Wtedy także jak i dzisiaj chaos, który był spowodowany pandemią wprowadzał dużo utrudnień, które miały czasem bardzo poważne skutki. W obecnym świecie kraje podjęły odpowiednie decyzje, żeby ochronić ludzi, żeby państwo cały czas mogło funkcjonować. We wcześniejszych epokach było to utrudnione i często dochodziło do zamknięcia się organów odpowiedzialnych za kierowanie instytucjami, kończono również wyprawy wojenne.⁴

Na pierwszym miejscu wśród wszystkich chorób zakaźnych można umieścić dżumę zwana również czarną śmiercią. Kolejną chorobą zabierającą dziesiątki tysięcy ofiar była ospa, która najprawdopodobniej przysłała do nas z Dalekiego Wschodu – śmiertelność dochodziła do 80%. Diagnozowanie tych chorób było bardzo trudne, polegało bardziej na zgadywaniu i testowaniu co może pomóc na żywym organizmie. Ludzie nie byli wystarczająco wyuczeni w tym kierunku oraz nie mieli odpowiednich narzędzi. Władze kazały ludzi chorych przemieszczać na obrzeża miast, z daleka od innych. Wprowadzono również zakaz hodowania zwierząt albo jego ograniczenie. W wieku XVI zaczęto również bardziej zwracać uwagę na higienę, wprowadzono rozporządzenia dotyczące sprzątnięcia przed swoim domem.⁵ Nie tylko obywatele byli zmuszani do zachowania porządku, ale również zatrudniono odpowiednie służby, które wywoziły nieczystości z miasta. Wspomniane wcześniej zamykanie instytucji podczas epidemii przyniosło straszne skutki. Wzrosła przestępczość, było więcej kradzieży, morderstw, a to przez zawieszenie działalności sądów. Nie można było jednak wstrzymać funkcjonowania wszystkich branż na długi okres czasu, ponieważ ludzie, żeby żyć mimo obawy przed zarażeniem musieli pracować, jeść. Zwiększono środki ostrożności, ale cały czas importowano produkty. Handla-

³ <https://www.medicover.pl/o-zdrowiu/historia-pandemii-na-swiecie-koronawirus-sars-cov-2-na-tle-innych-pandemii,6788,n,168>

⁴ Szymon Wrzesiński, „Epidemie na ziemiach polskich”, 2020

⁵ Szymon Wrzesiński, „Epidemie na ziemiach polskich”, 2020, s. 100.

rze musieli mieć książeczki z informacjami o sobie, szczególnie o swoim stanie zdrowia. Epidemie w poprzednich wiekach niestety nie tylko zatrzymały rozwój państwa, ale nawet go cofnęły. Duża część społeczeństwa zmarła, w tym byli również ludzie wykształceni. Społeczeństwo umierało, zostawiało po sobie majątek bez testamentu, przez co było coraz więcej sporów, ludzie chcieli zajmować mienie po zmarłych, były podrabiane dokumenty. Innym związany z tym problemem był pochówek, wprowadzono rozporządzenie, które przedstawiało, jak ma wyglądać procedura. Zwłoki od razu były zabierane i wywożone z dala od innych, przez co bliscy nie mieli szans na pożegnanie się, często jeśli nie byli w domu nawet nie zostali od razu poinformowani o śmierci, nie wiedzieli, gdzie został zabrany zmarły. Skrajnym przypadkiem było topienie ciał ofiar pandemii w jeziorach, rzekach czy morzu, co obecnie może wydawać się nierozsądnym, ponieważ przez wodę w łatwy sposób nie tylko może rozprzestrzenić się zaraza, ale również przez rozkładające się ciała może dojść do skażenia środowiska, wody pitnej.

Podsumowując, „pandemia” jest to epidemia, która obejmuje swoim zasięgiem całe kraje, a nawet kontynenty. Charakteryzuje się niską śmiertelnością, ale przez co staje się trudniejszą do zatrzymania, ponieważ występuje w związku z tym większa zaraźliwość. Pandemie występowały od początku istnienia świata, różnie sobie z nimi radzono ze względu na rozwój czy wiedzę jaką mieli ludzie w danym okresie. Często powodują chaos oraz panikę, nad którą należy szybko zapanować, żeby ochronić przed zarażeniem jak największą liczbę osób, zapobiec rozprzestrzenianiu się oraz podjąć odpowiednie decyzje dotyczące funkcjonowania państwa.

Geneza i rozwój pandemii COVID-19

Jeszcze nigdy w historii nie zdarzyło się, aby ponad połowa ludzkości, to jest około 4,5 miliarda ludzi, została oderwana od rytmu codziennego życia i wtrącona do własnych mieszkań, z dala od pracy i życia społecznego. Prezydent Francji Emmanuel Macron w wywiadzie dla „Financial Times” powiedział „W Chinach zdarzyły się rzeczy, o których wciąż nie mamy pojęcia. Na razie rysują się dwie możliwości: 1) przypadkowy przerzut na ludzi wirusa od któregoś z licznych egzotycznych zwierząt, które są uważane przez Chińczyków za przysmak lub 2) wypadek w laboratorium specjalizującym się w chorobach zakaźnych. Oba zdarzenia związane są z Wuhan, metropolią wielkości Nowego Jorku w środkowych Chinach. Wychodzący w Hongkongu dziennik „South China Morning Post” podaje, że wiadomość o zarażeniu koronawirusem pojawiła się po raz pierwszy 17 listopada 2019 roku w Hubei, zamieszkałej przez

60 mln osób prowincji, której stolicą jest jedenastomilionowy Wuhan⁶.

Bardzo poważny brytyjski tygodnik medyczny „The Lancet” wspomina z kolei o osobie zarazonej nowym wirusem 1 grudnia 2019 roku, zamieszkałej w Wuhanie. Epidemia nie zrodziła się wśród ludzi ale wśród zwierząt. O tym świadczą badania materiału genetycznego nowego wirusa, z których wynika, że po raz pierwszy pojawił się wśród nietoperzy. Dla żyjących w wielomilionowych stadach ssaków to nic nowego: naukowcy wykryli wśród nich wiele różnego rodzaju wirusów, które nie są groźne dla nietoperzy ze względu na niezwykle mechanizm obronny, jaki zdołały wytworzyć organizmy tych zwierząt. Niektóre ze wspomnianych wirusów jak SARS (ciężki ostry zespół niewydolności oddechowej) w 2002 roku czy MERS (bliskowschodni zespół ostrej niewydolności) z 2015 roku⁷ przeniósł się z nietoperzy na inne gatunki, w pierwszym przypadku na łaskuny palmowe (rodzaj wielkich wiewiórek), w drugim na wielbłądy – a za nich pośrednictwem na ludzi. Dlaczego wówczas nie doszło do pandemii ?

Odporność nietoperzy powoduje, że z upływem czasu wirusy stają się coraz bardziej agresywne : chcą pokonać organizm, w którym się rozwinęły. Ich obecna odmiana nazywana koronawirusem SARS CoV2, z uwagi na wygląd pod mikroskopem (korona) okazała się o wiele bardziej zaraźliwa od innych wirusów i gdy wyszła na świat poza krąg nietoperzy, z ogromną szybkością podbiła świat. Analitycy pracujący dla prestiżowego pisma naukowego „Nature” zbadali 18 takich zwierząt, przejętych w 2017 roku przez celników w graniczącej z Wietnamem chińskiej prowincji Kuangsi – u sześciu z nich wykryto wirusa bardzo podobnego do SARS CoV-2. Stąd hipoteza z łuskowcem jest więc bardzo prawdopodobna, jednak wcale nie pewna. W każdym razie gdyby się jej trzymać, należałoby założyć, że zarażenie nastąpiło przy pakowaniu mięsa lub wrywaniu łusek a nie przy konsumpcji, bo wirusy nie przetrwają gotowania lub pieczenia⁸.

„Washington Post” dotarł do notatki dyplomatycznej z 2018 roku, w której ambasada USA w Pekinie ostrzega centralę, że w założonym w 2014 roku Instytucie Chorób Zakaźnych w Wuhanie z przestrzeganiem norm bezpieczeństwa nie jest najlepiej. Scenariusz, zgodnie z którym wirus wydostał się z laboratorium, wydaje się prawdopodobny Lucowi Montagnierowi, który za odkrycie wirusa HIV w 2008 roku otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie medycyny. Podejrzewa on, że pandemię wywołał człowiek. Zdecydowana większość naukowców jest innego zdania. Dla nich wirus, nawet jeśli faktycznie pochodzi

⁶ O.Duhamel, *Les du mots coronavirus*, Dalloz, Paris 2020, s. 34.

⁷ Ibidem, s 45.

⁸ Jędrzej Bielecki, *Wirus resetuje świat*, Świat Książki, Warszawa 2020, s. 20.

z laboratorium w Wuhanie, pozostaje dziełem przyrody, o czym świadczy jego struktura i kod genetyczny. Sprawa nie jest jasna, ale Chiny w odpowiedzi na apele USA i UE zgodziły się na wpuszczenie międzynarodowej misji, która bada, jak zrodziła się ta pandemia.

Równie poważne źródła donoszą, że „pacjent zero” wcale nie musiał być handlarzem egzotycznym mięsem czy amatorem chińskich specjalów, ale naukowcem pracującym w jednym z dwóch instytutów w Wuhanie, zajmujących się badaniami nad wirusami występującymi u nietoperzy. Być może była nią Huang Yanling, która nie tylko badała koronowirusy u nietoperzy i mogła się zarazić, ale rok przed wybuchem pandemii ostrzegała w obszernej analizie przed groźbą epidemii. Gdy przepowiednia zaczęła się sprawdzać, władze uznały, że sprawę trzeba uciszyć – ślad po Yanling zaginął⁹.

Pandemia a globalizacja

Od czterech dekad świat postawił na globalizację. Niezwykły wzrost gospodarczy opierał się na zaleceniach Adama Smitha zawartych w książce *Bogactwo narodów*. Zgodnie z jego teorią wykorzystanie w skali świata przewag każdego z państw, specjalizacja produkcji nie tylko uwalniają potencjał pozostałych państw do innych zadań, ale też pozwalają sprowadzać towary i usługi lepsze i tańsze.

Jednak pandemia ujawniła też drugą stronę globalizacji, którą nie brano po uwagę, że rośnie uzależnienie od zagranicznych, często niezbyt przyjaznych i kierujących się innymi wartościami potęg.

Współczesna globalizacja to współpraca USA i Chin. Dwie największe gospodarki świata wytwarzają blisko 40 procent globalnego bogactwa. Ta współpraca rozpoczęła się w 1972 roku, kiedy konserwatywny prezydent USA Richard Nixon zdecydował się na uznanie i współdziałanie z komunistycznymi Chinami, aby odciągnąć Pekin od współpracy z Moskwą, trwale zmienić równowagę sił na rzecz Zachodu.

To był punkt wyjścia do współpracy na płaszczyźnie gospodarczej, gdy po śmierci Mao – Deng Xiaoping dzięki reformom rynkowym uwolnił potencjał Chin. Układ, w którym amerykańskie (a za nimi europejskie, japońskie, koreańskie) koncerny przenieśli produkcję do Chin, aby korzystając z niższych kosztów wypracować kolosalne zyski poprzez eksport na Zachód, okazał się intratny¹⁰.

⁹ Ibidem, s. 30.

¹⁰ Ibidem, s. 170.

Ten układ zaczął się załamywać jeszcze przed katastrofą koronawirusa. USA mając na uwadze bogacenia się na Chinach, pominęła z powodów społecznych, strategicznych i technologicznych fakt, że sprawy przybrały dla nich i dla całego Zachodu niebezpieczny obrót. Pomimo, że globalizacja wyciągnęła z nędzy setki milionów osób – dzięki niej w Chinach powstała potężna klasa średnia.

Gdy w Chinach klasa średnia się rozwijała, to w tym samym czasie, w Stanach Zjednoczonych i Europie obumierała. Skoro coraz większa część produkcji i usług była przenoszona z Zachodu do Azji, coraz większa część Europejczyków i Amerykanów musiała godzić się z coraz skromniejszymi zarobkami. Z tego powodu w Wielkiej Brytanii dawne uprzemysłowione tereny północnej Anglii postawiły na Brexit, w USA Środkowy Zachód przyczynił się do wyboru Donalda Trumpa.

A Macron zaczął walczyć z delokalizacją produkcji i pracownikami delegowanymi do Polski. Chiny skutecznie przejmując zachodnie technologie stawały się prekursorem w nieraz kluczowych obszarach sztuczna inteligencja, 5 G. Gdy pojawił się koronawirus – dla wielkiego biznesu było to całkowite zaskoczenie. Z dnia na dzień tysiące międzynarodowych grup znalazły się w pułapce. Apple nie mógł produkować w Chinach iPhone'ów. Dell czy HP musiały wstrzymać produkcję komputerów¹¹.

We Włoszech wstrzymano firmę wyspecjalizowaną w produkcji komputerów elektronicznych. Zmusiło to kilka koncernów samochodowych do zatrzymania taśm produkcyjnych. A to tylko jeden z wielu przykładów skutków maksymalnego żyłowania zysków, gdy firmy nie chciały finansować zapasów i uzależniały całość dostaw kluczowych części od jednego kontrahenta. W miarę bogacenia się Chin, koszty zatrudnienia już przed pandemią stawały się coraz mniej atrakcyjne dla obcych inwestorów.

Pierwsi z nich zaczęli szukać alternatywy. Teraz to zjawisko stanie się o wiele bardziej masowe. Zasadniczo przed biznesem otwierają się trzy możliwości – najpierw przeniesienie produkcji do tańszych, ale też nie stanowiących zagrożenia strategicznego dla USA krajów Azji Południowo-Wschodniej, w tym Wietnamu i Indonezji. Dalej bardziej radykalna przeprowadzka ku państwom, które nie są geograficznie blisko Zachodu, ale przestrzegają zasad demokracji i państwa prawa.

Nowy układ otwiera się więc przed Meksykiem, a na naszym kontynencie przez Europą Środkową, w tym Polską. Ale jest jeszcze bardziej radykalna opcja – inwestycje w automatyzację produkcji, technologie 3 D i sprowadzenie wielu branż z powrotem do najbogatszych krajów świata. Pewnie strategiczne

¹¹ O. Duhamel, *Les du mots coronavirus*, Dalloz, Paris 2020, s. 60.

dla ochrony zdrowia produkty będą musiały pozostać we Francji – mówił Macron. Ale bilans tej rewolucji może niekoniecznie wyjść na plus USA i Europie. OECD szacuje, że w RFN w nowym układzie zniknie 1/5 miejsc pracy, a kolejna 1/3 będzie zagrożona. Dlaczego? Do tej pory nasz zachodni sąsiad budował dobrobyt na gigantycznym eksporcie, przyjmując założenie, że inni będą wolli kupić niemieckie, lepsze maszyny, czy usługi, niż produkować własne. Ale w sytuacji gdy każdy, nawet bliska Francja, zechce polegać na własnym, popyt na import z Niemiec się załamie. Państw, które postawiły na specjalizację, wychodząc z założenia, że inni zrezygnują z własnego na rzecz cudzego, jest znacznie więcej. Hiszpania zbudowała wartość ponad 200 miliardów euro rocznie przemysł turystyczny, przy którego obsłudze pracował co siódmy zatrudniony. Hiszpanie przyjęły założenie, że Polak zawsze wybierze pewne słońce niż urlop nad Bałtykiem. Teraz ten schemat może się zawalić¹².

Geopolityczne i sanitarne uwarunkowania pandemii CODIV-19 a subregion Europy Środkowo-Wschodniej. Wybrane przykłady

Pandemia otwiera nowy etap, dla ładu międzynarodowego w Europie Środkowej i Wschodniej. Z uwagi na fakt, że ropa naftowa straci znaczną część swojego strategicznego znaczenia, to powinno przełożyć się na zmianę pozycji Rosji w świecie a tym samym zmieni jej agresywne oddziaływanie na Europę Środkową i Wschodnią. Stąd można się spodziewać, że zarówno na Ukrainie jak i Białorusi zostanie zachowane dotychczasowe *status quo*. Na Ukrainie nie dojdzie do porozumienia pomiędzy Wołodymyrem Zełenskim a Putinem, natomiast wojna w Donbasie pozostanie zamrożona. Zachód utrzyma sankcje z powodu okupacji Krymu. Jeśli chodzi o Białoruś, to z uwagi na zagrożenie Rosji w kryzysie, Łukaszenka nadal będzie się cieszył pseudosuwerennością. Tak więc w wyniku pandemii Rosja zrezygnuje z nowych, ryzykownych przedsięwzięć w polityce zagranicznej. W polityce wewnętrznej Rosji nie będzie przełomu, bowiem Putin nadal będzie chciał zachować swoją pozycję i władzę – być może dożywotnio, przez co będzie się starał zachować kontrolę nad państwem, natomiast może ulec zmianie gospodarka. Rosja bazowała głównie na dochodach z eksportu gazu i ropy – to było około 130 mld dolarów rocznie – dzięki czemu Kreml opłacał pokój społeczny ale także finansował zagraniczne konflikty – na Ukrainie, w Syrii i Libii. Tymczasem pandemia wpłynęła na zmianę cen gazu i ropy – załamanie notowań

¹² O. Duhamel, *Les du mots coronavirus*, Dalloz, Paris 2020, s. 80.

o 50 do 60 procent, co przełoży się z pewnością na sytuację społeczno-gospodarczą wewnątrz Rosji.

Inną kwestią jest demokracja sanitarna i bezpieczeństwo sanitarne. W tym właśnie obszarze jak słusznie zważył Laurent Cordonnier¹³ Słowacja straciła od 2004 roku ponad 25% personelu medycznego, który emigrował do bogatszych państw Europy Zachodniej, w tym Austrii, Włoch czy Niemiec. To samo dzieje się obecnie w Czechach, Białorusi, czy Ukrainie, gdzie lekarze marzą o wyjeździe. To właśnie wirus miał być czynnikiem, który połączy tak zróżnicowane społecznie i gospodarczo a również medycznie państwa Europy Zachodniej i Wschodniej. Tak się nie stało. Pokazuje to dobitnie przykład Rumunii, która zwłaszcza w okresie pandemii nie była w stanie sprostać rosnącemu zapotrzebowaniu na ochronę zdrowia, zwłaszcza ze strony starzejącej się populacji i w wyniku kryzysu epidemicznego, spowodowanego przez COVID-19 sytuacja stała się jeszcze bardziej kryzysowa. W latach 2009-2016 Rumunia straciła ponad 50% swoich lekarzy, a co roku opuszcza Rumunię 10% lekarzy¹⁴.

Zakończenie

Pandemia COVID -19 miała na nowo zbudować wspólnotę w Europie i wzmocnić współpracę polityczną i medyczną. Tak się jednak nie stało i w rezultacie pandemia nie stała się czynnikiem integracji. Postawione we wstępie artykułu pytanie – jaki wpływ na sytuację geopolityczną i sanitarną będzie miała pandemia COVID-19 na wybrane państwa Europy Środkowej i Wschodniej – Ukrainę, Białoruś czy Słowację, to znaczy państwa które są najbardziej reprezentatywne dla tego subregionu w kwestii geopolityki Rosji i bezpieczeństwa sanitarnego należy jasno odpowiedzieć, że pandemia nie stała się czynnikiem integrującym. W czasie kryzysu zdrowotnego społeczeństwa Europy Wschodniej uzyskały pewne korzyści jeśli chodzi o w miarę sprawiedliwy dostęp do szczepień, gdyż ubiegając się samodzielnie o szczepienia na pewno nie poradziłyby sobie na tyle skutecznie jak poprzez wspólne działania w ramach Unii Europejskiej, natomiast w obszarze geopolityki osłabienie pozycji Rosji wpłynie na pewno stabilizująco na subregion Europy Środkowej i Wschodniej.

¹³ L. Cordonnier, *Innym, niemożliwy świat jest możliwy*, Le Monde diplomatique (edycja polska), numer 1 (167) styczeń/luty 2021, s.18.

¹⁴ Ibidem, s. 18.

Literatura

Artykuły prasowe

Laurent Cordonnier, *Inny, niemożliwy świat jest możliwy*, w: *Le Monde diplomatique* (edycja polska), numer 1 (167) styczeń/luty 2021.

Opracowania zwarte

Jędrzej Bielecki, *Wirus resetuje świat*. Wydawnictwo Świąt Książki, Warszawa 2020.

Olivier Duhamel, *Les du mots coronavirus*. DALLOZ, Paris, 2020.

Szymon Wrzesiński, *Epidemie na ziemiach polskich*, 2020.

Internet

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/pandemia;3953787.html>

<https://www.medonet.pl/zdrowie,epidemia---na-czym-polega--czym-sie-rozni-epidemia-od-pandemii-,artykul,1726522.html>

<https://www.medicover.pl/o-zdrowiu/historia-pandemii-na-swiecie-koronawirus-sars-cov-2-na-tle-innych-pandemii,6788,n,168>

Wojciech Słomski

Covid 19 w Polsce – szanse i zagrożenia

COVID-19 in Poland – opportunities and threats

The author writes that Poles represent a model of a home (stationary) society, characterized by a low intensity of contacts in the public space, with the domination of small towns and relatively low mobility. These are factors that slow down the spread of the virus, except for clusters in workplaces, social welfare facilities or social communication that are particularly vulnerable to infection.

Wstęp

Pojawienie się w grudniu 2019 r. nietypowej formy ciężkiego zapalenia płuc zaskoczyło najpierw służbę zdrowia zamieszkałego przez blisko 11 milionów mieszkańców miasta Wuhan z chińskiej prowincji Hubei, a niedługo potem całą tę prowincję o populacji 58,4 milionów. Rozpoczął się szalony wyścig pomiędzy naukowcami – którzy zaczęli szukać czynnika powodującego tę tajemniczą chorobę i sposobów jej zwalczania – a pojawiającą się w coraz to nowszych krajach jej epidemią. Już 11 lutego 2020 r. choroba otrzymała nazwę COVID-19, a trzy dni później wywołujący ją patogen nazwę wirus SARS-CoV-2.

O intensywności badań w tym obszarze wiedzy najlepiej świadczy liczba prac naukowych, które w swoim tytule lub abstrakcie miały hasło COVID-19 lub SARS-CoV-2. Od 1 stycznia do 7 września 2020 r. opublikowano ich 55 932. W samym lipcu 2020 r. przybyło ich 12 972, czyli każdego dnia tego miesiąca publikowano 418 nowych prac naukowych poświęconych COVID-19 i SARS-CoV-2. Była to bezprecedensowa intensywność badań skupionych na jednej tematyce. Nauka dokonała w tym okresie istotnych postępów w rozumieniu choroby i wirusa.

Z początku wirus był górą – już 5 marca 2020 r. wykryto go w 84 krajach świata. Pierwszy przypadek COVID-19 w Polsce został odnotowany 4 marca 2020 r., a pierwszą śmierć w wyniku tej choroby zarejestrowano 12 marca 2020 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) dzień przed tym oznajmiła, że mamy do czynienia z pandemią, epidemią o wymiarze globalnym [1].

Na terytorium Polski do 13 września 2020 r., a więc w ciągu pół roku od pierwszego przypadku śmierci w wyniku COVID-19, odnotowano 2 182 (dane ECDC, European Centre for Disease Prevention and Control) przypadków śmierci w wyniku tej choroby. To stosunkowo niewiele w porównaniu z ofiarami innych chorób. Wystarczy przytoczyć, że rocznie z powodu chorób układu krążenia umiera w Polsce ok. 170 tysięcy osób, chorób nowotworowych 110 tysięcy, demencji 30 tysięcy, chorób układu pokarmowego 17 tysięcy, a cukrzycy 7 tysięcy. Czyli na choroby układu krążenia umarło w ciągu ostatniego półrocza 39 razy więcej osób, na choroby nowotworowe 25 razy więcej, na demencję 7 razy więcej, na choroby układu pokarmowego 3,9 razy więcej, a na cukrzycę 1,6 razy więcej niż na COVID-19. Dlatego w opinii niektórych reakcja rządu i mediów na COVID-19 jest co najmniej przesadna. A niektórzy upatrują wręcz w niej spisku [2].

Epidemia Covid-19

Pierwsze informacje o nowej chorobie pojawiły się w grudniu 2019 r., kiedy w Chinach wykryto skupisko chorych z ciężkim zapaleniem płuc w mieście Wuhan w prowincji Hubei. Umożliwił to system ostrzegania o występowaniu nietypowych zapaleń płuc, który został wdrożony w Chinach po poprzednich epidemiach SARS, MERS i grypy. Światowa Organizacja Zdrowia została poinformowana 31 grudnia 2019 r., gdy wykryto 44 zachorowania, a 9 stycznia 2020 r. informacja, że choroba jest powodowana przez nowego koronawirusa podobnego do SARS-CoV obiegła świat. Początkowo wszystkie zachorowania powiązane były z targiem żywymi zwierzętami i owocami morza, więc spodziewano się, że wirus jest patogenem odzwierzęcym. Niepokój specjalistów wzrósł po potwierdzeniu transmisji człowiek – człowiek. 23 stycznia 2020 r. w prowincji Hubei rozpoznanych było zaledwie niecałe 400 zachorowań, ale w trybie pilnym rozpoczęto budowę szpitala mogącego pomieścić 1000 pacjentów. 23 stycznia 2020 r. wdrożono również w Wuhan i prowincji Hubei tzw. *lockdown*, czyli częściowe zamrożenie gospodarki, zakaz wychodzenia z domów oraz kordon sanitarny [3]. Rządy innych krajów wprowadzały ograniczenia dla osób powracających z Chin. Początkowo wydawało się, że uda się utrzymać chorobę w południowo-wschodniej Azji, lub że wygaśnie ona wraz

z nadejściem wiosny. Jednak już pod koniec stycznia w Europie zaczęły pojawiać się przypadki zachorowań. Początkowe introdukcje udało się opanować w Niemczech, Francji, Finlandii i w Wielkiej Brytanii. Epidemia wymknęła się spod kontroli najpierw we Włoszech, a następnie w Hiszpanii i Francji. Europa Zachodnia stała się epicentrum pandemii w marcu 2020 r. W wielu krajach znaczne przyspieszenie transmisji następowało w konsekwencji wydarzeń związanych z dużymi zgromadzeniami, jak np. festiwale, mecze czy wybory. Wirus dotarł do Europy Środkowej i Wschodniej z opóźnieniem, a duża część krajów tego regionu wprowadziła restrykcje natychmiast po pojawieniu się pierwszych przypadków [4].

Chronologia wydarzeń, mniejsza gęstość zaludnienia i mobilności ludności, jak również różnice w podejściu do diagnostyki są najprawdopodobniej powodem mniejszej ogólnie liczby przypadków w tych krajach.

Pierwszy przypadek w Polsce rozpoznano 4 marca 2020 r. i zachorowanie to zostało zdiagnozowane u osoby, która przyjechała z Niemiec. Jednakże na ukształtowanie się sytuacji w naszym kraju miały wpływ liczne przyjazdy osób zarażonych z różnych krajów europejskich, głównie w ramach akcji #LOTdoDOMU, kiedy PLL LOT zrealizowały w krótkim czasie 400 lotów z 70 miejscowości na 5 kontynentach wykonanych zaledwie w 3 tygodnie. Do połowy marca 2020 r. około 30% wszystkich rozpoznań stanowiły przypadki chorych, którzy zarazili się za granicą. Odsetek ten spadł do ok. 15% w drugiej połowie marca 2020 r. i dalej do około 2–3% obecnie (dane Państwowej Inspekcji Sanitarnej i Narodowego Instytutu Zdrowia Publicznego – PZH). W marcu 2020 r. najczęstsze introdukcje miały miejsce z następujących krajów: Austria (16,1%), Francja (13,7%), Wielka Brytania (13,7%), Niemcy (9,4%), Hiszpania (9,1%) i Włochy (7%).

W początkowej fazie epidemii, pierwsze przypadki osób chorych rozmieszczone były losowo na obszarze Polski, ale bardzo szybko zauważalne było koncentrowanie się nowych zachorowań w dużych miastach i ich aglomeracjach (Warszawa, Kraków, Poznań, Łódź). Początkowy szybki przyrost liczby potwierdzonych zachorowań wynikał z kilku czynników: (1) powrotów do kraju w trakcie sezonu szkolnych wakacji zimowych, (2) licznych powrotów z zagranicy już po 11 marca 2020 r. czyli po zamknięciu kraju, (3) początkowego intensywnego przemieszczania się osób pracujących i studiujących poza głównym miejscem zamieszkania. Ustabilizowanie się warunków częściowego zamrożenia gospodarki i ograniczenie mobilności (zamknięcie szkół i uniwersytetów, organizacja pracy zdalnej, wysokie i egzekwowane mandaty za łamanie zasad sanitarnych) znacznie ograniczyły możliwość transmisji COVID-19, co na koniec kwietnia 2020 r. skutkowało następującą sytuacją epidemiczną.

Spółeczeństwo w pandemii

W wymiarze „fizycznym”, polskie społeczeństwo cechuje przeciętna gęstość zaludnienia (123 osoby na km²); dla porównania, w Monako na 1 km² mieszka blisko 17 tys. osób, na Malcie – 1297 osób, w Holandii 399, w Belgii 326, w Wielkiej Brytanii 254, w Niemczech 229; na drugim krańcu znajdują się kraje skandynawskie (najsłabiej zaludnionym państwem Europy jest Islandia, gdzie na 1 km² przypadają zaledwie 3 osoby). Gęstość zaludnienia silnie wiąże się ze stopniem urbanizacji, rozumianej jako liczba i wielkość miast. W Polsce nie ma wielkich aglomeracji – jedynie Warszawa przekracza 1 mln mieszkańców (z przebywającymi czasowo i przyjezdnymi zbliża się do 2 mln). Przeważają miasta małe: jedynie 4% miast liczy więcej niż 100 tys. mieszkańców, 20% liczy między 100 tys. a 20 tys. mieszkańców, a 76% to miasta o ludności poniżej 20 tys. W wymiarze mobilności, polskie społeczeństwo można uznać za stacjonarne: czas spędzamy głównie w domu i w pracy [6]. Według danych European Time Survey Polska należy do krajów, których mieszkańcy poświęcają relatywnie mniej czasu na odpoczynek i życie społeczne, i zdecydowanie mniej podróżują (poza dojazdami do pracy).

Większość czasu Polacy spędzają w domu, w pracy i na uczelniach/w szkołach, przy czym dość powszechne jest zatrudnienie poza granicami gminy zamieszkania, co wymaga dojazdu do pracy. Wyniki badań opublikowanych przez GUS w 2014 roku¹ wskazują, że w Polsce do pracy dojeżdża 3,1 mln pracowników najemnych, przy czym najbardziej mobilni są mieszkańcy województw śląskiego, wielkopolskiego, mazowieckiego i małopolskiego, co wynika przede wszystkim z sąsiedztwa dużego ośrodka miejskiego, przyciągającego do pracy ludność okolicznych gmin.

Z badania „Dojazdy Polaków do pracy” wynika, że w Polsce średni czas dojazdu do pracy wynosi 41 minut (średnia europejska to 42 minuty), przy czym 60% dojeżdżających korzysta głównie z własnego samochodu (głównie z powodu konieczności „odwożenia” dzieci), a 40% z transportu publicznego².

Czas wolny również spędzamy w domu: według danych CBOS, wyjścia z domu do restauracji, kina czy na koncert należą do rzadkości: w roku 2019 ani razu nie było w restauracji 26% Polaków, 47% ani razu nie było w kinie, 48% nie wyjechało na wypoczynek, a ponad 60 – 70% nie było na koncercie, imprezie sportowej czy w teatrze.

¹ Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011.

² Badanie zostało przeprowadzone przez PageGroup w roku 2016 w 11 krajach europejskich w ramach Commuter Survey metodą ankiety internetowej; odpowiedzi udzieliło niemal 12 500 respondentów, w tym 1072 osoby z Polski.

Ogólnie – Polacy reprezentują model społeczeństwa domowego (stacjonarnego), cechującego się niewielką intensywnością kontaktów w przestrzeni publicznej, z dominacją niewielkich miejscowości i relatywnie niską mobilnością. Można sądzić, że są to czynniki spowalniające rozprzestrzenianie się wirusa, poza szczególnie narażonymi na zakażenie skupiskami w zakładach pracy, placówkach pomocy społecznej, czy komunikacji publicznej. Z drugiej jednak strony, mamy wysoki odsetek (18,1%) osób 65+, które nie są w dobrej kondycji zdrowotnej; jak pokazują dane z poniższej tabeli, cierpią oni na liczne przewlekłe choroby.

W sumie widzimy, że Polska to społeczeństwo raczej stabilne, o średniej gęstości zaludnienia. Polacy niezbyt wiele podróżują, gęstość interakcji dalszych niż najbliższe otoczenie jest też niewielka. Być może, jak pisaliśmy wyżej, jest to jeden z czynników spowalniających rozwój chorób zakaźnych. Koncentrowaliśmy się tu głównie na danych dotyczących zachowań. Ale współbrzmia z nimi dane dotyczące postaw, w szczególności te, które wskazują na niski poziom zaufania społecznego. Polacy wedle badań od lat raczej wolą ostrożność niż zaufanie w kontaktach z innymi, także poziom zaufania do instytucji politycznych i polityków jest relatywnie niski. Zgodnie z badaniami CBOS (2020) po krótkim okresie w latach 2008–2010, gdy poziom zaufania był nieco wyższy, od tego czasu pogląd, że większości ludzi można ufać oscyluje pomiędzy 22 a 23%, a zdecydowanie przeważa opinia, że w stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym (między 74 a 76%). Zaś w sensie instytucjonalnym najniższym zaufaniem cieszą się partie polityczne (24%). Polacy zdecydowanie bardziej ufają temu, co lokalne i blisko nich: rodzina (98%), znajomi (95%), ale też i władze lokalne (74%).

Gospodarcze skutki epidemii Covid-19 w Polsce

Po trzydziestu latach nieprzerwanego wzrostu gospodarczego kryzys dotknął także nasz kraj. Produkt Krajowy Brutto zmniejszył się w II kwartale 2020 r. o 8–9%, a na koniec PKB w Polsce spadnie o 4,5% w stosunku do roku poprzedniego [7]. Prognozy te należy rozpatrywać w porównaniu do prognoz sprzed pandemii, które wskazywały na wzrost na poziomie 3.5% – realnie polska gospodarka skurczy się więc o ok. 8%. Prognozy na rok 2021 pokazują wzrost o 4.23% [8], co oznacza, że po pandemii COVID-19 Polska gospodarka nie wróci szybko na poprzednią ścieżkę wzrostu. Jest to zgodne z tym, co w kwietniu 2020 r. prognozowali ekonomiści Instytutu Nauk Ekonomicznych PAN [9].

Pandemia COVID-19 to głównie kryzys humanitarny, ale pociągający za sobą istotne implikacje społeczno-gospodarcze. Przed wszystkim wzrosło

prawdopodobieństwo recesji w 2020 r. Oczywiście wzrost gospodarczy powróci, gdy epidemia się skończy, ale możliwe, że ożywienie nie będzie miało kształtu litery „V”. W Polsce tak głęboka recesja jak w innych krajach europejskich jest mniej prawdopodobna, ale wzrost gospodarczy spowolni, zwłaszcza w pierwszym półroczu.

Pandemie są jednymi z największych potencjalnie negatywnych globalnych ryzyk, szczególnie we współczesnym, wysoce zglobalizowanym świecie. Mogą powodować wysoką zachorowalność i śmiertelność, a także wywoływać negatywne skutki społeczno-gospodarcze. Obecnie świat walczy z chorobą koronawirusową (COVID-19) spowodowaną przez SARS-CoV-2, która, niestety, osiągnęła już status pandemii. Wywołała ona poważne zaniepokojenie tym, jak wpłynie na globalną gospodarkę. Niektórzy analitycy twierdzą, że koronawirus wywoła przeciągającą się globalną recesję, inni tonują emocje, argumentując, że nowy wirus zostanie względnie szybko powstrzymany, a globalna gospodarka szybko powróci do formy. Gdzie leży prawda?

Ekonomia epidemii

Ogólnie rzecz biorąc, epidemia oddziałuje na gospodarkę dwutorowo. Następuje spadek wydatków konsumpcyjnych, ludzie są chorzy lub starają się unikać choroby. Sami poddają się kwarantannie i zostają w domu, zamiast podróżować czy chodzić do centrów handlowych. Branże turystyczne, transportowe i rozrywkowe będą zatem silnie dotknięte epidemią w krótkim terminie. Najlepszym przykładem efektu popytowego jest spadek popytu na ropę naftową (mniejsze zapotrzebowanie chociażby ze strony transportu) i spadek jej ceny.

Równie ważnym, jeśli nawet nie ważniejszym skutkiem epidemii jest negatywny szok podaży. Przede wszystkim epidemie zmniejszają podaż siły roboczej. W większości wypadków tymczasowo, ponieważ niektórzy pracownicy chorują lub pozostają w kwarantannie. Gdy spada produkcja, a koszty stałe, ale także pensje, należy wciąż pokrywać, gdy trzeba regulować długi, pojawiają się kłopoty i ryzyko bankructwa wzrasta.

Według Banku Światowego koszty pandemii można podzielić na trzy główne kategorie: około 12 proc. całkowitych kosztów pochodzi ze śmiertelności, 28 proc. wynika z powodu dużej absencji pracowniczej, ale aż 60 proc. – ze zmian behawioralnych, czyli z tego, że ludzie starają się uniknąć zarażenia. Oznacza to, że koronawirus nie musi być bardzo zabójczy i mieć współczynników śmiertelności tak wysokich jak ebola, aby był ekonomicznie kosztowny [1].

Ponadto podczas pandemii wszystkie sektory gospodarki doświadczają zakłóceń, co może prowadzić do niedoborów pewnych towarów i wynikających z tych ich wyższych cen.

Ograniczona działalność gospodarcza generuje również niższe dochody podatkowe. Ponieważ dzieje się to właśnie wtedy, gdy rząd zwiększa wydatki, skutkuje to większym deficytem fiskalnym i zadłużeniem publicznym. A wiele rządów już obecnie jest nadmiernie zadłużonych. Przykładem są Włochy, których dług publiczny wynosi 135 proc. PKB i może jeszcze wzrosnąć [4].

Czy banki centralne uratują nas przed koronawirusem?

Nie, choć oczywiście będą próbować. Niektóre z nich już ścięły stopy procentowe: pierwszy w krajach zachodnich z pomocą ruszył Fed, który obniżył stopę funduszy federalnych 3 marca 2020 r. Uczynił to z gracją słonia w składzie porcelany, ściął bowiem stopy o 50 punktów bazowych, zamiast o zwyczajowe ćwierć punktu procentowego, i to na nieplanowanym posiedzeniu. Ta nagła decyzja nie tylko nie zatrzymała spadków cen akcji, ale wręcz zwiększyła niepewność na rynkach. Amerykański bank centralny ponownie obniżył stopy procentowe 15 marca, tym razem aż o cały punkt procentowy – do 0–0,25 proc. Ale założmy nawet, że komunikacja ze strony Fed byłaby wzorowa. Czy amerykański bank centralny może powstrzymać rozprzestrzenianie się wirusa? Zadać takie pytanie, to uzyskać odpowiedź. Ale czy paniczny ruch Fed naprawi chociaż zepsute globalne łańcuchy dostaw i wznowi zawieszoną działalność produkcyjną? Kolejne pytanie retoryczne. Polityka pieniężna jest bezsilna wobec szoków podaźowych. Jeśli przedsiębiorca nie może uzyskać niezbędnych półproduktów z Azji do swojej fabryki albo gdy pracownicy nie pojawiają się w pracy, to poziom stóp procentowych nie ma znaczenia.

Zresztą założmy, że problem jest natury popytowej – jak zapewne będą argumentować politycy i bankierzy centralni. W jaki sposób obniżka stóp procentowych ma pomóc, jeśli jednocześnie zachęca się ludzi do pozostania w domu, a co za tym idzie, ograniczenia działalności gospodarczej? Jakie firmy zaczną więcej inwestować w okresie obniżonego popytu, zakłóceń w łańcuchach dostaw, spadających cen akcji?

Skoro ultraniskie stopy procentowe nie pomogły ożywić wyjątkowo słabego wzrostu gospodarczego po wielkiej recesji, kiedy koronawirus bytował jeszcze tylko pośród nietoperzy albo łuskowców, to tym bardziej nie pomogą teraz. Koronawirus wpływa na gospodarkę głównie przez zmianę zachowań ludzi – działania banków centralnych ich nie zmienią (a być może nawet nie powinny, skoro społeczne dystansowanie się ma być naszą najlepszą obroną

przed rozprzestrzenianiem się wirusa). Obniżki stóp procentowych dokonane przez Fed oraz inne banki centralne (w tym Narodowy Bank Polski) były niepotrzebne i nie pomogą gospodarce dotkniętej pandemią, mogą jednak nasilić wszystkie negatywne skutki niekonwencjonalnej polityki pieniężnej, takie jak nadmierne zadłużenie czy firmy zombie.

Koronawirus a sprawa polska

Polska gospodarka powinna w mniejszym stopniu odczuć skutki pandemii niż inne kraje europejskie. Po pierwsze dlatego, że w porównaniu chociażby z niemiecką polska gospodarka jest mniej zależna od eksportu i słabiej powiązana gospodarczo z Chinami. Po drugie, sektor turystyczno-rozrywkowy stanowi mniejszy procent PKB w porównaniu z krajami południowej Europy. Polska gospodarka jest też niezłe zdywersyfikowana. Po trzecie, wyższe tempo wzrostu gospodarczego w Polsce w porównaniu z Niemcami czy innymi państwami zachodnimi stwarza większą przestrzeń przed pojawieniem się ewentualnej recesji.

Niemniej jednak prognozowane jest osłabienie wzrostu gospodarczego. W marcowym Raporcie o inflacji Narodowy Bank Polski obniżył wzrost polskiego PKB w 2020 r. z 3,6 proc. do 3,2 proc. Sam bank centralny dostrzega ryzyko wolniejszego tempa wzrostu w wypadku dłuższego i ostrzejszego niż założony przebieg epidemii, zwłaszcza że scenariusz bazowy Narodowego Banku Polskiego – w którym epidemię udaje się opanować dość szybko, a jej przejściowe negatywne skutki ekonomiczne ograniczone będą głównie do Chin, gospodarek z nimi powiązanych oraz do niektórych gospodarek europejskich – już teraz jest raczej myśleniem życzeniowym. Wbrew raportowi Narodowego Banku Polskiego, wzrost gospodarczy w Polsce spadnie w tym roku poniżej 3 proc. – i to zapewne znacznie. Ze względu na dużą niepewność nie podejmuję się jednak bardziej szczegółowych prognoz. Warto zwrócić jeszcze uwagę, że zawieszenie działalności oświatowej będzie oznaczało, że więcej pracowników zostanie w domu, aby opiekować się dziećmi, co negatywnie wpłynie na aktywność gospodarczą.

Skutki społeczne

Pandemie mogą mieć również znaczne konsekwencje społeczne. Pierwszym potencjalnym negatywnym skutkiem może być rozrost rządu, który będzie zwiększał swoje uprawnienia i wydatki w celu zwalczania tej i przyszłych pandemii, a także kolejne interwencje banków centralnych. Będzie mu-

siał zwiększyć się istotnie dług publiczny. Istnieje ponadto ryzyko, że rządy nie wycofają w pełni nadzwyczajnych uprawnień przyznanych sobie na czas zarazy. Drugim zagrożeniem jest nasilenie tendencji ksenofobicznych oraz protekcyjnistycznych w postaci ograniczenia przepływu towarów i ludzi między krajami.

Warto jednak spojrzeć na pandemię z nieco bardziej optymistycznej perspektywy. W pewnym sensie olbrzymie koszty ponoszone przez współczesne państwa na walkę z koronawirusem pokazują, jak bardzo świat się wzbogacił i jak wzrosła wartość ludzkiego życia w ostatnich dekadach. Dzięki wzrostowi gospodarczemu społeczeństwa mają środki na działania zaradcze, nawet tak drastyczne jak kwarantanna całych regionów. Jeszcze kilkadziesiąt lat temu nikt by nie myślał o tak radykalnych działaniach w odpowiedzi na pandemię o umiarkowanym wskaźniku umieralności. Jeszcze kilkadziesiąt lat temu obywatele wielu państw nie mieliby wyjścia i musieliby chodzić do pracy, nie bacząc na ryzyko.

Można też wyrazić nadzieję, że pandemia będzie miała kilka pozytywnych długoterminowych skutków i zwiększy świadomość społeczeństwa. Po pierwsze, epidemia powinna unaocznić kluczową rolę higieny dla zdrowia publicznego, a także zwiększyć ryzyka epidemii we współczesnym świecie. Po drugie, pandemia jasno pokazuje niewydolność państwowej służby zdrowia w wielu krajach. Nie twierdzą, że w pełni prywatna opieka zdrowotna poradziłaby sobie z pandemią, ale obecny system, w którym służba zdrowia jest niedoinwestowana i często funkcjonuje przy granicy zdolności niezaburzonego leczenia pacjentów, objawił swoją słabość. Po trzecie, odwołanie zajęć szkolnych skłania do refleksji na temat roli przymusowej edukacji w obecnych czasach. Największym problemem związanym z zamknięciem szkół nie jest brak lekcji, lecz fakt, że rodzice będą musieli opiekować się swoimi dziećmi. Jasno pokazuje to, że w wielu wypadkach państwowa szkoła uczy jedynie przy okazji, przede wszystkim zaś pełni funkcję placówki opiekuńczej, aby rodzice mogli pracować i płacić podatki. Po czwarte, gdy minie kwarantanna, podczas której rząd i uczelnie zachęcają do pracy i nauczania online, politycy i pracodawcy mogą w końcu przejrzeć na oczy i zrozumieć, że w nowoczesnej gospodarce nie zawsze jest niezbędne odbijanie karty zakładowej. W pełni produktywna praca, także nauczanie studentów, jest możliwe na odległość. Pozostaje mieć nadzieję, że obserwacja ta doprowadzi do większego uelastycznienia rynku pracy i do rozwoju zdalnych form nauczania. Po piąte, pandemia pokazuje, jak bardzo ważne są oszczędności – zarówno te prywatne, jak i publiczne – na czarną godzinę. Po szóste, epidemia powinna również unaocznić ludziom i firmom potrzebę dywersyfikacji. Chodzi mi tutaj zarówno o źródła dochodów,

jak i o źródła dostaw. Problemem wielu firm było to, że bazowały na jednym azjatyckim poddostawcy [9].

Podsumowanie

Pandemia koronawirusa zwiększa szanse na pojawienie się poważnej globalnej recesji w tym roku. Pierwszy kwartał będzie recesyjny, zapewne także drugi. Walka toczy się głównie o drugie półrocze. Oczywiście gdy pandemia się skończy, gospodarka się odbije, ale w porównaniu z sytuacją sprzed miesiąca maleje szansa na szybkie ożywienie w kształcie litery „V”. Polityka monetarna tutaj nie pomoże – jeśli już, to potrzebne są inicjatywy oddziałujące na stronę podażową, czyli chociażby cofnięcie cel wprowadzonych przez Stany Zjednoczone i Chiny oraz dalsza liberalizacja handlu, aby neutralizować zakłócenia w handlu międzynarodowym. Umorzenie danin publicznoprawnych, a przynajmniej odroczenie terminów płatności podatków, również mogłoby korzystnie wpłynąć na sytuację finansową przedsiębiorstw w czasie pandemii.

W Polsce prawdopodobieństwo głębokiej recesji jest niższe. Wszystko jednak zależy od przebiegu pandemii i od kształtu krzywej epidemiologicznej. W modelu południowokoreańskim szczyt nowych zachorowań następuje niżej i szybciej, a kraj jako tako funkcjonuje. Jednak w scenariuszu włoskim wzrost nowych infekcji jest większy i dłuższy, wyższa jest też śmiertelność – co prowadzi do wprowadzenia *de facto* stanu wyjątkowego i znacznego ograniczenia aktywności gospodarczej.

W wypadku sytuacji w Polsce za wcześnie jeszcze na spekulacje, jakie czekają nas konsekwencje gospodarcze. Niepewność jest znaczna. Póki co dzienne przyrosty są niższe niż w innych krajach, ale kluczowe będą najbliższe dni. Ponieważ nie osiągnęliśmy jeszcze szczytu epidemiologicznego, najgorsze przed nami. Ale później będzie lepiej.

Bibliografia

- [1] Meijer, A. and Webster C.W.R., *The COVID-19 crisis and the information polity: An overview of responses and discussions in twenty-one countries from six continents* (2020) *Information Policy*; 25, 243-274.
- [2] Blackburn, J. K. et al., *Applying Science: Opportunities to Inform Disease, Management Policy with Cooperative Research within a One Health Framework*. *Front* (2016) *Public Health* 3:276. doi: 10.3389/fpubh.2015.00276.
- [3] Nunez M., et al., *Invasion Science and the Global Spread of SARS-CoV-2* (2020), *Trends in Ecology and Evolution*, Vol. 35, issue 8, pp. 642-645, Cell.

- [4] Dong, E., et al., *An interactive web-based dashboard to track COVID-19 in real time*. Lancet Inf Dis. 20 (5): 533–534. doi: 10.1016/S1473–3099 (20)30120-1.
- [5] Motta, I. et al., *SARS-CoV-2 infection in beta thalassemia: Preliminary data from the Italian experience* (2020) American Journal of Hematology.
- [6] Omyła-Rudzka, M. *Zaufanie społeczne*, komunikat nr 43 (2020) CBOS.
- [7] World Economic Outlook Update, IMF June 2020
- [8] World Economic Outlook Update, IMF October 2019
- [9] Bukowski, P. i Paczos, W., *Co z gospodarką po epidemii?* Ekonomiści: Mamy plan, jak ją uratować (2020) „Gazeta Wyborcza”, Projekt ustawy o zmianie ustawy budżetowej na rok 2020.

Оксана В. Панькова
Олександр Ю. Касперович

Українське громадянське суспільство в спектрі новітніх викликів і загроз: можливості протидії пандемії COVID-19 в умовах цифровізації

*Ukrainian civil society in the spectrum of the new challenges
and threats: opportunities to counter the COVID-19 pandemic
in the context of digitalization*

The article contains a generalized portrait of Ukrainian civil society in the context of the impact of the COVID-19 pandemic and digital transformations, based on the systematization of the results of national and international researches held in Ukraine. The authors identify key trends in civil society response to the impact of the pandemic in Ukraine. Particular attention is paid to the problems of public administration in the field of involving of the potential of civil society into the processes of solving of main social problems. The possibilities of civil society to counteract the negative consequences of the COVID-19 pandemic through the widespread use of modern digital technologies are substantiated.

Актуальність дослідження. Розвиток громадянською суспільства є ознакою укріплення демократичних цінностей в суспільстві, умовою євроінтеграційних процесів, запорукою зростання довіри, доказом реальної участі громадян в управлінні державою тощо. Цей процес залежить від

характеру взаємодії між соціальними суб'єктами – державою, бізнесом, владою, громадянським суспільством, від готовності і налаштованості кожного з суб'єктів будувати платформу соціального діалогу для конструктивного вирішення нагальних проблем, що постали перед країною. Саме тому значущість соціальних ресурсів конструктивної взаємодії і громадської залученості населення зростає з кожним днем, стає необхідною умовою сталого і безпечного розвитку, та набуває особливої актуальності у кризових умовах, спричинених впливом пандемії COVID-19.

Протягом останніх років українське громадянське суспільство неодноразово демонструвало значний потенціал здатності українських громадян до згуртованості і спільних соціальних дій, до самоорганізації, виступаючи значним соціальним ресурсом, який може бути спрямованим на вирішення нагальних соціальних, економічних, політичних тощо проблем у конструктивному руслі. В умовах кризи, спричиненої пандемією COVID-19, це стає особливо актуальним, коли всі завдання та виклики, пов'язані із забезпеченням сталого і безпечного розвитку, які постали перед українським суспільством, необхідно вирішувати в умовах значного обмеження всіх видів ресурсів. При цьому поширення коронавірусної хвороби ще більше загострює виклики і загрози допандемійної епохи, а також призводить до системних змін в соціально-економічній сфері, зокрема – актуалізує запит на масове використання цифрових, інформаційно-комунікативних та інших технологій тощо. Так, саме пандемія викликала суттєве зростання кількості ініціатив, заснованих на цифрових рішеннях, та перегляд поточного цифрового порядку денного, з боку профільних органів влади, великих технологічних компаній, волонтерів та бізнесу в усьому світі [1]. Пандемія COVID-19 сама по собі стала потужним тригером процесів цифрової трансформації [1, С.3] та суттєво їх прискорила через процеси соціальної самоорганізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість наукових досліджень, присвячених вивченню процесів становлення громадянського суспільства в Україні, є надзвичайно великою. Не претендуючи навіть на найвіддаленішу повноту переліку дослідників, що займаються цими питаннями, серед українських дослідників необхідно відзначити роботи О. Балакіревої [2], І. Бекешкіної, О. Резніка, В. Степаненко [3; 4], а також О. Сінайко, Ю. Тищенко, О. Корнієвського, Д. Сидоренко та ін. [18], інших авторів. Кількість закордонних дослідників є ще набагато більшою. Серед них сфокусовують свої наукові інтереси у спектрі розвитку та залучення потенціалу ОГС, мобілізації ресурсів громадських рухів та об'єднань такі дослідники, як Б. Едвардс (B. Edwards), Дж. Маккарті (J. McCarthy) [5], Дж. Дженкінс (Jenkins J.C.) [6] та ін.

Звісно, що пандемія COVID-19 вплинула на порядок денний досліджень щодо розвитку громадянського суспільства в Україні. Вельми оперативно було проведено низку актуальних досліджень змін у громадському секторі в першій декаді введення карантину [7; 8; 9; 10; 11]. Але, незважаючи на наявність публікацій, на реалізовані дослідницькі проекти щодо визначення динаміки змін громадянської активності і залученості організацій громадянського суспільства (далі ОГС) до гострих соціально-економічних проблем українського суспільства, питання визначення ролі ОГС в умовах цифрових трансформацій і впливу загроз пандемії COVID-19 залишається не достатньо висвітленим, що спонукає до подальших наукових розвідок. Це обумовило мету дослідження, що викладено авторами цієї публікації.

Мета статті. Визначити передумови, розкрити стан, проблеми та можливості активізації участі українського громадянського суспільства у подоланні негативних наслідків пандемії COVID-19 із залученням ресурсів цифровізації.

Основні результати дослідження. Виклики пандемії вже довели беззаперечний факт того, що в сфері цифрових трансформацій криється потужний потенціал щодо створення більш стійкої до форс-мажорних обставин системи взаємодії суб'єктів соціально-економічного розвитку, здатної зберегти незмінним курс на забезпечення сталого і безпечного розвитку, в тому числі – і в сфері діяльності громадянського суспільства.

Але в системі соціальної взаємодії суб'єктів сталого і безпечного розвитку під впливом пандемії COVID-19 та карантинних обмежень виникли дві суперечливі тенденції, які діють одна проти одної та суттєво обмежують можливості використання та ефективність традиційних механізмів участі інститутів громадянського суспільства у стабілізації ситуації в соціально-економічній сфері. Так, з одного боку, існує необхідність підвищення інтенсивності соціальних контактів, соціальної взаємодії задля подолання негативних наслідків пандемії, а з іншого боку – діють суттєві обмеження (а в окремих випадках – неможливість та заборона) реалізації цих контактів у їхніх традиційних формах (саме через необхідність запобігання поширенню пандемії COVID-19).

Така ситуація в певному сенсі є справжнім викликом, і для дослідників, і для органів влади, і – в першу чергу – для самих інститутів громадянського суспільства. В цих умовах необхідність оновлення системи інституційних механізмів функціонування інститутів громадянського суспільства в умовах пандемії COVID-19 стає очевидною, а вирішення завдань щодо розробки та впровадження такої системи механізмів набуває особливої актуальності.

Забезпечення цілісності та збалансованості процесів розробки та реалізації політики щодо залучення ресурсів громадянського суспільства до забезпечення сталого і безпечного розвитку в умовах пандемії потребує формування відповідного стратегічного, організаційно-управлінського та інституційного підґрунтя. Виокремлюються такі складові, що потребують поглибленого дослідження та відповідного опрацювання:

- 1) оцінка проблем та перешкод функціонуванню інститутів громадянського суспільства в Україні в новітніх умовах;
- 2) визначення впливу пандемії COVID-19 на діяльність інститутів громадянського суспільства, зміни в напрямках, пріоритетах, формах їх діяльності;
- 3) виявлення базових трендів в соціально-економічній сфері, які виникли або активізувалися під впливом пандемії COVID-19 (в тому числі пов'язаних із залученням потенціалу цифрових технологій), та їхній вплив на можливості залучення ресурсів громадянського суспільства щодо стабілізації цієї сфери та забезпечення її подальшого сталого і безпечного розвитку;
- 4) оцінка інституційного забезпечення залученості громадянського суспільства до цифрових трансформацій на принципах сталого та безпечного розвитку;
- 5) обґрунтування стратегічних напрямів залучення громадянського суспільства до цифрового, сталого та безпечного розвитку.

Дослідження цих складових є необхідною передумовою розробки дієвої політики щодо залучення ресурсів громадянського суспільства для стабілізації та поступового відновлення соціально-економічної ситуації в Україні в умовах пандемії COVID-19 із подальшим забезпеченням сталого і безпечного розвитку України.

Результати актуальних досліджень щодо змін у громадському секторі в умовах впливу пандемії та карантинних обмежень (травень 2020 р.) дозволили виявити основні тренди щодо реагування громадянського суспільства на новітні виклики [8; 9; 10; 11]. Так, за даними Ініціативного центру сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» в партнерстві з Програмою сприяння громадській активності «Долучайся!» [7] основними трендами реагування громадянського суспільства на вплив загроз пандемії COVID-19 в Україні стали такі:

1. Перший тренд – активізація волонтерства, відтворення діяльності локальних ініціативних груп, що були створені під час революційних подій 2013–2014 рр. Це представники не тільки громадських організацій, а і бізнесу. Групи підтримували лікарні, медичних працівників,

хворих, а також людей, які потребували допомоги при введенні карантину.

2. Другий тренд – чимало організацій перебудували свою діяльність і спрямували зусилля на комунікації та відповідальне інформування про пандемію, щоб відповідати викликам. Їм вдалося відкрити нові інструменти для того, щоб розвінчувати міфи, перевіряти й доносити достовірну інформацію партнерам і людям різними способами.
3. Третій – громадянське суспільство не перестало бути «вартовим демократії». Воно продовжує стежити, як держава виконує свої повноваження і чи вона не зловживає умовами карантину.

За даними опитування «Реанімаційного пакету реформ» (РПР) [10], абсолютна більшість громадських організацій в Україні (97%) продовжують працювати в умовах пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, з них більшість (79,4%) перейшли на режим онлайн-формату. Більшість громадських організацій (ГО) (66,2%) змогли частково адаптувати свої проекти до реалізації в умовах пандемії, а кожна четверта організація (25%) змогла адаптувати повністю. Про скасування всіх проектів заявляє майже кожна десята ГО (8,8%). Для 54,4% ГО зменшилися можливості у пошуках фінансування. Лише 13,2% ГО заявили про збільшення можливостей надавати волонтерську допомогу й одержувати кошти на свою діяльність.

Отже, ступінь залученості ОГС до розв'язання соціально-економічних проблем українського суспільства в умовах посилення ризиків та небезпек COVID-19 залишається недостатньо високою. Приблизно такою є оцінка ситуації із розвитком громадянського суспільства в Україні, яка наводиться в міжнародному дослідженні «Барометр ОГС – оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства» (2020 р.) [12]. Певні позитивні зміни відбулися у сферах свободи об'єднань та державної підтримки, проте у сферах рівного ставлення, доступу до фінансування, державного захисту, співпраці між урядом та ОГС якихось помітних якісних змін не відбулося. При цьому в сферах свободи мирних зібрань, реалізації права на участь в ухваленні рішень, свободи вираження, права на приватність ситуація навіть дещо погіршилась (у тому числі через вплив об'єктивно необхідних обмежень, пов'язаних із необхідністю запобігання поширенню пандемії COVID-19).

Результати експертного опитування «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій (загалом отримано 75 відповідей) [9] у межах Програми сприяння громадській активності «Долучайся!»,

що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Раєт в Україні, надали можливість виявити узагальнюючий образ українського громадянського суспільства в умовах пандемії. Основними результатами дослідження є такі:

- рівень розвитку громадянського суспільства в Україні було оцінено експертами як середній – 39% (як високий – 19%; як низький – 17%);
- з твердженням «спалах пандемії активізував громадську активність» погодилося 28% (15%+13%) респондентів, не погодилося – 23% (19%+4%), проте майже половина опитаних – 45% – як погодилися, так і ні;
- теза, що спалах епідемії показав людям їхні можливості та силу, набрала майже рівну кількість відповідей серед тих, хто погодився з нею, та тих, хто обрав серединні оцінки (як погодився, так і ні) – 34 (9%+25%) та 35% відповідно, не погоджуються з твердженням значно менша кількість – 24% (19%+5%);
- з твердженням, що пандемія примножила у суспільстві те, що вважається як «соціальний капітал» – людські зв'язки, солідарність, взаємодовіру – погодилися 50% (15%+35%), не згодні з цим 26% (21%+5%), а тих, хто як погодився, так і ні – 23%;
- тих, хто вважає, що пандемія активізувала та допомогла виробити певні навички та технології самоорганізації виявилось 40% (11%+29%), майже стільки ж – 38% – як погоджуються, так і не погоджуються з твердженням, при цьому тих, хто так не вважає, вдвічі менше – 20% (19%+1%);
- 27% (8%+19%) експертів погодилися з тим, що під час пандемії коронавірусу зародилися нові громадські рухи, організації та висунулися нові лідери, при цьому значно більше респондентів мають протилежну думку – 41% (21%+20%);
- вважають, що істотно змінилася впливовість у суспільстві партійно-політичних структур та незалежних громадянських структур 23% опитаних (8%+15%), дотримуються протилежної думки вдвічі більше експертів – 44% (29%+15%).

В контексті необхідності залучення ресурсів громадянського суспільства для стабілізації та відновлення на засадах сталого і безпечного розвитку принципово важливим є бачення експертами ролі громадських організацій у протидії негативному впливу пандемії [9]. Загалом респонденти оцінили роль громадських активістів у суспільних змінах як високу – 7 із 10 максимальних балів. Головними пріоритетами у діяльності гро-

мадських організацій в умовах пандемії експерти вважають 1) контроль діяльності влади та захист соціально вразливих соціальних груп; 2) надання людям юридичної, іншої допомоги для захисту своїх прав; 3) проведення незалежних аналітичних досліджень; 4) надання пропозицій щодо вирішення соціально-економічних проблем в суспільстві; 5) проведення інформаційних роз'яснень стосовно захисту від пандемії.

З точки зору розробки оновлених інституційних механізмів участі громадянського суспільства у подоланні негативного впливу пандемії на сферу праці та зайнятості принципово важливими є два твердження, на яких акцентували увагу експерти:

- 1) на думку більшості опитаних експертів (70%), саме партнерство у спільній діяльності має бути основою у відносинах громадянського суспільства та держави під час кризи, і лише 20% вважають, що громадські організації мають зосередитися в цій ситуації на конструктивній критиці;
- 2) половина експертів бачить нові можливості для розвитку громадської активності у період пандемії COVID-19, при цьому серед основних таких можливостей було виокремлено налагодження співпраці з використанням новітніх технологій та дистанційних форматів, а також допомога вразливим групам населення, консультування, та боротьба із фейками.

За результатами проведеного дослідження пріоритетність механізмів впливу на владу з боку ОГС, громадських інституцій в умовах пандемії COVID-19 в Україні¹ виявилися такі:

- активна взаємодія з засобами масової інформації – 69%;
- звернення до світової спільноти та міжнародних організацій 63%;
- залучення позитивного досвіду взаємодії з інших регіонів України та інших країн – 60%;
- розробка і просування матеріалів з аналізу протипандемійної політики стабілізації та відповідних рекомендацій з її реалізації – 59%;
- утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів), консолідація зусиль ОГС для подолання наслідків пандемії 59%;
- робота у громадських радах й інших дорадчих органах при державних установах – 49%.

¹ При формуванні переліку пріоритетних механізмів впливу на владу з боку ОГС авторами було змінено формат представлення даних. Безпосередньо у самому дослідженні наводиться кількість згадок тієї чи іншої альтернативи (тобто кількість експертів із 75 опитаних, які обрали відповідну альтернативу). Але у цьому переліку відповідні результати було перераховано у відсотки.

Показовим виявився факт того, що такі традиційні і ключові для країн із розвинутою демократією механізми впливу ОГС на дії влади, як (а) публічне обговорення (круглі столи, громадські слухання) нагальних суспільних проблем; (б) вироблення власних пропозицій для їх вирішення, (в) звернення до судових та вищих владних інстанцій не визначилися як пріоритетні в новітніх умовах – 47%, 43% та 41% відповідно. Також масові протестні акції займають невисокі рейтингові позиції серед механізмів впливу на владу з боку ОГС в період пандемії (організація мітингів, демонстрацій) – вербальні оцінки становлять не більше 25%.

Отже, пандемія, хоча і вплинула на діяльність громадянського суспільства в Україні, але вплив цей є досить помірним. Загальна ситуація щодо основних проблем та перешкод розвитку та залучення ресурсів громадянського суспільства суттєво не змінилася. Фактично значущі зміни обумовлені впливом двох вже згадуваних вище суперечливих тенденцій, спричинених пандемією – по-перше, зростає запит на консолідовану та скоординовану взаємодію усіх суб'єктів відносин, у тому числі ОГС, для подолання негативних наслідків пандемії, по-друге, діє суттєве обмеження (а в окремих випадках – неможливість та заборона) на реалізацію прямих соціальних контактів у їхніх традиційних формах (саме через необхідність запобігання поширенню пандемії COVID-19 й дотримання карантинних обмежень).

Нагальна необхідність реалізації ефективної протипандемійної політики, політики соціально-економічної стабілізації та відновлення на засадах сталого і безпечного розвитку змушують усіх суб'єктів соціальних відносин переходити на застосування дистанційних форм, цифрових, інформаційно-комунікативних технологій для безпечного процесу соціальної взаємодії, які ще не стали масовими у використанні населенням країни. На сьогодні навіть за наявності у інститутів громадянського суспільства значного потенціалу участі у вирішенні проблем соціально-економічного характеру, їх залучення до забезпечення сталого і безпечного розвитку в умовах впливу пандемії COVID-19 залишається невисоким.

В цьому плані важливим кроком стала розробка та запуск Міністерством цифрової трансформації України національної онлайн-платформи е-демократії «ВзаємоДія» [13] – як цифрового простору, в якому люди вільно комунікуватимуть з органами виконавчої влади та долучатимуться до прийняття рішень (поступове введення сервісів платформи заплановано на 2021–2022 роки) [14]. В структурі Апарату Міністерства цифрової трансформації України в якості окремого структурного підрозділу в рамках Директорату функціонального розвитку цифровізації передбачено

створення та діяльність експертної групи розвитку електронної демократії, цифровізації громадянського суспільства та забезпечення захисту персональних даних. Також при Міністерстві діє Громадська рада, склад якої було затверджено 3 вересня 2020 р. [15]. На сьогодні вже підготовлено Технічні вимоги до розробки Єдиної онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства [16]. Але аналіз зазначених технічних вимог свідчить про доцільність їх удосконалення, зокрема – через включення до кола питань тих, що мають безпосереднє відношення до цифрової трансформації всієї системи діяльності інститутів громадянського суспільства (а не тільки в аспекті їхньої взаємодії з органами влади). У будь-якому разі, зважаючи на ситуацію із пандемією, ініціатива щодо створення зазначеної платформи є вкрай важливою та актуальною та потребує суттєвого прискорення своєї реалізації.

В системі державного управління важливим кроком стала розробка і громадське обговорення стратегічно важливого документу щодо перспектив діяльності ОГС – проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [17] (на сьогодні відбувається доопрацювання змісту проекту). Після його прийняття він має стати ідейним, нормативно-правовим, організаційно-управлінським підґрунтям оновлення, підвищення ролі та інституційної спроможності українського громадянського суспільства в сучасних умовах [18]. То ж зміст Національної стратегії має враховувати новітні ризики та загрози, включати механізми реагування на них. Цілком очевидно, що наслідки пандемії матимуть довгостроковий характер, тому зміст Стратегії має обов'язково передбачати:

- 1) створення належних механізмів функціонування та розвитку громадянського суспільства в умовах обмежень та загроз, спричинених пандемією;
- 2) залучення ресурсів цифровізації та інформаційно-комунікативних технологій у діяльність ОГС щонайменше за двома основними напрямками:
 - для забезпечення умов безпечної оперативної комунікації між громадськими організаціями та інституціями для зміцнення сталості громадянського суспільства, посилення його суб'єктності;
 - для забезпечення умов громадської участі у прийнятті та реалізації управлінських рішень, партнерської взаємодії між ОГС, органами державної влади, органами місцевого самоврядування (через діяльність Громадських рад, Координаційних, Узгоджувальних рад), іншими суб'єктами соціально-економічного розвитку (що має осо-

бливу цінність при виробленні спільних узгоджених рішень та реалізації ефективної протипандемійної політики в Україні, соціально-економічної стабілізації та відновлення).

Висновки. Пандемія COVID-19 відчутно вплинула на діяльність українських ОГС, змінюючи як зміст, так і форми їхньої роботи. Ключовими маркерами цих змін стали активізація волонтерської діяльності, відчутне розширення категорій громадян, що потребують захисту та допомоги, а також – фундаментальні зміни у формах роботи з партнерами, основою яких стають дистанційні форми взаємодії, що базуються на використанні можливостей сучасних цифрових технологій.

Необхідною умовою подальшого розвитку та залучення потенціалу ОГС до подолання наслідків пандемії COVID-19 є збереження активної соціальної взаємодії, що, в свою чергу, потребує розробки та впровадження відповідних інноваційних підходів. Тому на сьогодні активно створюються базові стартові інституційні, організаційно-управлінські, правові передумови для подальшого забезпечення розширеної участі ОГС у вирішенні гострих суспільних проблем. В новітніх умовах це важливо з позицій розширення можливостей залучення громадянського суспільства до процесів протидії негативним наслідкам пандемії COVID-19. Важливу роль при цьому відіграє широке застосування цифрових, інформаційно-комунікативних технологій, Інтернет-ресурсів, комунікаційних платформ, що забезпечує безпеку процесу соціальних міжособистісних та міжгрупових комунікацій.

Формування та реалізація ефективної державної політики щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на середньострокову перспективу (до 2026 року), імплементаційні плани з її реалізації обов'язково мають враховувати безпековий аспект та руйнівний вплив пандемії COVID-19 на соціально-економічну сферу життєдіяльності українського суспільства, містити завдання, напрями та механізми пом'якшення її негативних наслідків та подальшого постпандемійного відновлення, у тому числі через широке залучення ресурсів цифровізації. Це дозволить надати гідні відповіді на виклики сучасності на засадах сталого збалансованого й безпечного розвитку.

Література

1. Цифровая повестка и инициативы в области цифровых технологий в условиях COVID-19 (обзор практик Европейского союза, Организации экономического сотрудничества и развития, а также других стран). НИУ ВШЭ, 2020. 19 с. URL: <https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/362717409.pdf>

2. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін.]; – К. : НІСД, 2017. – 56 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/AD_GromSuspilstvo_pp1-56_press-25fe8.pdf
3. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/book/reznic.o.s/sociological-dimensions-of-civil-society-in-ukraine.pdf>
4. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / [Яблонський В. М., Бекешкіна І. Е., Гелетій М. М. та ін.] – К. : НІСД, 2019. – 112 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/AD_GromSuspilstvo_pp1-56_press-25fe8.pdf
5. Edwards B., McCarthy J.D. Resources and Social Movement Mobilization // The Blackwell Companion to Social Movements / edited by David A. Snow, Sarah A. Soule, and Hanspeter Kriesi. – Oxford, UK: Blackwell Publishers, 2004. – pp. 116–152.
6. Jenkins J.C. Social Movements: Resource Mobilization Theory // International encyclopedia of the social & behavioral sciences / editors-in-chief Neil J. Smelser and Paul B. Baltes. – New York: Elsevier, 2001. - pp. 14368-14371.
7. Єгорова А. COVID-19 мобілізує: як громадянське суспільство адаптується до змін. URL: <https://zz.detector.media/infospace/texts/177382/2020-05-22-covid-19-mobilizuiye-yak-gromadyanske-suspilstvo-adaptuietsya-do-zmin/>
8. Громадянське суспільство і криза: підсумки опитування / ГО «Громадський простір», БО «Український форум благодійників», 2020. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hromadyanske-suspilstvo-i-kryza-pidsumky-opytuvannya>
9. Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність: опитування / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-na-gromadsku-aktivnist>
10. В Україні до протидії COVID-19 долучені майже половина ГО, — дослідження / Реанімаційний пакет реформ, 2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/v-ukraini-do-protydii-covid-19-dolucheni-mayzhe-polovyna-ho-doslidzhennia/>
11. Civil Society Rises Again to Fight COVID-19 / Дослідження програми «Долучайся!», 2020. URL: <https://engage.org.ua/civil-society-rises-again-to-fight-covid-19-2/>
12. Барометр ОГС. Оцінка середовища громадянського суспільства в країнах Східного партнерства. Оновлення в Україні. Вересень 2020 / Український незалежний центр політичних досліджень, Європейський центр некомерційного права(ЕСНЛ). Київ, 2020. URL: https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2020-12/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%20%D0%9E%D0%93%D0%A1_%D1%83%D0%BA%D1%80-%D0%A0%20%D0%95%D0%94_4_10.10.2020%20%281%29.pdf
13. «Взаємодія» на старті: Уряд разом з партнерами створює Єдину онлайн-платформу для взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспіль-

- ства. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vzayemodiya-na-starti-uryad-razom-z-partnerami-stvoryuye-yedinu-onlajn-platformu-dlya-vzayemodiyi-organiv-vladita-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva>
14. Онлайн-платформа е-демократії «Взаємодія». URL: <https://vzaemo.diiia.gov.ua/>
 15. Про затвердження складу Громадської ради при Міністерстві цифрової трансформації України / Наказ №128 від 03.09.2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/community/council>
 16. Технічні вимоги до розробки Єдиної онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства. URL: https://drive.google.com/file/d/1TfSJD146OO0c_tcgwNTj7u9_pjkeogqic/view
 17. Проект Указу Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки». URL: <https://docs.google.com/document/d/1fyMWcGwz2I4rMZKjnbMkNBAkcZHX5ljRlyDIC9nAji4/edit>
 18. Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали. щоріч. доп. – Київ : НІСД, 2021. – 116 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-03/kv_niss.pdf

Łukasz Moniuszko

Konstytucyjne możliwości ograniczania wolności społecznej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej jako narzędzie prawne do walki z COVID-19

*Constitutional possibilities of limiting social freedom
on the territory of the Republic of Poland as an instrument
of the right to fight COVID-19*

The author writes about a wide margin of interpretation of the Constitution regarding the restriction of freedom as a legal tool to fight the COVID-19 pandemic. Indicates the various admissible constitutional grounds that could be applied during a pandemic.

Wprowadzenie

Pandemia COVID-19 jest pierwszym zjawiskiem o zasięgu absolutnie globalnym i pierwszym za życia większości obecnej populacji. Próżno szukać w historii najnowszej kryzysu zdrowotnego, który dotknął cały glob. Sytuację utrudnia fakt, że patogen, z którym społeczność światowa próbuje się uporać jest nadal w dużej mierze nierozpoznany, co powoduje konieczność zachowania jeszcze większej ostrożności i wprowadzania radykalnych ograniczeń w zakresie wolności osobistych. Powszechny dostęp do massmediów wywołuje dodatkowo polaryzację mnożąc sprzeczne opinie w sprawie globalnego problemu.

Nie jest przesadą uznanie, że świat podzielił się na racjonalistów społecznych¹ oraz sceptyków bardzo często uznających pandemię konronawirusa za część globalnego planu polityczno-gospodarczego mającego negatywny wpływ na gospodarkę i zdrowie publiczne.

Nastroje społeczne mają ogromny wpływ na funkcjonowanie zbiorowości jednak są one ostatnim elementem brany pod uwagę przy podejmowaniu decyzji na szczeblu rządowym². W większości demokratycznych państw najważniejszym aktem prawnym jest konstytucja, w uchwalaniu której biorą udział obywatele³. Ma to stanowić gwarancję kontroli społecznej nad działaniami władz publicznych. Zatem ustawa zasadnicza jest tworem prawnym pochodzącym od obywateli lecz jednocześnie stanowi usprawiedliwienie dla rządzących, że ich działania są konsekwencją jej stosowania, co oznacza, że decyzje na szczeblu centralnym są *a priori* legitymizowane zgodą obywatelską⁴. Uznać zatem należy, że każde działanie władzy jest wyrażeniem woli społecznej⁵, gdyż musi się ono odbywać w granicach prawa oraz zgodnie z prawem⁶. Choć większość konstytucji państwowych to ustawy o znacznej doniosłości społecznej, to ich zapisy pozostawiają szerokie pole interpretacyjne. Tworzy to pewnego rodzaju paradoks. Przykładem może być polska ustawa zasadnicza, która wskazuje, że „Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej”⁷ a jednocześnie podkreśla, że „przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej”⁸. Praktyka życia społecznego wskazuje jednak, że przepisy najważniejszego aktu prawnego w praktyce nie mają możliwości zastosowawczej, bo w jaki sposób realizować przepis stwierdzający, że „każdy może swobodnie opuszczać terytorium Rzeczypospolitej Polskiej”⁹, choć praktyka wskazuje, że istnieją ograniczenia w przedmiotowym zakresie, jak choćby

¹ Por. J.-F. Lyotard, *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, tłum. M. Kowalska, J. Migasiński, Warszawa 1997.

² Zob. M. Ossowska, *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000, s. 10–42.

³ Obywatel jest współtwórcą konstytucji z uwagi na prawo wzięcia udziału w referendum konstytucyjnym.

⁴ K. Dyda, *Aksjologia preambuł ustaw obowiązujących w polskim porządku prawnym*, w: *Filozoficzne rozważania o człowieku, wolności i wartościach*, K. Bałękowski, K. Maciąg (red.), Lublin 2015, s. 13.

⁵ L. Petrażycki, *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, t. 1, Warszawa 1969, s. 25–29.

⁶ Z. Balcerowicz, *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*, Poznań 2012, s. 244.

⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. 1997.48. 483), art. 8 ust. 1. (dalej: Konstytucja RP.).

⁸ Tamże, ust. 2.

⁹ Tamże, art. 52, ust. 1.

kara pozbawienia wolności, która w sposób oczywisty wyklucza konstytucyjne prawo niektórych działań? Konstytucja więc nie określa warunków działania lecz możliwości tegoż działania pozwalając na tworzenie przepisów niższej wagi¹⁰, które są niezbędne do sprawnego działania państwa. Biorąc pod uwagę powyższe zgodzić się należy z B. Szlachtą, który stwierdził, że z samej konstytucji niewiele wynika gdyż ma wartość prawie wyłącznie aksjologiczną i niezbędne jest jej interpretowanie w aktach prawnych niższego rzędu, o pomoc których nawołuje często sama konstytucja we własnej treści¹¹.

Szeroki margines interpretacji stał się punktem wyjścia do polemik politycznych w Polsce dotyczących kryzysu zdrowotnego. Frakcje polityczne wskazywały różne podstawy konstytucyjne możliwe do zastosowania w czasie pandemii. I każda z nich miała rację.

O możliwościach zastosowania polskiej konstytucji do działań w czasie pandemii

Gwarantowane przez ustawę zasadniczą prawa i wolności obywatelskie mogą podlegać ograniczeniom¹². Uznać jednak należy, że są one konieczne dla zachowania bezpieczeństwa i porządku publicznego, gdyż niedopuszczają do jednostkowych nieodpowiedzialnych zachowań a w razie zaistnienia takich zdarzeń istnieje prawna możliwość ich sankcjonowania¹³. Jak stwierdził R. Nozick ograniczenia są aspektem koniecznym a jednocześnie wystarczającym dla utrzymania porządku społecznego a przepisy prawne uchwalające takie możliwości zapobiegają anarchii¹⁴.

Polska scena polityczna zaproponowała dwa rozwiązania konstytucyjne do podstawowej ochrony społeczeństwa przed pandemią wywołaną wirusem SARS COV-2. Bazą budowy przepisów niższej wagi w ramach walki z pandemią stał się art. 31 ust. 3 konstytucji. By jednak dokonać jak najuczciwszej oce-

¹⁰ Wagę przepisów wskazuje sama konstytucja, stawiając za własnymi przepisami ustawy będące uszczegółowieniem ustawy zasadniczej, te natomiast są punktem wyjścia do tworzenia rozporządzeń będących uszczegółowieniem ustaw. „Źródłami powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia” – zob. Konstytucja RP, art. 87, ust. 1.

¹¹ Zob. B. Szlachta, *Aksjologia Konstytucji RP z 1997 roku. Perspektywa badacza myśli politycznej*, „Przegląd Sejmowy” 2017, nr 6 (143), s. 125–150.

¹² Ł. Moniuszko, *Humanistyczne i społeczne podstawy prawa. Studium koncepcji Czesława Znamierowskiego*, Kraków 2020, s. 64.

¹³ Ł. Moniuszko, *Sprawiedliwość. Studium koncepcji filozoficzno prawnej Zygmunta Ziemińskiego*, Kraków 2017, s. 27–34.

¹⁴ R. Nozick, *Anarchia, państwo i utopia*, Warszawa 2010, s. 7–59.

ny sytuacji wynikającej ze wskazanego przepisu, należy w zarysie przyjrzeć się regulacjom poprzedzającym ów przepis, gdyż jest on ich bezpośrednią konsekwencją. Art. 31 ust. 1 wskazuje konstytucyjne na prawo do ochrony wolności:

„ust. 1. Wolność człowieka podlega ochronie prawnej”.

Ust. 2. Każdy jest zobowiązany szanować wolności i prawa innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego mu prawo nie nakazuje¹⁵.

Termin „wolność” w prezentowanym przepisie może być uznany za wprowadzenie w życie tzw. koncepcji wolności pozytywnej czyli wolności „do” i wolności negatywnej – wolności „od”. Pozytywny sens wolności wynika z chęci podmiotu bycia panem własnego losu. „Chcę być podmiotem, a nie przedmiotem, kierować się własnymi racjami i zamiarami, a nie ulegać czynnikom sprawczym działającym na mnie z zewnątrz”¹⁶. Wolność pozytywna rozumiana w przedstawiony sposób nie oznacza pełnej swobody działania a zatem braku przymusu. Przymus wykazywany jest za pośrednictwem nakazów i zakazów prawnych. Zatem wolność pozytywna może być realizowana wyłącznie w pewnych obszarach życia człowieka, na co wskazuje stwierdzenie „podlega ochronie prawnej”. Podlegając ochronie prawnej, czyli ogólnie uregulowaniom prawnym, podlega również kontroli prawnej¹⁷. W ten sposób wprowadzone ograniczenia mają zapobiegać transmisji wirusa, której źródłem może być nawet jedna osoba. Paradoksalnie tym samym przepisem posiłkują się oportuniści, uznający, że koronawirus nie jest tak groźny, jak przedstawia to polityka światowa i na jego podstawie żądają respektowania przez władzę ich wolności.

Wolność „od” (negatywna) to koncepcja, w której dana jednostka chroniona jest przed niepożądaną ingerencją w jej postępowanie ze strony innych osób. Jak stwierdził F. A. Hayek wolność negatywna to pozorny brak przymusu ponieważ „człowiek przymuszony nadal dokonuje wyborów, alternatywy, które przed nim stoją określa ten, kto wywiera przymus, tak że wybór dokonuje się pod dyktando”¹⁸. Jest to istotne w aspekcie szczepień przeciw COVID-19. Jednostka może dokonać wyboru – poddać się zabiegowi medycznemu lub odmówić przyjęcia preparatu. Według P. Winczorka problemy opisane w art. 31 mają znaczenie poczwórne. Po pierwsze – zakazują ingerowania w prawnie chronioną wolność podmiotu (możliwość a nie konieczność). Po wtóre – zezwalają jednostce na zachowania zgodne z jej zamiarami. Po trzecie – sygnalizują, że

¹⁵ Konstytucja RP, art. 31.

¹⁶ I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności*, Warszawa 1991, s. 129.

¹⁷ Por. A. Matysiak, *Wolność jako modus wartości*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349, s. 154.

¹⁸ Cyt. za: Z. Balcerowicz, *Odkrywając wolność...*, s. 244.

ustawa zasadnicza i przepisy wskazują granice wolności oraz dostarczają prawnych możliwości jej ochrony. Konstytucja odwołuje się do liberalnej koncepcji wolności, wedle której granicą wolności osobistej jest zachowanie ingerujące w wolność innej jednostki. Stąd wywodzi się konieczność poszanowania wolności innych podmiotów. I po czwarte – omawiany zapis wskazuje, że żaden podmiot nie musi czynić niczego, czego prawo nie nakazuje. Każdy człowiek zatem ma prawo powstrzymać się od zachowań nie nakazanych prawnie oraz może realizować zachowania dozwolone (ale nie musi ich realizować lecz może). Nie można jednak ignorować nakazów oraz zakazów przewidzianych prawem. Zgodnie z art. 87 Konstytucji w wolności człowieka można ingerować wyłącznie za pośrednictwem aktów prawnych. Przepis ten jednak podkreśla, że „nie można zmuszać (...)”¹⁹. Może to się wydawać dziwne, szczególnie przez pryzmat ograniczeń wolnościowych wskazanych powyżej. Ukazanie tego zwrotu na przykładzie pozwoli rozwiązać tę wątpliwość – aby poruszać się swobodnie w przestrzeni publicznej należy spełnić określone oczekiwania prawne – np. zakrywać usta i nos, ponieważ leży to w interesie społecznym nawet jeśli ogranicza wolność jednostkową. Każda inna forma takiego działania jest zakazana prawnie. Jednak należy podejść do sytuacji odwrotnie – nikt nie ma prawa zmusić jednostki do wychodzenia w przestrzeń publiczną. Może wszak skorzystać z innych możliwości działania i uczestniczenia w życiu społecznym, co w XXI wieku stało się w pełni możliwe. Przykładem jest możliwość zamówienia zakupów przez Internet a nawet zdalne pobieranie nauki²⁰.

Kwintesencją sporów politycznych i społecznych jest ust. 3. analizowanych przepisów. Stał się on bowiem podstawą działania władz publicznych. Jego treść otwiera możliwość wprowadzenia przepisów wykonawczych do walki z pandemią: „Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności (...) mogą być ustanowione (...) tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności”²¹. Ograniczenia wolności konstytucyjnych mogą być nałożone ustawą – tj. przepisem, który na rodzimym terenie zajmuje miejsce tuż za Konstytucją. Przepisy te są najszerzej znane społecznie lecz z reguły nazywane są kodeksami²². Kryterium tego konstytucyjnego zapisu zakładające ochronę zdrowia publicznego wydaje się być

¹⁹ Konstytucja RP, art. 31, ust. 2.

²⁰ Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2010, s. 82.

²¹ Konstytucja RP, art. 31, ust. 3.

²² Np. Kodeks karny; kodeks wykroczeń; kodeks drogowy.

wystarczająco wyczerpane dla legitymizacji obecnie obowiązujących ograniczeń społecznych. Do tego problemu trafnie odniósł się P. Winczorek uznając, że oczywiste jest „że prawa, a zwłaszcza wolności, nie mogą być nieograniczone. Stąd też pojawia się potrzeba wyznaczenia ich granic. Przepis art. 31 ust. 3 dostarcza wskazówek (...) w jaki sposób je wyznaczyć i jak daleko te dopuszczalne ograniczenia mogą sięgać. (...) Zakaz taki wynika zresztą z samej jego stylizacji (użycie słów i wyrażeń »tylko«, »tylko wtedy«, »konieczne«)²³.

Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że „ustawodawca nie może ustanowić ograniczeń przekraczających pewien stopień uciążliwości, a zwłaszcza zapoznających proporcję między stopniem naruszenia uprawnień jednostki a rangą interesu publicznego, który ma w ten sposób podlegać ochronie. W tym ogólnym ujęciu zakaz nadmiernej ingerencji pełni funkcję ochronną, w stosunku do wszystkich praw i wolności jednostki. (...) Jego adresatem jest państwo, które winno działać wobec jednostki w sposób wyznaczony rzeczywistą potrzebą. Zakaz ten staje się więc jednym z przejawów zasady zaufania obywatela do państwa²⁴. [...] Koncepcja »istoty praw i wolności« [zakłada]²⁵, że w ramach każdego konkretnego prawa i wolności można wyodrębnić pewne elementy podstawowe (rdzeń, jądro), bez których (...) wolność w ogóle nie będzie mogła istnieć, oraz pewne elementy dodatkowe (otoczkę), które mogą być przez ustawodawcę zwykłego²⁶ ujmowane i modyfikowane w różny sposób bez niszczenia tożsamości danego prawa czy wolności²⁷.

W innym wystąpieniu Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że: „Artykuł 31 ust. 3 Konstytucji odnosi się do wszystkich konstytucyjnych wolności i praw, niezależnie od tego, czy przepisy szczegółowe odrębnie określają przesłanki ograniczenia danego prawa i wolności. Nieuzasadnione byłoby twierdzenie, że brak wskazania w konkretnym przepisie przesłanek ograniczenia, oznacza zakaz ustawodawczej ingerencji w kształt tych wolności i praw, a tym samym nadaje im absolutny charakter. Brak jakichkolwiek klauzuli ograniczających w tych przepisach musi być interpretowany jako odesłanie do art. 31 ust. 3 Konstytucji²⁸.

Biorąc pod uwagę powyższe uznać należy, że art. 31 konstytucji jest wystarczającym punktem wyjścia do opracowania przepisów niższego rzędu, które

²³ Konstytucja RP, s. 84.

²⁴ Na uwagę zasługuje fakt, że Trybunał z góry zakłada zaufanie podmiotu do państwa.

²⁵ Zwrot wniesiony do tekstu przez autora w celu skrócenia wyводу.

²⁶ Ustawodawca zwykły to podmiot tworzący prawo niższego rzędu niż Konstytucja a zatem podmiot, któremu społeczeństwo na mocy konstytucji dało uprawnienie do tworzenia prawa.

²⁷ Wyrok TK z dnia 12 stycznia 2000 r., sygn. P 11/98.

²⁸ Wyrok TK z dnia 10 kwietnia 2002 r., sygn. K 26/00.

obecnie obowiązują w Polsce nakładając ograniczenia obywatelskie na rzecz użytecznej korzyści państwowej w walce z rozprzestrzenianiem się koronawirusa.

Na przeciwległym krańcu polskiej ustawy zasadniczej umieszczono art. 228 dotyczący stanów nadzwyczajnych, którego zastosowania domagała się druga strona polskiej sceny politycznej – skorzystania z możliwości wprowadzenia stanu wyjątkowego określając obecną sytuację epidemiologiczną jako wyjątkową. Konstytucja przygotowuje państwo na możliwość braku normalnego funkcjonowania prawnego organów władzy publicznej w przypadku nieprzewidzianego i niemożliwego do opanowania stanu rzeczywistego. Ustawa zasadnicza określa trzy stany nadzwyczajne: stan wojenny, stan wyjątkowy i stan klęski żywiołowej. Przy czym podkreśla, że musi zaistnieć sytuacja szczególnego zagrożenia²⁹. Nie określa niestety, jakie przesłanki powinny zostać spełnione, by stany takie zaistniały. Konstytucja wskazuje w ust. 2: „Stan nadzwyczajny może być wprowadzony tylko na podstawie ustawy, w drodze rozporządzenia, które podlega dodatkowemu podaniu do publicznej wiadomości”³⁰. „Musi pojawić się sytuacja szczególnego zagrożenia dla państwa i jego obywateli. Chodzi o zagrożenie nadzwyczajne, przekraczające zwykłe miary. [...] Konstytucja nie przewiduje żadnego automatyzmu we wprowadzaniu stanu wyjątkowego (...), decyzja zależy od kompetentnych organów państwa”³¹. Określenie zatem, czy sytuacja epidemiczna jest sytuacją na tyle wyjątkową, staje się przedmiotem oceny moralnej władzy publicznej, która ma konstytucyjne uprawnienie ostatecznej klasyfikacji zjawisk lub zdarzeń. Niestety każda sytuacja, do której zastosowanie ma wskazany przepis ma charakter subiektywny i jest powodem polaryzacji społecznej, co nader dokładnie jest widoczne w podejściu do pandemicznych obostrzeń. Podkreślić należy, że organy publiczne za pośrednictwem ustawy same nadają sobie kompetencje w razie wprowadzenia stanu wyjątkowego na co zezwala konstytucja w par. 2.: „Zasady działania organów władzy publicznej oraz zakres, w jakim mogą zostać ograniczone wolności i prawa człowieka i obywatela w czasie poszczególnych stanów nadzwyczajnych, określa ustawa”³². Stan wyjątkowy może zostać wprowadzony wyłącznie na podstawie ustawy a zatem zakres ograniczeń jest określany ustawowo, nie konstytucyjnie³³. Koncepcja ta jest w praktyce zrealizowana w polskim pra-

²⁹ Konstytucja RP, art. 228, ust. 1.

³⁰ Tamże, ust. 2.

³¹ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji...*, s. 428.

³² Konstytucja RP, art. 228, ust. 3.

³³ K. Prokop, *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 7–39.

wie, czego wyrazem jest ustawa o stanie wyjątkowym³⁴. Jednak nie przewidziała ona wybuchu po niemal dwóch dekadach po jej wprowadzeniu w życie pandemii na taką skalę i w żaden, choćby pośredni sposób nie odwołuje się do powstania zdarzenia o charakterze zdrowotnym. Nie można zatem uznać jej jako wiążącej dla zachowania w związku z aktualną sytuacją epidemiczną. Dalej Konstytucja poucza: „Działania podjęte w wyniku wprowadzenia stanu nadzwyczajnego muszą odpowiadać stopniowi zagrożenia i powinny zmierzać do jak najszybszego przywrócenia normalnego funkcjonowania państwa”³⁵. W tym przypadku również ustawa zasadnicza pozostawia spory wachlarz interpretacyjny i co gorsza, zezwala na subiektywną klasyfikację zdarzenia jako stanu nadzwyczajnego, jego granic a w konsekwencji nie nakłada obowiązku wskazania czynników kończących obiektywnie ten stan.

W czasie stanów nadzwyczajnych nie ma możliwości zmiany konstytucji ani władz państwowych. Jest to zapis gwarantujący porządek prawny w czasie konieczności podejmowania niekonwencjonalnych działań, w tym przede wszystkim ograniczeń wolności³⁶.

Wnioski

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku jest aktem prawnym pozostawiającym znaczny margines interpretacyjny zezwalając na rozbudowę postulatów konstytucyjnych przepisom niższego rzędu. Te mogą przekazać część własnego ciężaru i autouszczegółowienie rozporządzeniom. W przypadku stanów nadzwyczajnych ustawa zasadnicza nakłada obowiązek podwójny – opracowania ustawy oraz przepisów wykonawczych do niej, czyli rozporządzenia.

W celu ograniczenia praw i podstawowych wolności obywatelskich, by zapobiegać rozprzestrzenianiu się wirusa, organy władzy miały dwa narzędzia konstytucyjne – art. 31 ust. 3 „Ograniczenia w zakresie korzystania z (...) wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla ochrony (...) zdrowia (...) albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”³⁷ oraz art. 228, ust. 1 i 2. „W sytuacjach szczególnych zagrożeń, jeżeli zwykłe środki konstytucyjne są niewystarczające, może zostać wprowadzony odpowiedni stan nadzwyczajny (...). Stan nadzwyczajny może być

³⁴ Zob. Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym, (Dz.U. 2002. 113.985).

³⁵ Konstytucja RP, art.228, ust. 5.

³⁶ Tamże, ust. 6–7.

³⁷ Tamże, art. 31, ust. 3.

wprowadzony tylko na podstawie ustawy, w drodze rozporządzenia³⁸. Polskie władze zdecydowały o oparciu swoich działań na podstawie art. 31 ust. 3 ustawy zasadniczej. W przepisie tym bowiem wprost użyto zwrotu „zdrowie” a to jego ochrona jest podstawą ograniczeń wolności obywatelskiej. Nakazuje on również sporządzenie ustawy dotyczącej zagrożenia. W Polsce taka ustawa została opracowana w 2008 roku i wskazuje ona, w jaki sposób powinno działać państwo w zakresie zapobiegania oraz zwalczania chorób zakaźnych u ludzi³⁹. Jako samouzupełnienie ustawa ta daje możliwość formułowania przepisów wykonawczych⁴⁰. To na jej podstawie wprowadzono w życie szereg rozporządzeń Rady Ministrów dotyczących ograniczeń w związku z wystąpieniem stanu pandemii⁴¹. Uznać zatem należy, że władza publiczna w Polsce miała prawo oprzeć się na art. 31 ust. 3 Konstytucji, gdyż zawiera on wstępne dyrektywy postępowania w czasie pandemii, a właściwie daje zgodę na ich opracowanie. Z prawa tego skorzystała. Niepokojące jest jednak, że formuła tego przepisu nie obarcza odpowiedzialnością władzy publicznej za błędy powstałe w czasie opanowania pandemii, które mogą krzywdzić indywidualny podmiot społeczny. Gwarancje szeroko pojmowanego bezpieczeństwa indywidualnego na wielu płaszczyznach mogłaby zapewnić konstytucyjna możliwość wprowadzenia stanu nadzwyczajnego, ponieważ jednym z jej postulatów jest możliwość „wyrównywania strat majątkowych wynikających z ograniczenia w czasie stanu nadzwyczajnego”⁴², gdyż art. 228 ust. 4 rekomenduje rekompensaty ale z drugiej strony zezwala władzy publicznej na umiarkowanie autorytarne działanie względem obywateli i nie branie pełnej odpowiedzialności za działanie w ramach obowiązków urzędniczych.

Zastosowanie art. 31 ust. 3 zamiast art. 228 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej sugeruje, że administracja publiczna pozostawiła sobie większe możliwości decyzyjne względem ewentualnych roszczeń obywatelskich w aspekcie strat związanych z sytuacją epidemiczną. Faktem jest, że jest to działanie

³⁸ Tamże, art. 228, ust. 1–2.

³⁹ Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, (Dz.U. 2008.234.1570).

⁴⁰ Możliwość taką daje art. 46a, 46b, pkt 1–6 oraz 8–13 ustawy wskazanej w przypisie 37.

⁴¹ Zob. np. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 27 lutego 2020 r. w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2, (Dz.U. 2020. 325.); Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, (Dz.U. 2020. 433.); Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 2021 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem epidemii (Dz.U.2021. 267.); Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 marca 2021 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz.U 2021. 436).

⁴² Konstytucja RP, art. 228, ust. 4.

zgodne z obowiązującym prawem, jednak ideą Konstytucji jest zabezpieczenie podstawowych potrzeb obywatelskich, które prawdopodobnie wyraźniej by były zabezpieczone wprowadzeniem dyrektyw art. 228. W kwestii wolności bowiem oba przepisy mają identyczny potencjał prakseologiczny.

Bibliografia

- Balcerowicz Z., *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*, Poznań 2012.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności*, Warszawa 1991.
- Dyda K., *Aksjologia preambuł ustaw obowiązujących w polskim porządku prawnym*, w: *Filozoficzne rozważania o człowieku, wolności i wartościach*, K. Bałəkowski, K. Maciąg (red.), Lublin 2015.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. 1997.48.483).
- Liotard J. F., *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, tłum. M. Kowalska, J. Migasiński, Warszawa 1997.
- Matysiak A., *Wolność jako modus wartości*, „Studia Ekonomiczne. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349.
- Moniuszko Ł., *Humanistyczne i społeczne podstawy prawa. Studium koncepcji Czesława Znamierowskiego*, Kraków 2020.
- Moniuszko Ł., *Sprawiedliwość. Studium koncepcji filozoficzno prawnej Zygmunta Ziemińskiego*, Kraków 2017.
- Nozick R., *Anarchia, państwo i utopia*, Warszawa 2010.
- Ossowska M., *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa 2000.
- Petrażycki L., *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, t. 1, Warszawa 1969.
- Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 27 lutego 2020 r. w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2, (Dz.U. 2020. 325.).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 marca 2021 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz.U 2021. 436).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 2021 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem epidemii (Dz.U.2021. 267).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, (Dz.U. 2020. 433.).

Szlachta B., *Aksjologia Konstytucji RP z 1997 roku. Perspektywa badacza myśli politycznej*, „Przegląd Sejmowy” 2017, nr 6 (143).

Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym, (Dz.U. 2002. 113.985).

Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, (Dz.U. 2008.234.1570).

Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2010.

Wyrok TK z dnia 10 kwietnia 2002 r., sygn. K 26/00.

Wyrok TK z dnia 12 stycznia 2000 r., sygn. P 11/98.

Anna Čepelová

Projekt podpory zamestnanosti počas pandémie Covid-19 v Slovenskej republike

*The employment support project
during the Covid-19 pandemic in the Slovak Republic*

In the current situation affected by the Covid-19 pandemic, state financial assistance plays an important role. Providing non-repayable funding has become a natural part of the management of state institutions. The Government of the Slovak Republic has taken several decisions to maintain employment. The aim of this paper is to present one of the tools for reduce the negative effects of the Covid-19 pandemic on employment. Specifically, it will be a project called „First Aid“ which is provided by the Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic. In this paper, we will focus on the rules for providing funding for the entrepreneurs who had to closet heir business due to the decision of state organizations and the entrepreneurs whose sales decreased due to the pandemic situation. This article is part of the project solution VEGA 1/0595/21Public administration interventions at the time of COVID-19 and their impact on the quality of life of citizens of selected communities and the project APVV-20-0077 The importance of smart technologies in the process of mitigating the social and psychological symptoms of the Covid-19 pandemic on the quality of life of seniors.

Úvod

V súčasnej situácii ovplyvnenej pandémie Covid-19 hrá štátna finančná pomoc dôležitú úlohu. Poskytovanie nenávratných finančných prostriedkov sa stalo prirodzenou súčasťou riadenia štátnych inštitúcií. Vláda Slovenskej republiky prijala niekoľko rozhodnutí o udržaní zamestnanosti. Cieľom tohto príspevku je predstaviť jeden z nástrojov na znižovanie negatívnych účinkov pandémie Covid-19 na zamestnanosť. Konkrétne pôjde o projekt s názvom „Prvá pomoc“, ktorý poskytuje Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR. V tomto príspevku sa zameriame na pravidlá poskytovania finančných prostriedkov podnikateľom, ktorí museli ukončiť svoju činnosť z dôvodu rozhodnutia štátnych organizácií a podnikateľom, ktorých tržby poklesli v dôsledku pandemickej situácie.

Práca zaujíma v živote človeka nezastupiteľné postavenie. Prináša nielen materiálne prospech, ale súčasne nám dáva pocit sebarealizácie a spoločenské užitočnosti. Zarád'uje človeka do poriadkusociálnych vzťahov, uspokojuje jeho potreby ctižiadosti, sebauplatnenie a sebaúcty.

Práca teda neslúži iba na výrobu statkov alebo na vykonávanie služieb, ale vytvára sociálne poleštruktúrovaných kontaktov s možnosťou viesť rozhovory, stretávať ľudí a uzatvárať priateľstva. Skupinová práca ponúka sociálne prostredie, v ktorom sa človek hodnotí a porovnáva s ostatnými ľuďmi. Práca ako taká, ktorej výkon si vyžadujú nevyhnutné vedomosti, schopnosti a zručnosti sa podieľa na rozvoji ľudskej identity. Prevažná väčšina ľudí neberie prácu len ako nutný životný údel, s ktorým je potrebné sa zmieriť, ale pracuje s istou samozrejmosťou, ktorá prináša radosť a uspokojenie. Skutočnú hodnotu práce človek spozná, až keď ju stratí. Nedobrovoľné vyradenie práce z osobného života človeka má totiž podľa našich i zahraničných poznatkov preukazné negatívne sociálne, psychologické, ale aj zdravotné dôsledky. Dlhodobú stratou zamestnania odchádza odmena ako hlavný zdroj uspokojovania potrieb, vzniká osobné aj rodinná ekonomická neistota, ničí sa obvyklé časové rozvrhnutie dňa, vytráca sa zmysel života, dochádza k obmedzeniu sociálnych kontaktov, nastáva postupný rozklad integrity osobnosti. Človek stratí najsilnejší spojenie s realitou, zmocní sa honeistota a strach z budúcnosti, neskôr aj pochybnosti o vlastných schopnostiach.

Nezamestnanosť ako faktor závažnej zmeny spôsobu života je udalosťou, ktorá si vyžaduje veľké adaptačné úsilie zamerané na novovzniknutú situáciu. Strata zamestnania so sebou prináša negatívav podobe zníženia životnej úrovne, vylúčenia zo sociálnych vzťahov a narušených životných istôt. Práca predstavuje pre jedinca dôležitú podmienku jeho dôstojnej existencie, poskytuje mu

nielen materiálny úžitok, ale aj pocit seberealizácie a spoločenskej užitočnosti. Psychologický význam práce jedným tým, že človeka formuje po stránke rozumovej, emocionálnej, duševnej aj telesnej. Na zdôraznenie významu práce poslúžia nasledujúce fakty:

- a) práca je základným, historicky prvotným druhom ľudskej činnosti;
- b) právo na prácu patrí k základným ľudským právam (Fedáková, 2003).

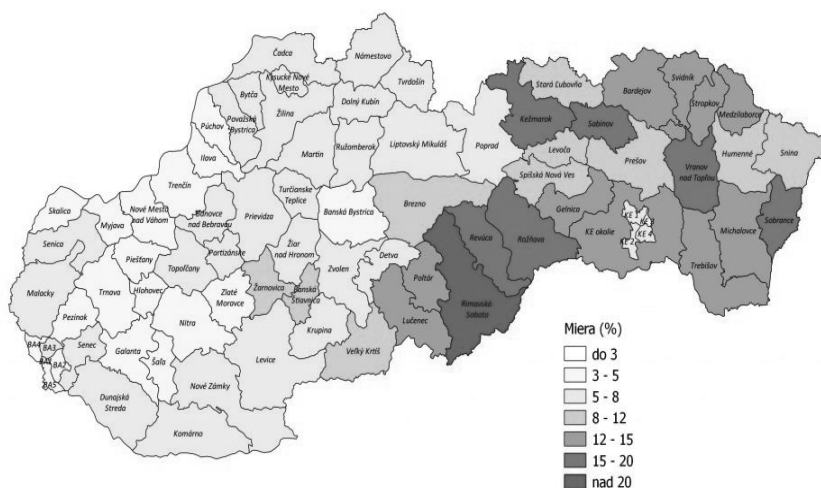
Nezamestnanosť v čase pandémie Covid-19 v Slovenskej republike

Nezamestnanosť je fenomén, ktorý sa u nás nachádzal v minulosti a pravdepodobne sa aj v budúcnosti bude nachádzať v rôznych formách. Nezamestnanosť ako taká nastáva v momente, keď si človek aktívne hľadajúci zamestnanie nemôže nájsť svoje uplatnenie na trhu práce. Je nevyhnutné poukázať na skutočnosť, že nielen slovenská ekonomika bola zasiahnutá v podobe pandémie ochorenia COVID-19. Pandémia negatívne ovplyvnila výkonnosť slovenskej ekonomiky. Samotný prepád hospodárstva a zamestnanosti zaraďuje Slovenskú republiku medzi tie najviac postihnuté krajiny Európskej únie. Na základe núteného obmedzenia podnikateľskej činnosti a poklesu spotrebiteľského dopytu zo strany zákazníkov boli mnohí zamestnávateľia donútení znižovať svoje náklady, čo sa častokrát prejavilo aj prostredníctvom prepúšťania zamestnancov. Podľa údajov Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny sa v priebehu apríla 2020 evidovaná miera nezamestnanosti zvyšovala doposiaľ historicky najvyšším tempom, pričom tento trend pretrvával aj v nasledujúcich mesiacoch. V júni roku 2020 sa miera nezamestnanosti dostala až na hranicu 8,2 percenta, čo predstavuje takmer dvojnásobný počet nezamestnaných v porovnaní s koncom roka 2019 (Csikósová, 2021).

Rok 2020 bol rokom prepuknutia pandémie Covid-19, ktorej výskyt zásadným spôsobom ovplyvnil aj jeden z dôležitých makroekonomických ukazovateľov Slovenskej republiky a to nezamestnanosť. Počas celého roka 2020 nezamestnanosť medziročne rástla, tempo rastu počtu ľudí bez práce sa zrýchlilo najmä v 3. štvrtroku a podobný vývoj bol aj v poslednom štvrtroku. Počet nezamestnaných podľa výberového zisťovania pracovných síl vo 4. štvrtroku 2020 bol medziročne vyšší o 22,5 %, čo bolo spôsobené zmenami ešte v predchádzajúcich mesiacoch. Celkovo bolo bez práce 189 800 ľudí. Miera nezamestnanosti SR v posledných troch mesiacoch roka 2020 dosiahla sedem percent, medziročne bola vyššia o 1,4 percentuálneho bodu (p. b.). V porovnaní s 3. štvrtkom 2020 po sezónnom očistení zostala nezamestnanosť nezmenená na

úrovni 190 200 osôb. Zvýšila sa hlavne krátkodobá nezamestnanosť, najdynamickejšie pribúdali nezamestnaní od troch do šiestich mesiacov, ich počet sa medziročne takmer zdvojnásobil. Nezamestnaní, až na jednu výnimku, pribudli vo všetkých vekových skupinách. Najväčší nárast bol vo veku 35 – 49 rokov (o 19 200 na 72 000 osôb) a medzi 25- až 34-ročnými (o 8 400 na 50 000 osôb), počtom nezamestnaných to boli najväčšie vekové skupiny. Nezamestnaní medziročne mierne ubudli len medzi 50 až 54 ročnými. Pribudli nezamestnaní bez pracovnej skúsenosti, ich podiel na celkovej nezamestnanosti tvoril 21,9 % a medziročne sa ich počet zvýšil o 4,1 p. b. s tým, že z hľadiska ekonomickej činnosti posledného zamestnávateľa najviac osôb naposledy pracovalo v priemysle, obchode a v ubytovaní a stravovaní (Podnikateľské centrum, 2020).

Miera evidovanej nezamestnanosti v okresoch SR k 31.12.2020

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny Bratislava

Miera evidovanej nezamestnanosti je vypočítaná na základe výberových zisťovaní ŠÚ SR a priemerného počtu evidovaných uchádzačov o zamestnanie. Algoritmus výpočtu stanovil MPSVR SR.

Nezamestnanosť sa v poslednom štvrtroku 2020 zvýšila vo všetkých krajoch, najviac vo východnej časti krajiny. V Košickom kraji počet osôb bez práce vzrástol o 9 700 na 36 700 a v Prešovskom kraji o 7 400 na 50 400 osôb. Obidva kraje mali najvyššiu úroveň regionálnej miery nezamestnanosti a zaznamenali zároveň aj jej najvyšší nárast. V Košickom kraji sa miera nezamestnanosti zvýšila o 2,5 p. b. na 9,7 % a v Prešovskom kraji o 2 p. b. na 12,6 %. Za celý rok 2020 sa miera nezamestnanosti zvýšila o 0,9 p. b. na 6,7 %. Počet osôb bez práce medziročne vzrástol o 15 % a počet nezamestnaných dosiahol

181 400 osôb. Zvýšila sa najmä krátkodobá nezamestnanosť, najviac pribudli nezamestnaní do jedného mesiaca. Z podielovo významnejších odvetví za celý rok 2020 sa najvýraznejšie zvýšil počet nezamestnaných, ktorí naposledy pracovali v priemysle a v ubytovacích a stravovacích službách. Na celoročnej úrovni z pohľadu regiónov počet nezamestnaných najdynamickejšie vzrástol v Bratislavskom kraji o 40,7 % a v Trenčianskom kraji o 35,6 %. Súčasne najvýraznejší nárast miery nezamestnanosti nastal v Prešovskom kraji o 2 p. b., kde na celoročnej úrovni bolo bez práce 12,1 % ekonomicky aktívnych obyvateľov. Je to dlhodobý región s najvyššou mierou nezamestnanosti v SR. Nadpriemerný nárast miery nezamestnanosti o 1,1 p. b. zaznamenali tiež Trenčiansky kraj s 3,9% a Žilinský kraj s 5,5 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva bez práce. Nástrahám zmien na trhu práce počas roka koronakrízy najlepšie odolával Banskobystrický región, kde miera nezamestnanosti zostala približne na úrovni roka 2019, bez práce tu bolo 7,9 % spomedzi ekonomicky aktívnych obyvateľov (Podnikateľské centrum, 2020).

V januári v roku 2021 miera evidovanej nezamestnanosti dosiahla hodnotu 7,81 %, čo je najvyššia úroveň od marca roku 2017. Zároveň sa zvýšila tretí mesiac po sebe, v decembri predstavovala 7,57 %. V porovnaní s predchádzajúcim mesiacom tak medzimesačne vzrástla o 0,24 percentuálneho bodu (p. b.). Medziročne sa zvýšila o 2,83 p. b. Vyplýva to z najnovších údajov Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny (ÚPSVR). Počet uchádzačov o zamestnanie pripravených ihneď nastúpiť do práce dosiahol 213 881 osôb, čo je v porovnaní s predchádzajúcim mesiacom nárast o 6 697 osôb. Miera nezamestnanosti vypočítaná z celkového počtu uchádzačov o zamestnanie bola v januári 2021 na úrovni 8,50 %. Medzimesačne, v porovnaní s decembrom 2020, vzrástla o 0,20 p. b. Úrady práce evidovali celkovo 232 839 ľudí bez práce, čo je o 5498 osôb viac ako v decembri 2020. Podľa doby evidencie je až 83 591 uchádzačov evidovaných viac ako 12 mesiacov, čo predstavuje 35,9% z celkového počtu nezamestnaných. Celkovo bolo v januári tohto roka z evidencie vyradených 13 409 uchádzačov o zamestnanie. Napriek sprísňovaniu protipandemických opatrení a prebiehajúcej druhej vlny pandémie si v januári našlo prácu 12 028 nezamestnaných, čo je v porovnaní s decembrom 2020 o 3 827 osôb viac. Je to zároveň o 6 107 osôb viac ako v apríli 2020 počas prvej vlny pandémie. Najviac ľudí si počas januára 2021 našlo uplatnenie v oblasti priemyselnej výroby a to 2 458 osôb. Druhou najčastejšou oblasťou, v ktorej si našlo prácu 1 214 osôb, boli administratívne služby. Vo veľkoobchode a maloobchode sa v januári 2021 uplatnilo 1 190 ľudí. Vývoj počtu uchádzačov o zamestnanie, ktorí si našli prácu v jednotlivých mesiacoch pandémie od apríla 2020, podľa ÚPSVR potvrdzuje účinnosť opatrení, ktoré prijíma Ministerstvo

práce, sociálnych vecí a rodiny (MPSVR) SR. Ústredie dodalo, že k stabilizácii pracovného trhu výrazne prispieva projekt „Prvá pomoc“. Na udržanie zamestnanosti rezort vyplatil 1 miliardu a 17 miliónov eur, podporil tak viac ako tri milióny mesačných príjmov zamestnancov vrátane SZČO. To, že opatrenia na podporu udržania pracovných miest sú účinné, podľa ústredia potvrdzuje aj fakt, že miera evidovanej nezamestnanosti je stále nižšia ako priemer prvého štvrt'roku 2017 v období hospodárskeho rastu. V januári 2021 úrady práce zároveň evidovali 63 411 voľných pracovných miest. Najviac voľných pozícií bolo v Bratislavskom kraji, a to 17 890 miest a najmenej v Košickom kraji, konkrétne 3 143. Počet poberateľov pomoci v hmotnej núdzi dosiahol v prvom mesiaci tohto roka 60 822 osôb. Medzimesačne sa ich počet znížil o 669 osôb. Medziročne bol zaznamenaný nárast o 477 poberateľov (Trend, 2021).

Podpora zo strany štátu pre samostatne zárobkovo činné osoby

Samostatne zárobkovo činná osoba (SZČO) je fyzická osoba, ktorá dovŕšila 18 rokov veku a v kalendárnom roku rozhodujúcom na vznik alebo na trvanie povinného nemocenského a povinného dôchodkového poistenia dosahovala príjmy z podnikania a z inej samostatnej zárobkovej činnosti podľa § 6 ods. 1 a 2 zákona č. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov, okrem fyzickej osoby, ktorá má podľa zmluvy o výkone osobnej asistencie vykonávať osobnú asistenciu fyzickej osobe s ťažkým zdravotným postihnutím.

V sociálnom poistení sa za zahraničnú SZČO považuje fyzická osoba, ktorá dovŕšila 18 rokov veku a v kalendárnom roku rozhodujúcom na vznik alebo na trvanie povinného poistenia SZČO nedosahovala príjmy z podnikania a inej samostatnej zárobkovej činnosti podľa slovenských predpisov (§ 6 ods. 1 a 2 zákona o dani z príjmov), ale podľa právnych predpisov krajiny, kde príjmy zdaňovala. Na túto osobu sa v oblasti sociálneho zabezpečenia vzťahujú právne predpisy Slovenskej republiky na základe nariadenia (ES) Európskeho parlamentu a Rady (č. 883/2004) alebo medzinárodnej zmluvy, ktorá má prednosť pred zákonmi Slovenskej republiky.

Samostatne zárobkovo činná osoba je fyzická osoba, ktorá vykonáva samostatnú zárobkovú činnosť. Takúto fyzickú osobu nazývame taktiež živnostník. Čo vlastne znamená samostatná zárobková činnosť? Pod pojmom samostatnou zárobkovou činnosťou je živnosť, ktorá je prevádzkovaná sústavne, vo vlastnom mene, na vlastnú zodpovednosť, na účel dosiahnutia zisku za podmienok ustanovených v zákone č. 455/1991 Z. z. o živnostenskom podnikaní (živno-

stenský zákon) v znení neskorších predpisov. Za samostatnú zárobkovú činnosť sa považuje aj činnosť, ktorá sa vykonáva podľa osobitných predpisov napr. činnosť advokátov (zákon č. 586/2003 Z. z. o advokácii a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Z. z. o živnostenskom podnikaní v znení neskorších predpisov a činnosť notárov (zákon SNR č. 323/1992 Z. z. o notároch a notárskej činnosti, činnosť fyzickej osoby, ktorá vykonáva sprostredkovanie zamestnania za úhradu podľa § 25 tohto zákona, činnosť fyzickej osoby, ktorá vykonáva dočasné zamestnávanie podľa § 29 tohto zákona a činnosť fyzickej osoby, ktorá vykonáva podporované zamestnávanie podľa § 58 tohto zákona.

Sociálna poisťovňa považuje za SZČO fyzickú osobu, ktorá vykonáva poľnohospodársku výrobu vrátane hospodárenia v lesoch a na vodných plochách a je zapísaná do evidencie podľa osobitného predpisu; osobu, ktorá má oprávnenie prevádzkovať živnosť; má oprávnenie na vykonávanie činnosti podľa osobitného predpisu okrem činnosti fyzickej osoby v pracovnom pomere, na ktorej výkon je povinná mať oprávnenie podľa osobitného predpisu, je spoločníkom verejnej obchodnej spoločnosti alebo komplementárom komanditnej spoločnosti; vykonáva športovú činnosť zárobkovo, ale nie v pracovnom pomere; vykonáva činnosť obchodného zástupcu.

Fyzická osoba môže podnikat' aj inak ako živnostník, teda živnosťou. Môže ísť napríklad o podnikanie ako fyzická osoba podľa osobitných zákonov (patrí sem napríklad výkon povolania psychológov a zdravotníckych pracovníkov podľa osobitných predpisov okrem očných optikov a zubných technikov).

Kto nie je živnostníkom? Pod živnosťou nemôžeme chápať výkon povolania (profesie) veterinárnych lekárov, veterinárnych pracovníkov a osôb vykonávajúcich odborné práce pri šľachtiteľskej a plemenárskej činnosti v chove hospodárskych zvierat, činnosť advokátov, notárov, patentových zástupcov a súdnych exekútorov, znalcov a tlmočníkov, overovateľov (audítorov) a daňových poradcov, burzových dohodcov, sprostredkovateľov poistenia, sprostredkovateľov zaistenia a iných fyzických osôb oprávnených poskytovať poradenstvo, sprostredkovanie alebo finančné služby na kapitálovom trhu, sprostredkovateľov a rozhodcov kolektívnych sporov, mediátorov, sprostredkovateľov starobného dôchodkového sporenia a sprostredkovateľov doplnkového dôchodkového sporenia, autorizovaných architektov, autorizovaných krajinných architektov a autorizovaných stavebných inžinierov, autorizovaných geodetov a kartografov, reštaurátorov kultúrnych pamiatok a zbierkových predmetov, ktoré sú dielami výtvarného umenia. Spomenuté profesie upravujú osobitné predpisy.

Ďalšia skupina fyzických osôb, ktorí podnikajú, no nie sú živnostníci, sú samostatne hospodáriaci roľníci. Ich právny status je upravený v zákone č. 105/1990 Zb. o súkromnom podnikaní občanov v znení neskorších predpisov.

Ide o podnikateľov, ktorých činnosť spočíva vo vykonávaní poľnohospodárskej výroby včítane hospodárenia v lesoch a na vodných plochách. Ide najmä o činnosti fyzickej osoby, ktorá:

- vyrába výrobky poľnohospodárskej výroby za účelom získania trvalého zdroja príjmov, najmä ich predajom, prípadne,
- vykonáva úpravu alebo iné spracovanie svojej poľnohospodárskej produkcie; pokiaľ treba na túto činnosť súhlas podľa osobitných predpisov, len s týmto súhlasom,
- poskytuje príležitostne práce alebo výkony v súvislosti s poľnohospodárskou výrobou, pri ktorých využíva prostriedky a zariadenia slúžiace poľnohospodárskej výrobe, spravidla v čase, keď sa pre túto výrobu plne nevyužívajú, alebo dobýva nevyhradené nerasty.

Samostatne hospodáriaci roľník vykonáva poľnohospodársku výrobu vo vlastnom mene, na vlastný účet a zodpovednosť.

Právny rámec podpory udržania zamestnanosti – projekt „Prvá pomoc“

Zákonom č. 62/2020 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení v znení neskorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony bolo do zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov doplnené ustanovenie § 54 ods. 1 písm. e), podľa ktorého sa za aktívne opatrenia na trhu práce považujú aj: *Projekty na podporu udržania pracovných miest vrátane pracovných miest, na ktorých sa vykonáva alebo prevádzkuje samostatná zárobková činnosť, a na podporu udržania zamestnancov v zamestnaní v súvislosti s vyhlásením mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu a odstránením ich následkov, ktoré schvaľuje ministerstvo alebo ústredie po schválení podmienok vládou Slovenskej republiky a realizuje ústredie alebo úrad.*

Uvedená novela predstavuje legislatívny základ pre možnosť využitia Európskeho sociálneho fondu, Operačného programu Ľudské zdroje na podporu udržania pracovných miest v súčasnej situácii spôsobenej epidémiou koronavírusu.

Uznesením vlády SR č. 178 z 31. marca 2020 boli schválené podmienky podpory udržania zamestnanosti v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu a odstránenia ich následkov, na základe čoho došlo k vytvoreniu Dočasného rámca pre opatrenia štátnej pomoci na podporu hospodárstva v situácii spôsobenej nákazou COVID-19 a spusteniu pro-

jektu *Prvá pomoc*“ na podporu udržania zamestnanosti v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu a odstránením ich následkov, ktorý spadá do Operačného programu Ľudské zdroje.

Predpokladaný objem finančných prostriedkov: Návrh je financovaný zo zdrojov Európskeho sociálneho fondu v rámci Operačného programu Ľudské zdroje na rok 2014 – 2020 (prihliadajúc aj na splnenie podmienky realokácie z príslušných operačných programov) a spolufinancovaný zo štátneho rozpočtu alebo zo štátneho rozpočtu. Predpokladaný celkový objem finančných prostriedkov na predpokladané obdobie trvania mimoriadnej situácie, resp. núdzového stavu (marec – máj 2020) predstavuje sumu 834,4 mil. eur, z toho:

- na podporu udržania zamestnanosti u zamestnávateľov v sume 578,2 mil. eur, s predpokladaným počtom dotknutých subjektov 73 024, s predpokladaným počtom dotknutých zamestnancov 387 289,
- na podporu SZČO v sume 256,2 mil. eur, s predpokladaným počtom dotknutých subjektov 271 752 tis. SZČO.

Ministerstvo práce sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky realokuje v rámci Operačného programu Ľudské zdroje Prioritná os 2 – Iniciatíva na podporu zamestnanosti mladých ľudí, Prioritná os 3 – Zamestnanosť a Prioritná os 4 – Sociálne začlenenie na projekt podpory udržania zamestnanosti v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu a odstránenie ich následkov celkovo 197 miliónov eur presunom projektov do programového obdobia 2021–2027.

Prvá pomoc na podporu udržania zamestnanosti

Projekt *Prvá pomoc* na podporu udržania zamestnanosti počíta s realizáciou opatrení na podporu udržania pracovných miest. Jedná sa o:

1. Opatrenie na podporu zamestnávateľov, ktorí v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu na základe Opatrenia Úradu verejného zdravotníctva uzatvorili alebo zakázali prevádzky,
2. opatrenie na podporu SZČO, ktoré v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu na základe Opatrenia Úradu verejného zdravotníctva uzatvorili alebo zakázali prevádzky alebo ktorým poklesli tržby a
3. opatrenie na podporu zamestnávateľov, ktorým v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu poklesli tržby,
4. opatrenie na podporu SZČO a jednoosobových s. r. o., ktoré od 13.03.2020 nemajú žiaden iný príjem.

Podpora SZČO, ktorým poklesli tržby alebo museli svoje prevádzky zatvoriť

Novelou zákona o službách zamestnanosti došlo k rozšíreniu aktívnych opatrení na trhu práce, a to formou projektov na podporu udržania pracovných miest vrátane pracovných miest, na ktorých sa vykonáva samostatná zárobková činnosť. Prostredníctvom týchto projektov budú môcť oprávnené subjekty požadovať finančný príspevok, resp. refundáciu svojich mzdových nákladov za udržanie zamestnanosti v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu (ďalej len „mimoriadna situácia“). Oprávneným obdobím je obdobie od odo dňa rozhodnutia Úradu verejného zdravotníctva SR (ďalej len „ÚVZ“) o uzatvorení alebo obmedzení prevádzok, t. j. od 12. 3. 2020 až do konca kalendárneho mesiaca, v ktorom bude toto rozhodnutie zrušené.

Finančný príspevok bude poskytovať miestne príslušný úrad práce, v ktorého územnom obvode zamestnávateľ alebo samostatne zárobkovo činná osoba (ďalej len „SZČO“), ktorá je zamestnávateľom, udrží pracovné miesta alebo v ktorom SZČO prevádzkuje alebo vykonáva samostatnú zárobkovú činnosť, alebo iný úrad práce určený Ústredím práce, sociálnych vecí a rodiny SR. Podpora pre podnikateľov je realizovaná formou projektu udržania zamestnanosti v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového stavu alebo výnimočného stavu a odstránením ich následkov je poskytovaná podľa Zákona 5/2004 Z.z. o službách zamestnanosti.

Oprávnený žiadateľ je SZČO, ktorá v čase vyhlásenej mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu prerušila vykonávanie alebo prevádzkovanie samostatnej zárobkovej činnosti na základe rozhodnutia Úradu verejného zdravotníctva SR, alebo jej poklesli tržby o najmenej 20 %. Žiadateľom o príspevok môže byť len SZČO, ktorá začala podnikat' najneskôr k 1. 2. 2021. Zároveň platí, že cieľová skupina: SZČO, ktorá bola nemocensky a dôchodkovo poistená (povinne alebo dobrovoľne) v období do 30. 6. 2020 a poistenie jej trvá aj po tomto dni alebo jej táto povinnosť vznikla od 01.07.2020 resp. od 01.02.2021 a poistenie jej trvá aj po tomto dni. Nárok na príspevok má aj SZČO, ktorá čerpá tzv. odvodové prázdniny. Nárok na príspevok majú aj SZČO, ktoré majú súbežne uzatvorený pracovný pomer. Suma čistého príjmu z tohto pracovného pomeru sa odpočíta od výšky príspevku. Na strane druhej nárok na príspevok nemá SZČO, ktorá má zrušenú alebo pozastavenú živnosť.

Oprávnené obdobie: Od 13. marca 2020 teda od dňa rozhodnutia Úradu verejného zdravotníctva SR o uzatvorení alebo obmedzení niektorých prevádzok do konca kalendárneho mesiaca, v ktorom bude rozhodnutie Úradu verejného

zdravotníctva SR zrušené. Výška príspevku: Príspevok na náhradu straty príjmu zo zárobkovej činnosti sa poskytne nadväzne na pokles tržieb.

Od februára 2021 sa doterajší projekt „Prvá pomoc plus“ preklápa do ďalšej fázy pod názvom „Prvá pomoc plus plus“. Oproti doterajšiemu nastaveniu dochádza od februára 2021 k niekoľkým zmenám. Ministerstvo práce predlžuje možnosť čerpania príspevkov až do júna 2021. Od februára 2021 do júna 2021 sa mení výška príspevku v závislosti od poklesu tržieb sa zvyšuje od 330 euro do 870 euro, pričom sa rozširuje počet kategórií poklesu tržieb. Vývoj zmien za celé doterajšie obdobie pandémie Covid-19 uvádza nasledujúca tabuľka.

Výška príspevku SZČO, ktorým poklesli tržby alebo museli svoje prevádzky zatvoriť na základe rozhodnutia Úradu verejného zdravotníctva SR

	marec 2020	apríl – september 2020	október 2020 – január 2021	od februára 2021
Pokles tržieb v %	výška príspevku v €			
0 – 9,99	0	0	0	0
10 – 19,99	90			330
20,00 – 29,99	150	180	270	420
30,00 – 39,99	210			510
40,00 – 49,99	270	300	450	600
50,00 – 59,99				690
60,00 – 69,99		420	630	780
70,00 – 79,99				870
80 % a viac		540	810	

Zdroj: vlastné spracovanie na základe informácií Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny, 2020, 2021.

SZČO, ktoré majú v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu na základe Opatrenia Úradu verejného zdravotníctva uzatvorené alebo zakázané prevádzky alebo ktorým poklesli tržby môžu prostredníctvom portálu ministerstva podať žiadosť o poskytnutie finančného príspevku pre SZČO, ktorej v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu poklesli tržby. Na základe žiadosti bude SZČO poskytnutý príspevok na náhradu straty príjmu zo zárobkovej činnosti a to podľa veľkosti poklesu tržieb v porovnaní s rovnakým obdobím v roku 2019, resp. v roku 2020 (prípadne s priemerom za rok 2019, resp. 2020).

Pokles tržieb žiadateľ od februára 2021 preukazuje jedným zo spôsobov:

- Porovnáva sa tržba za vykazovaný mesiac s tržbou za rovnaký mesiac roka 2019 (napr. pre vykazované obdobie 12/2020 – predchádzajúce je 12/2019).
- Porovnáva sa priemer tržby v roku 2019 (t.j. 1/12 tržieb za rok 2019) s tržbou za vykazovaný mesiac – oprávnení sú iba tí, ktorí vykonávali zárobkovú činnosť celý rok 2019.
- Porovnáva sa tržba za február 2020 s tržbou za vykazovaný mesiac – oprávnení sú iba tí, ktorí vykonávali zárobkovú činnosť len časť roka 2019 alebo len časť roka 2020, najneskôr k 1. 2. 2020.
- Porovnáva sa tržba za september 2020 s tržbou za vykazovaný mesiac – oprávnení sú iba tí, ktorí vykonávali zárobkovú činnosť len časť roka 2019 alebo len časť roka 2020, najneskôr k 2. 9. 2020.
- Porovnáva sa tržba za december 2020, resp. január 2021 alebo február 2021 s tržbou za vykazovaný mesiac – oprávnení sú iba tí, ktorí začali vykonávať zárobkovú činnosť po 2. 9. 2020 (pre oprávnené obdobie február 2021 a nasledujúce mesiace). Je možná zmena spôsobu výpočtu poklesu tržieb v rámci jednotlivých mesiacov.

Podľa Oznámenia ministerstva *za prvý mesiac žiadateľ podáva Žiadosť o poskytnutie finančného príspevku a Výkaz pre priznanie príspevku. Následne sa príspevok za ďalšie mesiace bude poskytovať na základe predloženého Výkazu pre priznanie príspevku, ktorý je zároveň žiadosťou o úhradu príspevku. Príspevok sa poskytuje žiadateľovi bezodkladne na základe Dohody o poskytnutí finančného príspevku. Finančný príspevok bude poskytovať miestne príslušný úrad práce, v ktorého územnom obvode SZČO prevádzkuje alebo vykonáva samostatnú zárobkovú činnosť. Žiadateľovi následne úrad práce zasiela informáciu o výške poskytnutého príspevku prostredníctvom Oznámenia o poskytnutí príspevku. Za ďalšie mesiace (napr. za apríl 2020, máj 2020) žiadateľ predkladá na úrad práce už iba výkaz pre priznanie príspevku.*

Finančný príspevok na úhradu mzdy pre zamestnávateľov

Zamestnávatelia, ktorí majú v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu na základe Opatrenia Úradu verejného zdravotníctva SR uzatvorené alebo zakázané prevádzky môžu prostredníctvom portálu elektronicky požiadať o poskytnutie finančného príspevku na úhradu časti náhrady mzdy pre zamestnávateľa alebo SZČO, ktorá je zamestnávateľom,

ktorému v čase vyhlásenia mimoriadnej situácie, núdzového alebo výnimočného stavu uzatvorili alebo zakázali prevádzky. O takúto formu podpory sa môže v zmysle Oznámenia o možnosti predkladania žiadostí o poskytnutie finančného príspevku uchádzať *len subjekt, ktorý vznikol a začal prevádzkovať svoju činnosť najneskôr k 01.02.2020* a je možné si ju uplatniť iba na zamestnancov, ktorí boli prijatí do pracovného pomeru najneskôr do 01. 03. 2020. *Za zamestnanca sa na účely poskytnutia príspevku považuje zamestnanec v pracovnom pomere. Nárok na poskytnutie príspevku nie je možné uplatniť napríklad na pracovníka pracujúceho na dohodu, spoločníka, ktorý pre svoju s.r.o. pracuje bez pracovnej zmluvy, spolupracujúcej osoby – manželka, deti, rodičia, ktorí v zmysle zákona o nelegálnej práci nemusia mať uzatvorenú pracovnú zmluvu, osoby pracujúcej na základe zmluvy podľa Občianskeho zákonníka, dobrovoľníka, konateľa, ktorý nemá uzatvorenú pracovnú zmluvu.*

Príspevok je určený zamestnávateľom, ktorí svojim zamestnancom vyplácajú náhradu mzdy minimálne vo výške 80 % ich priemerného zárobku, prípadne za mesiac marec náhradu mzdy vo výške podľa kolektívnej zmluvy. Finančný príspevok predstavuje sumu vo výške 80 % priemerného zárobku zamestnanca, najviac však vo výške 1 100 eur. Pokiaľ zamestnávateľ na základe kolektívnej zmluvy alebo písomnej dohody so zástupcami zamestnancov vyplatil zamestnancom náhradu mzdy vo výške menej ako 80 % ich priemerného zárobku zohľadní sa za mesiac marec 2020 reálne vyplatená náhrada mzdy, avšak najviac vo výške 880 eur. *Ak je náhrada mzdy, ktorú už zamestnávateľ vyplatil, resp. ktorá bude vyplatená vo výplatnom termíne do konca príslušného kalendárneho mesiaca, v ktorom sa predkladá žiadosť nižšia ako 1 100 eur, príspevok je najviac vo výške reálne vyplatenej náhrady mzdy. Za prvý mesiac žiadateľ podáva Žiadosť o poskytnutie finančného príspevku a Výkaz pre priznanie príspevku. Následne sa príspevok za ďalšie mesiace bude poskytovať na základe predloženého výkazu pre priznanie príspevku, ktorý je zároveň žiadosťou o úhradu príspevku. Príspevok sa poskytuje žiadateľovi bezodkladne na základe Dohody o poskytnutí finančného príspevku. Príspevok bude poskytovať miestne príslušný úrad práce, v ktorého územnom obvode žiadateľ udrží pracovné miesta, alebo iný úrad práce určený ústredím. Maximálna celková výška príspevku pre jedného žiadateľa je 800 000 eur na celé obdobie realizácie projektu.*

Od februára 2021 do júna 2021 sa zvyšujeme pomoc z 80% na 100% celkovej ceny práce. To znamená, že štát preplatí zamestnávateľovi mzdové náklady na zamestnanca, vrátane odvodov hradených zamestnávateľom. Maximálna výška príspevku na jedného zamestnanca je 1 100 €.

SZČO jednoosobové, ktoré nemajú príjem z podnikania vystupuje ako oprávnený žiadateľ, ktorý prerušil alebo obmedzil vykonávanie alebo prevádzkova-

nie svojej činnosti a ktorej nevznikla povinnosť nemocenského a dôchodkového poistenia alebo nečerpá tzv. odvodové prázdniny. Respektíve ide o fyzickú osobu, ktorá je jediným spoločníkom v spoločnosti s ručením obmedzeným, zároveň je jej konateľom a nie je jej zamestnancom (tzv. jednoosobovás.r.o.). Žiadateľom o príspevok môže byť len SZČO alebo jednoosobovás.r.o., ktorá začala podnikat' najneskôr k 1. 2. 2021.

Výška príspevku od marca 2020 má formu paušálneho príspevku na náhradu straty príjmu zo zárobkovej činnosti vo výške 315 €. Od februára 2021 sa tento príspevok zvyšuje na 360 €. Oprávnené obdobie plynie od 13. marca 2020 – teda od dňa rozhodnutia Úradu verejného zdravotníctva SR o uzatvorení niektorých prevádzok do konca kalendárneho mesiaca, v ktorom bude rozhodnutie Úradu verejného zdravotníctva SR zrušené. Podmienkou je, aby tieto osoby nemali od 01.01.2021 (resp. od začiatku ďalšieho kalendárneho mesiaca) žiaden iný príjem z podnikateľskej, nepodnikateľskej a závislej činnosti. Výnimkou sú príjmy z pracovného pomeru, dohôd vykonávaných mimo pracovného pomeru a invalidného dôchodku s poklesom schopnosti vykonávať zárobkovú činnosť do 70 %.

Záver

Pandémia COVID-19 vystavilanielen Slovenskú republiku ale aj ostatné štáty Európy ďalším drastickým zmenám v zamestnaniach, vo vzdelávaní, v hospodárstve, v systémoch sociálneho zabezpečenia a spoločenskom živote. Silná politická reakcia na pandémiu COVID-19 na vnútroštátnej úrovni a na úrovni EÚ úspešne obmedzila jej dôsledky na zamestnanosť a sociálny blahobyt. Európska solidarita so silnou jednotou a koordináciou poskytla členským štátom podporu pri zavádzaní režimov skráteného pracovného času a podobných opatrení na udržanie pracovných miest, aby sa v tejto núdzovej situácii v oblasti zdravia zamedzilo rastu nezamestnanosti. To pomohlo zachovať zamestnanosť, príjmy a hospodársky výkon. V decembri 2020 bolo bez práce 16 miliónov ľudí a nezamestnanosť mladých bola na úrovni 17,8%, čo je výrazne viac ako všeobecná nezamestnanosť. Pracovníci s nízkou kvalifikáciou, nízko platení pracovníci a dočasní pracovníci boli prví, ktorí boli prepustení v dôsledku pandémie COVID-19. Pred pandémiou bolo 91 miliónov ľudí ohrozených chudobou alebo sociálnym vylúčením a 22,2 % detí žilo v chudobných domácnostiach. Odhaduje sa, že každú noc v Európe spí na ulici približne 700 000 ľudí.

Vzhľadom na očakávané zvýšenie nezamestnanosti a prehĺbenie nerovností v dôsledku pandémie je preto nevyhnutné zamerať politické úsilie na vytváranie kvalitných pracovných miest, zvyšovanie kvalifikácie a rekvalifikáciu

a znižovanie chudoby a vylúčenia, aby sme zdroje nasmerovali tam, kde sú najviac potrebné. Európska únia si stanovila do konca tohto desaťročia v oblasti zamestnanosti, zručností a sociálnej ochrany tri hlavné ciele:

1. Do roku 2030 by malo byť zamestnaných aspoň 78% obyvateľstva vo veku 20 až 64 rokov:

- v porovnaní s rokom 2019 znížiť rozdiel v zamestnanosti žien a mužov aspoň o polovicu. To bude mať zásadný význam pre pokrok v oblasti rodovej rovnosti a dosiahnutie cieľovej hodnoty zamestnanosti pre celé obyvateľstvo v produktívnom veku,
- zvyšovať mieru poskytovania formálneho vzdelávania a starostlivosti v ranom detstve, čím sa prispeje k lepšiemu zosúladeniu pracovného a súkromného života a podporí sa väčšia účasť žien na trhu práce,
- znižovať mieru mladých ľudí vo veku 15 – 29 rokov, ktorí nie sú zamestnaní, ani nie sú v procese vzdelávania alebo odbornej prípravy (NEET), z 12,6 % (2019) na 9 %, a to zlepšením ich vyhliadok na zamestnanie.

2. Každoročne by sa na odbornej príprave malo zúčastňovať aspoň 60 % všetkých dospelých:

- aspoň 80 % osôb vo veku 16 – 74 rokov by malo mať základné digitálne zručnosti, ktoré sú predpokladom začlenenia a účasti na trhu práce a spoločnosti v digitálne transformovanej Európe,
- treba ešte viac znížiť predčasné ukončovanie školskej dochádzky a zvýšiť účasť na vyššom stredoškolskom vzdelávaní

3. Počet ľudí ohrozených chudobou alebo sociálnym vylúčením by sa mal do roku 2030 znížiť aspoň o 15 miliónov.

Zachovávanie a vytváranie nových pracovných miest je dnes prioritou EÚ. Kvalitné pracovné miesto je kľúčovým zdrojom príjmu, účelu a úspechu a je nevyhnutné pre sociálne začlenenie a aktívnu účasť v spoločnosti.

Jednou z možností ako stabilizovať zamestnanosť v súčasných podmienkach je aj využívanie sociálnych podnikov a miest Slovenskú republiku nevinímajúc. Sociálne podniky významne prispievajú k vytváraniu pracovných miest a k zvyšovaniu príjmu obyvateľstva, zároveň zlepšujú zdravie ľudí s nízkym príjmom (Mihaliková – Lachytová, 2020).

V rokoch 2014 až 2019 v hospodárstve EÚ pribudlo viac ako 14,5 milióna pracovných miest. Kríza spôsobená koronavírusom však tento trend zastavila a vyhliadky na živobytie a zamestnanie mnohých Európanov sa ocitli v ohrození. Vďaka okamžitej reakcii na krízu opatrenia EÚ a vnútroštátne opatrenia do veľkej miery tento negatívny vplyv úspešne zmiernili. Režimy skráteného pracovného času účinne prispeli k zachovaniu zamestnanosti v súvislosti s pandemiou a v prípade potreby by mali zostať v platnosti. Európsky nástroj doča-

snej podpory na zmiernenie rizík nezamestnanosti v núdzovej situácii (SURE)¹ nadväzuje na politické usmernenia Komisie ako nástroj na ochranu našich občanov v prípade vonkajších otrasov. Poskytuje úvery na financovanie režimov skráteného pracovného času a podobných opatrení, najmä pre samostatne zárobkovo činné osoby. EÚ vydala vôbec prvé sociálnoinvestičné dlhopisy EÚ na financovanie týchto úverov, a tak tiež prispela k rozvoju sociálneho financovania v Európe. Do konca roka 2020 bola v rámci tohto nástroja schválená finančná podpora v celkovej výške 90,3 miliardy EUR na pomoc 18 členským štátom. K začiatku februára 2021 dostalo v rámci programu SURE 15 krajín EÚ podporu vo výške približne 53,5 miliardy EUR a ďalšie prostriedky sú na ceste. V nasledujúcich rokoch dôkladne vyhodnotíme skúsenosti s úspechmi nástroja SURE. Pri prechode Európy od reakcie na krízu k obnove je však potrebná progresívnejšia podpora vytvárania kvalitných pracovných miest a zamestnanosti, aby sa nastolila udržateľná cesta k dosiahnutiu cieľovej hodnoty v oblasti zamestnanosti na rok 2030, ktorým je 78 %. Vzhľadom na pandémiu je pravdepodobné, že mnohým odvetviam ešte nejaký čas potrvá, kým sa úplne zotavia, a mnohé podniky po tejto kríze budú čeliť finančným ťažkostiam. Regenerácia a podpora plne fungujúceho jednotného trhu sú nevyhnutné na podporu obnovy a maximalizáciu potenciálu tvorby pracovných miest vo všetkých hospodárskych ekosystémoch. V tejto súvislosti je potrebný strategický prístup na postupný prechod od núdzových opatrení na opatrenia, ktoré môžu prispieť k obnove. Musíme investovať do ľudí, ak im máme pomôcť presúvať sa na pracovné miesta v zelených a digitálnych sektoroch a podniknúť reštrukturalizáciu v sektoroch, ktoré najviac postihla pandémia. Nové politické riešenia by mali zahŕňať ucelený súbor aktívnych politík trhu práce vrátane stimulov na dočasné zamestnávanie a zmeny pracovných miest, politík v oblasti zručností a lepších služieb zamestnanosti, pričom by sa mali v plnej miere využívať dostupné finančné prostriedky EÚ. Opatrenia môžu zahŕňať napríklad podporu učňovskej prípravy a podnikania alebo plánov opätovného zamestnania v záujme podpory pracovníkov, ktorým hrozí strata zamestnania. Prioritou by mali byť investície do zručností potrebných v rozvíjajúcich sa odvetviach, aby sa pracovníkom, ktorým hrozí prepustenie alebo ktorí sú už nezamestnaní, poskytli reálne pracovné vyhliadky. S cieľom podporiť po kríze COVID-19 v členských štátoch oživenie hospodárstva, ktoré by bolo sprevádzané tvorbou veľkého počtu pracovných miest, Komisia spolu s týmto akčným plánom predkladá odporúčanie Komisii týkajúce sa účinnej aktívnej podpory zamestnanosti (EASE), v ktorom poskytuje usmernenia o kombinácii politických opatrení

¹ Nariadenie Rady (EÚ) 2020/672 z 19. mája 2020.

a dostupných finančných prostriedkov na podporu vytvárania pracovných miest a zmien pracovných miest v prospech expandujúcich sektorov, najmä toho digitálneho a zeleného. V tomto procese zmien má zásadný význam spolupráca so službami zamestnanosti a dialóg medzi sociálnymi partnermi, ak sa má prispieť k sociálne zodpovednej reštrukturalizácii².

Slovenská republika ako členská krajina Európskej únie svojim konaním a rozhodovaním štátnych orgánov prispieva k napĺňaniu vyššie uvedených cieľov a zámerov Európskej únie. Na strane druhej treba podotknúť, že podmienky, ktoré Európska únia vytvára v oblasti udržateľnosti zamestnanosti z krátkodobého ako aj dlhodobého obdobia značnou mierou prispievajú k zmiernovaniu negatívnych dôsledkov pandémie Covid-19. Legislatívna ako aj finančná podpora zo strany Európskej únie, si v podmienkach slovenskej republiky vyžaduje efektívne a pomerne pružné prijatie konkrétnych opatrení, ktorých zmyslom je udržanie pracovných miest a podnikateľských aktivít. Až nasledujúce obdobie ukáže ako Slovenská republika dokázala efektívne využiť finančné prostriedky poskytnuté Európskou úniou a to aj za účelom udržania pracovných miest, čím sa zabráňuje okrem iného prehĺbovaniu chudoby a zníženiu kvality života jej občanov.

Literatúra

- [1.] CSIKÓSOVÁ, T., 2021. Nezamestnanosť a Covid-19. [online], [cit. 2021-03-15]. Dostupné na <https://www.prohuman.sk/content/nezamestnanost-a-covid-19>
- [2.] EUROPEAN COMMISSION. Employment, SocialAffairs&Inclusion. [online], [cit. 2021-03-15]. Dostupné na <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=782&langId=en>
- [3.] FEDÁKOVÁ, D., 2003. Unemployed and consequences of unemployment. *Individual and Society*, 2003, Vol. 6, No. 4. [online], [cit. 2021-03-13]. Dostupné na <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=L8793A2YT3F1UAUFQMPSVSF>
- [4.] MIHALIKOVÁ, E. – LACHYTOVÁ, L., 2020. Analysis of MunicipalWaste-Separation in Slovakia and PossibleAlternatives. In: *TEM Journal : Technology, Education, Management, Informatics*. – ISSN 2217-8309. - Roč. 9, č. 3 (2020), s. 1108–1115. – DOI 10.18421/TEM93-36
- [5.] NARIADENIE RADY (EÚ) 2020/672 z 19. mája 2020 o zriadení európskeho nástroja dočasnej podpory na zmiernenie rizík nezamestnanosti v núdzovej situácii (SURE) v dôsledku výskytu ochorenia COVID-19. [online], [cit.

² <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=782&langId=en>

- 2021-03-10]. Dostupné na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SK/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020R0672>
- [6.] PODNIKATEĽSKÉ CENTRUM, 2021. Nezamestnanosť v roku 2020 vzrástla. [online], [cit. 2021-03-10]. Dostupné na <https://podnikatelskecentrum.sk/nezamestnanost-v-roku-2020-vzrastla-na-67-v-poslednom-stvrtrroku-bolo-o-35-tisic-ludi-bez-prace/>
- [7.] TREND, 2021. Nezamestnanosť na Slovensku vystúpila takmer na štvorročné maximum. [online], [cit. 2021-03-10]. Dostupné na <https://www.trend.sk/spravy/nezamestnanost-slovensku-vystupila-takmer-stvorrocne-maximum>
- [8.] Zákon č. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov
- [9.] Zákon č. 455/1991 Z. z. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon)
- [10.] Zákon č. 586/2003 Z. z. o advokácii
- [11.] Zákon č. 323/1992 Z. z. Slovenskej národnej rady o notároch a notárskej činnosti
- [12.] Zákon č. 105/1990 Zb. o súkromnom podnikaní občanov
- [13.] Zákon č. 62/2020 Z. z. o niektorých mimoriadnych opatreniach v súvislosti so šírením nebezpečnej nákazlivej ľudskej choroby COVID-19 a v justícii a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony
- [14.] Zákon č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení
- [15.] Zákon č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov

В. М. Новиков

Налогообложение некоммерческих организаций в современной Украине

*Taxation of non-profit Organizations
in Contemporary Ukraine*

The solution to this problem is possible with the active influence of the state on the management of non-profit activities. The development of the institutional framework of the non-profit sector of the economy is to improve financial reporting, greater openness of charitable organizations, streamline their legal relations, liberalize taxation and strengthen control over the activities of non-profit organizations.

Разнообразие форм благотворительных организаций и сфер деятельности, наличие различных способов и источников их финансовой поддержки, изменения законодательства и другие обстоятельства совершеня благотворительной деятельности являются предпосылками того, что вопросы налогообложения некоммерческих организаций не перестают быть актуальными.

Некоммерческие организации требуют особых процедур бухгалтерского и управленческого учета. Это приводит к тому, что по отношению к организациям, осуществляющим благотворительную деятельность, применяются более сложные правила налоговой политики и налогового администрирования, чем в большинстве других налогоплательщиков. Особенности налогообложения некоммерческих организаций практически всегда связаны с исключениями из общих правил налогообложения. В украинской и зарубежной литературе неоднократно отмечали и сложность

определения учета затрат в сфере предоставления благотворительных услуг [1, 8, с. 28–29].

Сейчас в Украине благотворительность постепенно приобретает черты развитого социального института, которым она была в начале XX в. Существенную роль в становлении благотворительности играл Закон Украины «О благотворительной деятельности и благотворительных организациях» [2].

Сферами благотворительной деятельности являются: образование, культура и искусство, медицинская помощь, охрана культурного наследия, науки и научных исследований и другие. Согласно указанному закону благотворительная организация является соответствующей требованиям налогового законодательства, не является плательщиком налога на прибыль и включается в реестр неприбыльных учреждений и организаций с признаком неприбыльности.

В 2015 в определение перечня неприбыльных предприятий, учреждений, организаций – неплательщиков налога на прибыль несколько раз вносились изменения. С 01.01.2015 г. к таким организациям принадлежали учреждения, общественные объединения, политические партии, религиозные, благотворительные организации, пенсионные фонды, целью которых должно быть получение и распределение прибыли среди учредителей, членов органов управления, других связанных с ними лиц, а также среди сотрудников таких организаций.

З 18.03. 2015 р. перелік неприбуткових організацій був доповнений житлово-будівельними кооперативами, об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків, асоціаціями власників житлових будинків [3].

В категориальном поле страны применяются следующие термины: благотворительные, некоммерческие и неприбыльные организации. Употребление в украинских законах и законодательных актах этих сроков свидетельствует, что их как общественные объединения со статусом юридических лиц, являющихся по своему характеру непредпринимательскими обществами, объединяет общая экономическая признак «целью их деятельности не является получение прибыли» [4, с. 1]. Однако, хотя указанные организации являются однопорядковыми экономическими категориями, они не являются синонимами. Практическое функционирование некоммерческих и неприбыльных организаций в благотворительных целях демонстрирует многообразие подходов к трактовке организации их деятельности и основных принципов налогообложения. Деятельность каждого вида некоммерческой (неприбыльной) организации регулируется соответствующим законом. Для определения их сходства или различия необходимо обратиться к правовым аспектам анализа.

Некоммерческая деятельность как экономическая форма хозяйствования определена в Хозяйственном кодексе Украины в качестве самостоятельного производственного процесса. В частности, в ст. 52 относительно статуса некоммерческой организации определены три позиции. Во-первых, «Некоммерческое хозяйствования – это самостоятельная систематическая хозяйственная деятельность, осуществляемая субъектами хозяйствования, направленная на достижение экономических, социальных и других результатов без цели получения прибыли». Во-вторых, «Некоммерческая хозяйственная деятельность осуществляется субъектами хозяйствования государственного или коммунального секторов экономики в отраслях (видах деятельности), в которых ... запрещается предпринимательство, на основании решения соответствующего органа государственной власти или органа местного самоуправления». В-третьих, «Не могут осуществлять некоммерческую хозяйственную деятельность органы государственной власти, органы местного самоуправления, их должностные лица». Вместе с тем в Налоговом кодексе Украины говорится о неприбыльной форме экономической деятельности. Неприбыльные организации трактуются как «... неприбыльные предприятия, учреждения и организации, которые не являются плательщиками налога на прибыль предприятий ...» [5]. За своєю головною ознакою – відсутністю податку на прибуток – неприбуткові і некомерційні ознаки є схожими. Проте проведення процедури реєстрації неприбуткових організацій Державною фіскальною службою, після чого їм надається статус «неприбуткових», свідчить, що ці поняття не є тотожними. Присвоєння коду ознаки неприбутковості звільняє тільки певні види діяльності від сплати податку на прибуток, що дає змогу організаціям, де є некомерційна діяльність, користуватись пільговим режимом оподаткування. Перечень некоммерческих видов деятельности всегда строго исчерпывающим. Его нарушение приведет к лишению организации признака неприбыльности. Ряд доходов от некоммерческих видов деятельности осуществляются с благотворительными целями. Это, например, пассивные доходы, дотации или субсидии, полученные из государственного или местного бюджетов, государственных целевых фондов в рамках благотворительной помощи. Особенности налогообложения некоммерческого организаций требуют достаточно жесткого контроль не только по видам деятельности, которые зарегистрированы в уставе и Фактически, но и по источникам получения доходов.

По мнению специалистов по бухгалтерскому учету, некоммерческие организации, отличные по направлениям деятельности, условиями функционирования, порядком ведения учета и отчетности, формами финанси-

рования и налогообложения, требуют независимого контроля за их деятельностью – учитывая особую благотворительную функцию, которую они выполняют в обществе. Наряду с этим действующее законодательство в сфере организации бухгалтерского учета и отчетности некоммерческих учреждений не содержит требования опубликования финансовых отчетов [6 с. 34]. Анализ законодательных актов свидетельствует о том, что показатели финансовой отчетности Должны обнаружить лишь некоторые некоммерческие организации: Пенсионные фонды, кредитные союзы, политические партии и другие объединения граждан. Вместе с тем, благотворительные фонды и организации обязаны обеспечить свободный доступ к своим документам в хозяйственной и финансовой деятельности. Ситуация с определением некоммерческих организаций и отчетности значительно усложняет проведение анализа деятельности неприбыльных учреждений, поскольку количество субъектов хозяйствования, осуществляющих в соответствии с уставом некоммерческой деятельности, не соответствует количеству зарегистрированных неприбыльных учреждений [6, с. 30]. Статистическая невыразительность некоммерческих организаций мешает анализу их динамики, отмечали исследователи. Упор делался на том, что аналитические показатели, по которым отчитываются эти организации перед органами власти за свою деятельность, не имеют четко определенного тренда [2]. На сегодняшний день в Украине нет единых согласованных законодательных требований к ведению бухгалтерского учета и представления финансовой отчетности некоммерческими организациями. Результаты деятельности большинства из них не обнаруживаются, то есть находятся вне общественного независимого контроля [6, с. 32]. Такое положение вещей не способствует достоверному отражению объемов деятельности некоммерческих (неприбыльных) организаций. Между тем, растущий интерес к некоммерческим организациям, благодаря тем социальным функциям, которые они выполняют в обществе, требует повышенного внимания к расширению их хозяйственной деятельности, ведения учета и составления отчетности. Сегодня нечеткость и неполнота законодательных норм препятствует развитию некоммерческой деятельности. На недостатки институциональной среды некоммерческих организаций указывает и тот факт, что почти 37% благотворительных фондов и организаций не отчитываются перед Государственной фискальной службой Украины. Этот парадокс можно объяснить низким уровнем развития институтов. Анализ правовых отношений свидетельствует о недоработке вопросам определения организационно правовых форм некоммерческих юридических лиц в законодательстве Украины.

Исследование признаков организационно-правовых форм предпринимательских (некоммерческих) юридических лиц в контексте развития механизмов регулирования правоотношений субъектов сферы некоммерческой и благотворительной деятельности представляет собой неразработанную проблему. На актуальность її вивчення звертають увагу багато вчених: «зараз не існує теорії організаційно-правових форм, вона тільки формується шляхом висування та ретельного обговорення в наукових дискусіях різних точок зору» [7]. Результати публікацій Українського незалежного центру політичних досліджень підтверджують недоліки українського законодавства і вказують на неузгодження методичних підходів щодо визначення показників розвитку некомерційних організацій.

Выводы и предложения

Ситуация, которая сложилась вокруг некоммерческих организаций и благотворительной деятельности, доказывает необходимость осуществления дальнейших шагов к формированию адекватной институциональной среды. Підвищення вимог з боку держави до фінансової звітності та аудиту некомерційних організацій сприятиме більш високому рівню їх партнерства з державними органами влади, цільовому використанню коштів, підвищенню солідарної відповідальності органів управління некомерційними організаціями за результати своєї діяльності.

Стоит достичь однозначного подхода в трактовке терминологии в законодательных актах и урегулировать правовой статус «предпринимательских (некоммерческих) юридических лиц». Это касается применения в Гражданском кодексе Украины понятия юридического лица для предпринимательских структур, осуществляющих некоммерческую и благотворительную деятельность.

Литература

1. Руденко А. Ф. Основные формы и направления взаимодействия органов государственной власти с организациями гражданского общества в Украине на региональном уровне: аналит. записка. / Национальный институт стратегических исследований. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2896/> (дата обращения: 18.10.2020).
2. Закон Украины «О благотворительной деятельности и благотворительных организациях». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text>

3. Закон Украины «О внесении изменений в Налоговый кодекс Украины относительно налогообложения некоторых неприбыльных организаций». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-19#Text>
4. Закон Украины «Об общественных объединениях». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата обращения: 28.01.2021).
5. Налоговый кодекс Украины. Ст. 14.1.121. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата обращения: 21.10.2020).
6. Слободяник Ю. Б. Некоммерческие организации в Украине: бухгалтерский учет, налогообложение и аудит. Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях 2013. № 6 (318). С. 29–36.
7. Спасибо-Фатеева И. В., Спасибо В. В. Проблематика организационно-правовых форм юридических лиц (на примере совместных предприятий). Университетские научные записки. 2006. № 1 (17). С. 71–78.
8. Ньюман К. Л. Налогообложение неправительственных организаций в странах европейского союза. МЦНП, 2014. URL: <http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/NALOGOOBLOZHENIE-NEPRAVITELSTVENNYH-ORGANIZATSIJ-V-STRANAH-EVROPE.doc> (дата звернення: 19.10.2020).

В. О. Чувардинський

Детермінанти інноваційно орієнтованого сучасного розвитку ринку праці: умови та можливості реалізації

Factors of innovatively oriented development of contemporary labor market: conditions and possibilities of implementation

The aim of the article is to distinguish the determinants of innovative labor market development and to determine their impact on the transformations of the labor market, as well as on the entire economy.

Актуальність теми дослідження. Підвищення конкурентоспроможності національних економік в умовах глобалізації обумовлює необхідність формування високотехнологічної структури економіки, поліпшення якості робочої сили. Водночас забезпечення якісних змін ринку праці передбачає необхідність трансформаційних змін у сфері зайнятості, що сприятиме посиленню інноваційного характеру праці. Разом з тим, найбільш високою результативністю цей процес характеризуватиметься на етапі інноваційно орієнтованого розвитку економіки, що передбачає достатньо високу ступінь готовності та сприйнятливості суспільства та особистостей до інноваційних змін. Відповідно, це підтверджує актуальність дослідження основних детермінант інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці, що формуються в умовах інноваційних змін; визначення характеру їх впливу на трансформаційні зміни на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем трансформації зайнятості, визначенню основних чинників впливу на сферу зайнятості було приділено значну увагу такими вітчизняними та іноземними науковцями як П. Агійон [9], О. Бланшар [9], Л.М. Ільїч [4], Е.М. Лібанова [7], Л.С. Лісогор [6], Є.В. Мішенін [2], І.Л. Петрова [8], О.О. Романовська [1]. Зокрема, Л.М. Ільїч відзначала, що для визначенні характеру та вектору структурних змін на транзитивному ринку праці необхідно ураховувати не тільки потенціал цих змін, але й можливості їхньої реалізації (з урахуванням структурних трансформацій національної економіки) [4, с. 82].

Однак дотепер недостатньо дослідженими залишаються питання структурних трансформацій зайнятості. Зокрема, потребує більш суттєвої уваги дослідження специфіки впливу реалізації технологічних, організаційно-економічних, інституційних та соціально-культурних детермінант на інноваційно орієнтований розвиток ринку праці.

Саме тому метою дослідження є виокремлення основних детермінант інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці, визначення характеру їх впливу на трансформаційні зміни на ринку праці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпечення сталого розвитку країн в глобалізованому світі можливе на основі отримання конкурентних переваг, пов'язаних з інноваційними змінами в економіці та суспільстві. Водночас повільні темпи структурної перебудови економіки, зорієнтованість на екстенсивний тип розвитку, збереження недостатньо ефективної структури зайнятості ускладнюють реалізацію завдання набуття країною конкурентних переваг нересурсного типу. Саме тому необхідно створювати умови для переходу економіки на інноваційні засади на основі реалізації детермінант інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці, що передбачає необхідність трансформації його структурних компонентів.

В умовах посилення міжкраїнової конкурентної боротьби за обмежену кількість нерівномірно розподілених ресурсів набувають особливої актуальності питання використання країнами набутих конкурентних переваг, пов'язаних з підвищенням інноваційної активності економіки, активізацією ролі науково-технічних досягнень. Трансформаційні зміни, що відбуваються останнім часом, характеризуються переходом від факторно орієнтованого етапу (із збереженням домінуючої ролі конкурентних переваг ресурсного типу) до інноваційно орієнтованого етапу, що базується на здатності виробляти інноваційні продукти / послуги з використанням кваліфікованою робочою силою глобальних передових технологій, а також новітніх форм організації праці [1, с. 22].

Пріоритетного значення для переходу до інноваційно орієнтованого етапу економіки набувають такі детермінанти розвитку як технологічний рівень капіталу, розвиненість інноваційної інфраструктури, наукоємність виробництва, ресурсоємність та ресурсозбереження, інновації в управлінні, кваліфікація робочої сили. При цьому переважна більшість науковців визначає детермінанту як визначальну ознаку якогось об'єкта; подію, явище чи рису, яка здійснює безпосередній вплив та/або визначає дану подію чи явище [2, с. 98].

Становлення «нової економіки» відбувається під впливом глобалізації, що проявляється через розвиток рентабельних видів бізнесу (з найбільшим вмістом валової доданої вартості); поступовий перехід від технократичного типу управління до більш технологічної структури національного виробництва, до інформаційноємних та ресурсозберігаючих форм організації виробництва та праці. Відповідно до Лісабонської стратегії, найбільші динамічні конкурентні переваги в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків отримують інноваційно орієнтовані національні економіки, що базуються на знаннях (knowledge-based economy), інвестують у розвиток людського капіталу [3]. Реалізація цих переваг передбачає запровадження організаційно-управлінських інновацій, формування підприємницького типу поведінки, що базується на стимулюванні підприємницької активності, посиленні соціальної відповідальності бізнесу, підвищенні інноваційності економіки.

Вплив глобалізації на формування та розвиток суспільного поділу праці проявляється, передусім, через поступову модернізацію національних економік та посилення трансформаційних змін структури ринку праці. Водночас, особливості трансформації ринку праці в умовах інноваційних змін формуються в результаті впливу різних детермінант, різновекторна дія яких обумовлює переважання або прогресивного, або регресивного розвитку структури економічної системи. Специфіка переходу від факторно орієнтованого до інноваційно орієнтованого етапу розвитку економіки визначає або інерційний, або інноваційний вектор трансформації сфери праці. При цьому кількісні та якісні наслідки трансформації структури ринку праці, на думку вітчизняних науковців, проявляються через відповідну зміну змісту та характеру праці, пропорцій співвідношення попиту та пропозиції робочої сили, розвиненості соціально-трудова відносин [4, с. 63].

Розвиток ринку праці в умовах інноваційних змін обумовлює необхідність трансформації його структурних компонентів. Причому процес трансформації відбувається в результаті дії різноспрямованих та різно-

векторних детермінант, сукупний вплив яких визначає або прогресивний, або регресивний характер розвитку структури економічної системи. Вплив змін характеру трансформацій ринку праці проявляється через кількісні та якісні зміни окремих компонентів його структури. Концентрація еволюційних зрушень обумовлює значні зміни усіх структурних компонентів ринку праці, поступової трансформації механізмів їх взаємодії [5, с. 89].

Специфіка трансформаційного переходу від індустріальної до постіндустріальної, згодом – до інформаційної моделі економіки, обумовлює необхідність збільшення обсягів інновацій, забезпечення економічної свободи, стимулювання підприємницької активності.

Індустріальна модель економіки, що супроводжується посиленням ролі автоматизації виробництва, характеризується зростанням попиту на кваліфікованих робітників з інструментом, посиленням трудової та професійної мобільності населення; підвищенням ролі освіти та кваліфікації.

Поступовий перехід від індустріального до постінформаційного етапу розвитку суспільства відбувається під впливом технологічних змін, що потребують від працівників більш креативної праці, оволодіння професійними знаннями та навичками, посилення готовності до їх систематичного оновлення [6, с. 179].

В умовах звуження демографічного базису відтворення робочої сили відбувається поступова трансформація індустріальної моделі економіки в модель постіндустріальну, яка характеризується збільшенням попиту на висококваліфіковану працю, здатної до обслуговування високотехнологічного устаткування. Посилення інтелектуалізації виробництва та праці; розбудова інформаційної інфраструктури; стимулювання інноваційної активності підприємств сприяли поступовому підвищенню адаптованості кваліфікованої робочої сили до інноваційних змін.

Водночас перехід до інформаційної моделі зайнятості в умовах технологічних змін, пов'язаних з глобалізацією світового економічного та інформаційного простору; супроводжується поширенням нестандартних форм зайнятості. Об'єктивним результатом переходу до інноваційно орієнтованого розвитку економіки, формування інформаційної економіки може стати посилення міграції інтелектуального капіталу, поширення інноваційних форм зайнятості, з одного боку, та посилення гнучкості ринку праці, запровадження нових форм організації виробництва та праці, з іншого боку [7, с. 55].

Відповідно, залежно від сфери впливу детермінанти інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці поділяються на:

- технологічні (розвиненість технологічного базису, динамічність та результативність впровадження інновацій)
- організаційно-економічні (інноваційність форм організації виробництва та праці; менеджменту; змін кон'юнктури ринку праці)
- інституційні (ефективність інноваційної інфраструктури, розвиненість інституційного середовища, інноваційна активність)
- соціально-культурні (особистісно-психологічні характеристики працівників, інноваційний потенціал суспільства, інноваційна культура, культура підприємництва) [8, с. 5].

Розвиток перспективних технологій передбачає стимулювання попиту на продукцію технологічних укладів, формує основу для модернізації економіки та суспільства. У свою чергу, покращення бізнес-середовища, полегшення умов започаткування бізнесу, розвиток інноваційного підприємництва також значно сприяють інноваційно орієнтованому розвитку ринку праці, поширенню інноваційних форм зайнятості [9].

Удосконалення нормативно-правової бази також формує основи для розвитку інновацій в економіці та суспільстві, поширення їх на сферу зайнятості. Розроблення відповідної нормативно-правової бази сприяє розвитку інновацій у сфері зайнятості, реалізації інституційних детермінант інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці.

Результативність інноваційної діяльності суб'єктів господарювання проявляється через реалізацію та нарощення інноваційного потенціалу. В сучасних умовах пріоритетного значення набуває рівень інноваційної активності суспільства, економіки, підприємств та особисті, що впливатиме на можливості реалізації інноваційного потенціалу цих суб'єктів. Разом з тим, інноваційна культура, ментальні настанови на генерування, сприйняття та освоєння інновацій також суттєво впливають на посилення інноваційної спрямованості розвитку ринку праці. Низький рівень інноваційної культури в суспільстві, неефективність державної інноваційної політики, слабка мотивація роботодавців та працівників до інноваційної активності значно обмежують можливості переходу до інноваційної моделі розвитку, загострюють ризики розвитку зайнятості з високим змістом інноваційної складової.

Відповідно, реалізація інноваційного потенціалу суспільства, економіки та особистості на основі підвищення інноваційної активності усіх учасників цього процесу може забезпечити умови для формування інноваційного середовища розвитку сфери зайнятості. Це потребує розроблення напрямів посилення інноваційних векторів розвитку зайнятості, стимулювання трансформаційних змін характеру зайнятості у напрямку збільшення значимості інноваційних компонентів.

Висновки. На основі вищевикладеного можливо зробити висновки, що реалізація технологічних, організаційно-економічних, інституційних та соціально-культурних детермінант інноваційно орієнтованого розвитку ринку праці сприятиме підвищенню інноваційного вмісту зайнятості, поширенню інноваційних форм зайнятості. Це передбачає необхідність формування та реалізації інноваційного потенціалу суспільства, що передбачає підвищення спроможності особистості до конструктивного мислення, генерації та впровадження інновацій. При цьому сприйнятливість до інноваційного мислення, професійна зорієнтованість на інноваційну діяльність, навички інноваційної поведінки набуваються у процесі освіти та трудової діяльності.

Список використаних джерел

1. Досвід вищої освіти Сполучених Штатів Америки ХХ–ХХІ століть. Книга 4. Особливості академічного (університетського) підприємництва у США: посіб. / Романовська О.О., Романовська Ю.Ю., Романовський О.О. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. – 240 с.
2. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 2 / за наук. ред. д-ра. екон. наук., проф. Є.В. Мішеніна. – Харків: Діса Плюс, 2013. – 444 с.
3. Creating an Innovative Europe. Report of the Independent Group on R&D and Innovation Appointed Following the Hampton Court Summit (2010) [Electronic resource]. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – [Electronic resource]. – Mode of access: http://europa.eu.int/invest-in-research/action/2006_ahogroup_en.html
4. Львів Л.М. Ендогенні та екзогенні детермінанти структурних трансформацій ринку праці на сучасному етапі його розвитку/ Л.М. Львів // Регіональна економіка: наук.-практ. ж-л. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. – № 4 (70) – С. 61–71
5. Львів Л.М. Структурні трансформації тразитивного ринку праці України: монографія. – К.: Алерта, 2017. – 608 с.
6. Лісогор Л.С. Трансформація ринку праці: можливості реалізації інноваційних змін в сучасних умовах / Л.С. Лісогор // Вісник Прикарпатського університету. Серія Економіка. – Випуск 11. – 2015. – С. 177–183
7. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитк (кол. моногр.) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – К.: 2016. – 328 с.
8. Петрова І.Л. Ринок інноваційної праці: тенденції формування в Україні. – Україна: аспекти праці. – 2013. – №5. – с. 3–7.

9. Aghion P., Blanchard O. (1994) On the Speed of Transition in Central Europe // NBER Macroeconomic Annual. Washington – [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/5177040_On_the_Speed_of_Transition_in_Central_Europe,https://www.researchgate.net/publication/5177040_On_the_Speed_of_Transition_in_Central_Europe

Ольга Ф. Новікова
Лариса Л. Шамілева
Анна Д. Шастун

Цифровий та економічний розвиток за нинішніх умов: науково-методичне забезпечення оцінки взаємовпливу

*Digital and economic development under the current conditions:
scientific and methodical providing an assessment
of the interaction*

All countries of the world strive for accelerated digital development and expect and have experience of its effective impact on economic development. But each country determines this impact on a different scientific and methodological basis, which is due to its information support and the quality of the methodological basis. The article proposes two approaches to assessing the impact of digital development on economic. The first approach involves the development of integrated indicators of digital development and indicators for assessing digitization processes. Calculations on the proposed scientific and methodological basis confirmed the quantitative parameters of the positive impact of digitalization processes on economic growth in Ukraine.

Актуальність дослідження. Цифровий розвиток став одним з ключових мегатрендів глобалізованого світу. За оцінками експертів він є головним фактором зростання світової економіки в найближчі 5–10 років. Процеси цифрових трансформацій відбуваються в усіх країнах світу, а

швидкість їх впровадження не має аналогів. Кожна країна визначає свої пріоритети розвитку. Але у будь-якому разі цифровий розвиток сприяє створенню умов та поширенню можливостей економічного розвитку. Україна в Концепції розвитку економіки та суспільства, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 6-р визначила, що цифровізація є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності. Першою серед основних цілей цифрового розвитку була поставлена мета – прискорення економічного зростання та залучення інвестицій. Але досягнення прискореного економічного розвитку за рахунок цифрового розвитку потребує реального відстеження взаємовпливу та взаємозв'язку процесів та тенденцій, обумовлених змінами у цифровій та економічній сфері. Тільки через розробку та реалізацію науково-методичного забезпечення оцінки взаємовпливу цифрового та економічного розвитку це стає можливим.

На сьогодні розробка методичних підходів до оцінки як рівнів втілення процесів цифровізації та їх впливу на економічні процеси на національних рівнях знаходиться на початковому етапі. Основна складність пов'язана з відсутністю співставної статистичної інформації про процеси за певний, бажано, тривалий часовий період, тому більшість оцінок базується на експертних висновках. Доцільність розробки методик для кількісного оцінювання її рівнів та впливу на всі соціально-економічні процеси на національному рівні обумовлена її значимістю в сучасних трансформаційних процесах функціонування та розвитку як економіки, так і суспільства в цілому, що й визначає актуальність дослідження.

Мета статті. Розробка науково-методичних підходів до оцінки впливу цифровізації на забезпечення економічного зростання та розвитку національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість наукових публікацій з проблем цифрового розвитку значно зростає. Особлива увага до цієї проблематики має позитивну тенденцію у зв'язку з пандемією COVID-19 та її негативними наслідками для економіки країни через карантинні обмеження. Завдяки прискоренню запровадження цифрових технологій значно збережено робочі місця при переході на дистанційну роботу біля 30% працюючим. Запроваджено у вищих навчальних закладах online-освіту. В цілому прагнення до подолання ризиків коронакризи дало додатковий поштовх до цифрового розвитку. Одночасно активізувались напрями наукових досліджень щодо цифровізації.

На сьогодні можна умовно виокремити три основні напрями таких досліджень. Перший пов'язаний з визначенням базових теоретичних положень та змістовному визначенні основних категорій та понять цифрової економіки, які знайшли своє висвітлення в наукових публікаціях В.П. Вишневського, С.І. Князева [1], В.І. Ляшенка [2]. Проблема визначення рівнів та етапів цифровізації присвячені наукові дослідження зарубіжних та вітчизняних науковців, які наведені в роботах R. Bukht, R. Heeks [3], І.М. Гулого [4], А. Аптекмана [5], С.В. Коляденко [6], О.О. Хандій [7] та інших. Третій напрямок досліджень пов'язаний з розробкою методичних підходів до виміру досягнутих рівнів цифровізації та оцінки її впливу на забезпечення економічного розвитку, які представлені в звітах та публікаціях міжнародних експертних центрів [8; 9] та науковців [1; 4; 10; 11; 12].

Основні результати дослідження

Визначення впливу цифровізації на забезпечення економічного зростання та розвитку базується на двох методичних підходах, які включають розробку інтегральних індексів цифрового розвитку та економетричних моделей взаємозв'язку між параметрами економічного розвитку та відповідних показників оцінки рівнів процесів цифровізації.

Перший підхід пов'язаний з розробкою концептуальних підходів та методик визначення інтегральних індексів цифрового розвитку, серед яких найбільш поширеними є такі [1; 8; 10; 12]:

- Індекс мережевої готовності (NRJ), який розробляється та публікується з 2002р.;
- Індекс розвитку інформаційно-комунікативних технологій (IDI), розробляється з 2007р.;
- Індекс світової цифрової конкурентоспроможності (WDCI);
- Індеси цифрової можливості (DOI) та цифрової еволюції (DEI);
- Індекс цифрового доступу (DAY);
- Індекс цифрової економіки і суспільства (DESI), розроблений для оцінки рівня розвитку цифрової економіки в країнах ЄС;
- Індекс мережевої взаємодії (GCI) та інші.

За вихідними гіпотезами наведені індекси розробляються на множині визначених індикаторів та експертних оцінок в розрізі окремих країн світу та використовуються для їх ранжування, групування за досягнутими рівнями цифровізації, аналізу основних закономірностей зміни рівнів та рангів за окремі періоди часу. Оцінка зміни впливу внутрішніх складових та чинників забезпечує можливість конкретизувати основні проблеми в

розвитку цифрової економіки за кожною країною для розробки механізмів та засобів їх вирішення.

За другим підходом для визначення впливу цифровізації на забезпечення економічного розвитку виокремлюється декілька напрямів, які базуються на використанні методів математико-статистичного моделювання. Найбільш поширений підхід зорієнтований на розробці модифікованих моделей виробничих функцій. Чинник цифровізації розглядається як складова науково-технічного прогресу (НТП), тому всі модифікації пов'язані з розробкою методологічних та методичних підходів, мають право для включення фактора цифровізації, як елемента НТП в структуру моделі [1, с. 78–95].

Чинниками впливу виступають інтегральні показники цифрового розвитку, зокрема, Індекс цифрової економіки та суспільства (DESI) [8, с. 16–20; 12].

Узагальнення наукових публікацій показує, що на сьогодні відсутні уніфіковані методи визначення впливу цифрової економіки на економічне зростання. В більшості випадків оцінка проводиться на сполученні експертного підходу та статистичних методів визначення взаємозв'язків.

За результатами міжнародних досліджень провідні аналітичні компанії світу визначають, що цифрова економіка є одним з факторів світового економічного зростання. Так, за оцінками глобального інституту Mc Kinsey, в Китаї близько 22% приросту ВВП на 2025 р. буде забезпечено за рахунок інтернет-технологій, а у США внаслідок втілення цифрових технологій він може досягти 10% [5; 11, с. 131–132]. Згідно експертних оцінок [4] додатковий приріст ВВП від використання нових цифрових технологій буде складати ,починаючи з 2015 до 2025 рр., від 0,4 до 0,9% щорічно.

В якості результативних або ендогенних ознак вибираються показники економічного розвитку: обсяги ВВП, рівень ВВП в розрахунку на одну особу, темпи зміни ВВП, показники продуктивності праці за об'єктами дослідження (країни ЄС).

На рівні окремих країн науково-методичні підходи до оцінки впливу цифровізації на економічне зростання повинні базуватися на сполученні статистичних методів, методів економіко-статистичного та економіко-математичного моделювання та експертних оцінок, але обов'язково з урахуванням наявної об'єктивної інформації. Особливості таких методик пов'язані також з тим, що в якості об'єктів спостереження повинні бути часові періоди, за які така інформація буде співставною.

В загальному вигляді послідовність розробки методики оцінки впливу цифрової економіки на забезпечення економічного зростання включає декілька етапів, які наведені на рис. 1.

Рис. 1. Блок-схема розробки методики оцінки впливу цифрової економіки на економічне зростання та розвиток

Перший етап включає визначення змісту базових понять, їх складових та обґрунтування можливостей виміру в межах національної системи статистичного обліку. Значна частина дослідників при визначенні змісту «цифровізація економіки» ототожнює його з поняттям «інформатизація». Інформатизація – це значно вужчий процес, він є однією з важливих складових безпосередньо цифровізації. Але якщо розглядати ці два процеси за сферами їх розповсюдження, то при інформатизації мова йде про все суспільство, а цифровізація розповсюджується в більшості і на економіку як складову суспільства в цілому. Таким чином, за рівнями розвитку інформатизація є складовою цифрового сектору та складає перший рівень розвитку цифровізації економіки, тобто початковий її етап. А за сферами розповсюдження інформатизація є одночасно складовою і цифрової економіки і інформатизації суспільства. За своїм змістом та функціональним призначенням інформатизація одночасно розглядається як приріст використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ).

Цифровий сектор включає виробництво ІКТ, торгівлю ІКТ, ІКТ-послуги, телекомунікацію, комп'ютерне програмування, консультативні послуги, обробку даних та ремонт. Саме їх ідентифікація, вибір показників виміру складає зміст другого етапу методики.

Виходячи з об'єктивних можливостей Державної служби статистики України до цифрового сектору відносяться види діяльності або галузі економіки, науково-технічних знань, соціального життя, які безпосередньо забезпечують виробничі процеси і умови життєдіяльності суспільства [1, с. 19–20], а саме: виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (C_{26}); виробництво електроустаткування (C_{27}); інформація і телекомунікація ($I_{61}+I_{62}+I_{63}$).

Для реалізації третього етапу якості основних показників були вибрані показники валової доданої вартості (ВДВ) за витратами виробництва суб'єктів господарювання за наведеними ВЕД цифрового сектору за 2012-2019 рр.¹, а для виміру економічного зростання – обсяги ВВП за цей період.

Визначення впливу цифровізації на забезпечення економічного зростання на першому етапі базується на розрахунках коефіцієнтів еластичності як статистичної міри взаємозв'язку. Для оцінки зміни темпів приросту ВВП в залежності від зміни ВДВ цифрового сектору (ЦС), емпіричні коефіцієнти еластичності розраховані на підґрунті таких вихідних передумов: без врахування запізнення за часом впливу цифровізації на зміну показників економічного зростання; за умови, що віддача від цифровізації буде мати місце через рік, тобто з лагом запізнення впливу в один рік.

За цих умов коефіцієнти еластичності визначаються за наступними співвідношеннями:

без врахування лагу запізнення впливу, зокрема, щорічний:

$$K_{ел.ВВП/ВДВ} = T_{пр.ВВП}^t \cdot T_{пр.ВДВ}^t, \quad (1)$$

середньорічний:

$$\bar{K}_{ел.ВВП/ВДВ} = \bar{T}_{пр.ВВП} \cdot \bar{T}_{пр.ВДВ}^t.$$

З врахуванням лагу запізнення: щорічний:

$$K_{ел.ВВП/ВДВ} = \bar{T}_{пр.ВВП}^t \cdot \bar{T}_{пр.ВДВ}^{t-1}, \quad (2)$$

середньорічний:

$$K_{ел.ВВП/ВДВ} = \bar{T}_{пр.ВВП} \cdot \bar{T}_{пр.ВДВ}^t.$$

¹ В зв'язку з відсутністю дефлятора за окремими ВЕД всі показники наведені в фактичних цінах.

де $T_{np.VВП}^t$ – темпи приросту ВВП за t-й період часу;

$T_{np.VВП}^t$; $T_{np.VДВ}^{t-1}$ – темпи приросту ВДВ цифрового сектору, відповідно, за t-й та за (t-1) періоди;

$\bar{T}_{np.VВП}$; $\bar{T}_{np.VДВ}$ – середньорічні темпи приросту ВВП та ВДВ ЦС.

За наведеними в табл. 1 розрахунками підтверджується гіпотеза відносно необхідності врахування лагу запізнення впливу цифровізації на економічне зростання. Середньорічний коефіцієнт еластичності з урахуванням лагу складає 0,9, що на 0,084 к.п. вище, ніж без врахування терміну запізнення. Отже, в середньому за 2013–2019 рр. кожний відсоток щорічного приросту обсягів ВДВ ЦС супроводжується зростанням ВВП на 0,9% в наступному році. Визначені значення коефіцієнтів еластичності підтверджують наявність прямого зв'язку поміж показниками економічного зростання та обсягами виробництва товарів та послуг цифрового сектору економіки. Сила такого зв'язку досить нерівномірна за окремі періоди.

Значно високий рівень еластичності склався станом на 2015 р., що обумовлено невідповідністю за часом зміни цін, бо показники обсягів виробництва наведені в фактичних цінах. Незважаючи на певну нерівномірність коливання коефіцієнтів еластичності це відповідає закономірностям зміни показників економічного зростання та ВДВ ЦС, що підтверджує гіпотезу про наявність та об'єктивність прямого зв'язку між ними.

Таблиця 1. Оцінка змін ВВП, ВДВ за видами діяльності цифрового сектору та коефіцієнтів еластичності за 2012–2019 рр. в Україні

	ВВП в факт. цінах		ВДВ за ВЕД ЦС в факт. цінах		Коефіцієнти еластичності зміни ВВП від зміни ВДВ ЦС ($K_{ел. \text{ ВВП/ВДВ}}$)	
	млрд грн	в % до поперед. року	млрд грн	в % до поперед. року	за відповідність часового періоду	з лагом запізнення в один рік
2012	1404,67	108,04	43,2	112,5	0,643	–
2013	1465,2	104,3	50,73	117,4	0,25	0,344
2014	1586,92	108,3	55,24	108,9	0,93	0,48
2015	1988,5	125,3	60,24	109,1	2,78	2,8
2016	2385,4	120,0	82,96	137,7	0,53	2,2
2017	2983,9	125,1	106,7	128,6	0,88	0,67

2018	3560,6	119,4	129,7	121,6	0,9	0,68
2019	3978,4	111,7	151,1	116,5	0,71	0,54
В середньому за 2012–2019 рр.		116,0	–	119,6	0,816	–
В середньому за 2013–2019 рр. з урахуванням лагу запізнення		118,1 (за 2013–2019 рр.)		120,1 (за 2012–2018 рр.)		0,9

* Розраховано авторами.

Другий підхід до визначення впливу цифровізації на забезпечення економічного зростання базується на розробці економетричних моделей, зокрема регресійних моделей зв'язку. За двома варіантами вихідних гіпотез відносно впливу цифровізації на економічний розвиток були розраховані дві степеневі регресійні моделі, параметри яких вимірюють зв'язок між обсягами ВВП та обсягами виробництва товарів та послуг цифрового сектору.

Ідентифіковані степеневі моделі, які відповідають критеріям статистичної достовірності та точності є такі:

- без врахування лагу запізнення:

$$y_x = 4,17 \cdot x^{0,815}; \quad (3)$$

$$\eta_{y/x}^2 = 0,94; F_p = 78,3;$$

$$F_{0,05} \left\{ \begin{matrix} V_1 = 1 \\ V_2 = 5 \end{matrix} \right\} = 6,61; F_p > F_2$$

- з урахуванням лагу:

$$y_x = 3,783 \cdot x^{0,928}; \quad (4)$$

$$\eta_{y/x}^2 = 0,93; F_p = 53,1;$$

$$F_{0,05} \left\{ \begin{matrix} V_1 = 1 \\ V_2 = 4 \end{matrix} \right\} = 7,71; F_p > F_2$$

де: y – фактичні обсяги ВВП за визначені терміни дослідження;

y_x – теоретичні (розрахункові) значення ВВП;

x – обсяги ВДВ цифрового сектору.

Параметри при факторній ознаці в степеневих моделях, тобто a_1 , є теоретичними коефіцієнтами еластичності, а за своїми значеннями вони повністю відповідають усередненим емпіричним показникам та підтверджують наявність прямої залежності між зростанням ВДВ ЦС та ВВП. Наприклад, за рівнянням (4) $a_1=0,928^2$, тобто кожний відсоток зростання ВДВ ЦС в поточному році обумовлює зростання ВВП на 0,928% в наступному.

Отже, на підґрунті двох методичних підходів підтверджується гіпотеза відносно прямого зв'язку між розвитком цифрового сектору та макроекономічним розвитком. Цифровізація дійсно є суттєвим чинником економічного зростання та розвитку національної економіки в цілому.

Одним з впливових факторів ,які визначають цифровізацію локомотивом економічного зростання ,є більш високий рівень ефективності використання ресурсів виробництва, зокрема, витрат живої праці (табл. 2). Наприклад, середньорічні темпи росту продуктивності праці по цифровому секторі складають 127,7%, а в цілому по економіці – 121,1% ,при цьому випередження мало місце щорічно.

Таблиця 2. Співвідношення продуктивності праці за ВЕД цифрового сектору та в цілому по економіці України за 2013–2019 рр.

	Продуктивність праці				Питома вага цифрового сектору, %		Коефіцієнти співвідношення продуктивності праці $k_w = \frac{W_{вдв}}{W_{ввп}}$
	ВВП (в факт. цінах) в розрахунку на одного зайнятого		ВДВ ЦС (в факт. цінах) в розрахунку на одного зайнятого		за обсягами виробництва ($d_{вдв/ввп}$)	за кількістю зайнятих ($d_{зайн.ВДВ/ВВП}$)	
	тис. грн	в % до попер. року	тис. грн	в % до попер. року			
2013	75,9	–	115,7	–	3,43	2,26	1,524
2014	87,8	115,7	140,8	121,7	3,48	2,17	1,604
2015	120,9	137,7	185,6	131,8	3,03	1,97	1,535
2016	146,6	121,3	268,0	144,4	3,48	1,9	1,828
2017	184,7	126,0	350,2	130,7	3,58	1,88	1,896
2018	217,6	117,8	429,5	122,6	3,64	1,85	1,974

² Незначна розбіжність між усередненим коефіцієнтом еластичності та теоретичним (0,9 та 0,928) знаходиться в межах допустимої відносної статистичної похибки і складає 3,1%

2019	240	110,3	501,0	116,6	3,8	1,82	2,087
В середньому за 2013–2018 рр.	–	121,1	–	127,7	–	–	–

* Розраховано авторами.

Внаслідок більш високої продуктивності праці та ефективності використання витрат живої праці в цифровому секторі частка обсягів виробництва товарів та послуг за цим сектором в структурі ВВП значно вища, ніж аналогічний показник по зайнятому контингенту працівників. Починаючи з 2016 р., розрив між ними щорічно збільшується. Суттєве зростання частки обсягів ЦС в структурі ВВП обумовлено виключно випереджаючими темпами продуктивності праці в цифровій сфері, що підтверджується функціональними моделями та співвідношеннями поміж ними. Якщо визначити обсяги виробництва (G) через продуктивність праці (w) та кількість зайнятого населення (S), то структуру відповідних показників та динаміку їх зміни можна представити в вигляді факторних моделей взаємозв'язку:

$$\begin{aligned}
 Q_{ВВП} &= W_{ВВП} \cdot S_{зайн.}^{ВВП} \\
 Q_{ВДВ} &= W_{ВДВ} \cdot S_{зайн.}^{ВДВ} \\
 d_{ВДВ/ВВП}^a &= \frac{Q_{ВДВ}}{Q_{ВВП}} = \frac{W_{ВДВ}}{W_{ВВП}} \cdot \frac{S_{зайн.}^{ВДВ}}{S_{зайн.}^{ВВП}} = k_w \cdot d_{зайн.}
 \end{aligned} \tag{5}$$

Зміна структури обсягів виробництва як двохфакторна мультиплікативна індексна модель буде наступною :

$$\begin{aligned}
 I_{d^a} &= I_{k_w} \cdot I_{d_{зайн.}}, \\
 \text{або:} \\
 \frac{d_{ВДВ/ВВП}^{2019}}{d_{ВДВ/ВВП}^{2013}} &= \frac{k_w^{2019}}{k_w^{2013}} \cdot \frac{d_{зайн.}^{2019}}{d_{зайн.}^{2013}},
 \end{aligned} \tag{6}$$

На підґрунті відповідних показників, які наведені в табл. 2, ідентифікована індексна модель буде такою:

$$\frac{3,8}{3,43} = \frac{2,087}{1,524} \cdot \frac{1,82}{2,26} \text{ або:} \quad (7)$$

$$1,105 = 1,37 \cdot 0,86,$$

Отже, основним фактором збільшення питомої ваги виробництва товарів та послуг в цифровому секторі в загальних обсягах ВВП в цілому за 2013–2019 рр. є суттєве зростання перевищення продуктивності праці за видами діяльності цифрового сектору ($k_w^{2013}=1,524$; $k_w^{2019}=2,087$). За умови збереження частки по зайнятості, тобто при елімінаванні впливу фактору зайнятості, яка склалася станом на 2013 р., за рахунок більш високого рівня продуктивності праці зростання питомої ваги цифрового сектору за обсягами виробництва за останні 8 років мало скласти 37,0%, але внаслідок падіння частки зайнятих (на 14,0%) при сумісному впливі факторів перевищення продуктивності праці забезпечує в цілому лише на 10,5% зростання частки цифрової сфери за обсягами виробництва.

Висновки. Залежність параметрів економічного розвитку від досягнутого рівня цифровізації на підґрунті проведеної оцінки з використанням інтегральних показників підтверджує значний зв'язок. Чим вище рівень цифровізації, тим сильніше її вплив на забезпечення економічного зростання. Такий підхід використовується для порівняння взаємозв'язку між окремими країнами при здійсненні інтегрованих оцінок.

На національному рівні оцінка впливу цифровізації на економічний розвиток повинні базуватися на розробці національних методик, які враховують можливості країни для кількісної оцінки такого впливу. При наявності достовірної інформації науково-методичні підходи до оцінки впливу цифровізації на економічний розвиток базуються на сполученні статистичних методів аналізу (метод аналітичних угруповань, визначення спеціальних статистичних показників мір зв'язку) та побудові економетричних моделей взаємозв'язку.

За результатами проведеного дослідження підтверджена гіпотеза відносно прямого впливу цифровізації на економічний розвиток, кожний відсоток зростання обсягів виробництва цифрового сектору супроводжується зростанням ВВП на 0,9%, тобто втілення процесів цифровізації в Україні за останні вісім років є дійсно фактором економічного зростання.

Цифровізація економіки супроводжується більшою ефективністю використання факторів виробництва, зокрема витрат живої праці. Збільшення частки цифрового сектору в структурі валового продукту обумовлено більш високою продуктивністю праці в цифровому секторі економіки та

забезпечує на 10,5% зростання частки цифрової сфери в ВВП за обсягами виробництва.

Література

1. Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал: монографія / В.П. Вишневський, О.М. Гаркушенко, С.І. Князев, Д.В. Липницький, В.Д. Чекіна; за ред. В.П. Вишневського та С.І. Князева; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ: Академперіодика, 2020. 188 с.
2. Цифрова модернізація економіки як можливість проривного розвитку: монографія / В.І. Ляшенко, О.С. Вишневський. Київ: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2018. 252 с.
3. Bukht R., Heeks R. Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy. *International Organisations Research Journal*. 2018. Vol.13, No 2, pp. 143–172. DOI: 10.17323/1996-7845-2018-02-07.
4. Гулый И.М. Оценка влияния цифровых технологий на рост добавленной стоимости деятельности транспортных организаций. *Бюллетень результатов научных исследований*. 2019. Вып. 3. С. 89–101.
5. Аптекман А., Калабин В., Клинов В. и др. Цифровая Россия: новая реальность (результаты исследований компаний «McKinsey&Company»). URL: <http://www.mckinsey.com> (дата обращения: 30.06.2019)
6. Коляденко С.В. Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні та світі. *Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 6. С. 105–110.
7. Хандій О.О., Шамілева Л.Л. Вплив цифрових трансформацій на економіку та сферу праці: соціально-економічні ризики та наслідки. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 3 (57). С.181–187.
8. Глобальный индекс сетевого взаимодействия Huawei-2018 (GCI), С. 16–20. URL: www.huawei.com/minisite/russie/gci2018rus/materials/gci2018.pdf
9. Обзор группы Всемирного Банка. URL: www.documents1.worldbank.org/curated/en/413921522436739705/pdf/EAEU-Overview-Full-RUS-Final.pdf
10. Ковтонюк К.В. Цифровізація світової економіки як фактор економічного зростання. *Науковий вісник Херсонського університету Серія Економічні науки*. 2017. Вип. 27. Ч.1. С. 29–33.
11. Головенчик Г.Г. Цифровізація Белорусской экономики в современных условиях цифровизации. Минск: Изд. Центр БГУ. 2019. 257 с.
12. Диденко Н.И., Скрипнюк Д.Ф., Кобылинский В.В. Оценка развития цифровой экономики на примере Европейского Союза. *МИР (Модернизация. Инновация. Развитие)*. 2020. Т. 11. № 2. С. 196–215. DOI: doi.org/10.18184/2079-4665.2020.11.2.196-215

Viera Mokrišová

Analýza sily odvetvového prostredia na vybranom trhu v kontexte pandémie COVID 19 na Slovensku

Analysis of the strenght of the industry environment in the selected market in the context of the COVID-19 pandemic in Slovakia

This paper deals with the issue of examining the impact of the COVID 19 pandemic on the sectoral environment of the non-alcoholic industry with an emphasis on the market of energy beverages in the Slovak Republic. It points out the driving forces that have a significant impact on the sector and analyzes all the elements of the macroenvironment that affect it. At the methodological level, it uses Porter's analysis of five competitive forces and PESTLE's analysis to examine the macroenvironment in the Slovak Republic.

1. Teoretické vymedzenie skúmanej problematiky

Odvetvové prostredie je tvorené skupinou podnikov ponúkajúcich zameniteľné výrobky či služby (substitúty), ktoré si navzájom pri uspokojovaní potrieb rovnakých zákazníkov konkurujú. Analýza tohto odvetvia má za cieľ odhaliť strategické faktory poskytujúce príležitosti a skryté hrozby. Skúma atraktivnosť odvetvia, jeho hybné sily a parametre, hodnotí a analyzuje mohutnosť i povahu konkurenčných síl, intenzitu ich vplyvu v jednotlivých fázach životného cyklu odvetvia a ich pozície i pravdepodobné správanie (Antošová 2012).

Energetické nápoje patria do trhu s nealkoholickými nápojmi, ktorý je tvorený širokou škálou produktov od pramenitých či ochutených minerálnych vôd cez ovocné šťavy a nektáre, ľadové čaje, klasické limonády a kolové nápoje

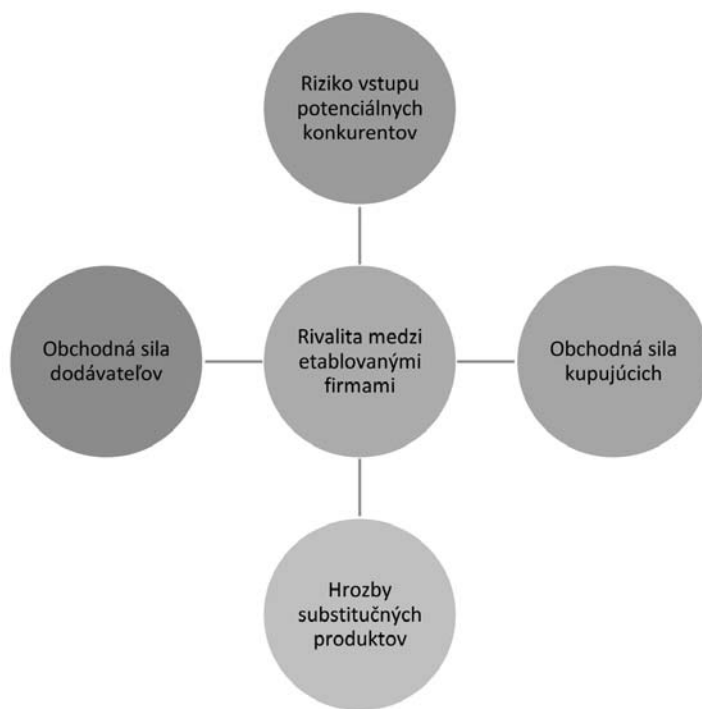

Schéma č. 3: Porterov model piatich síl

Zdroj: vlastné spracovanie na základe (Papula, Papulová 2015).

až po nami skúmané energetické či športové nápoje. Podniky sa snažia neustálymi inováciami prinášať nové produkty, ktoré uspokojia rastúce požiadavky súčasného spotrebiteľa a ich preferencie bez rozdielu veku, zdravotného stavu či príležitosti. To zahŕňa rozličné veľkosti balení či rozličné príchuť, rady nápojov s nízkou či žiadnou energetickou hodnotou a iné inovácie. Produkcia nealkoholických nápojov na Slovensku má prevažne lokálny charakter, ktorého hlavným zámerom je uspokojiť potreby miestnych spotrebiteľov. Výroba sa nachádza v blízkosti spotrebiteľa a odtiaľ pochádza aj väčšina použitých prísad – z miestnych zdrojov, čo vedie k zníženiu takzvaných potravinových kilometrov. Firma ktorá chce byť vo svojom odvetví úspešná, musí i na prípravu účinnej konkurenčnej stratégie podľa Portera poznať pôsobenie piatich síl, ktoré v rozhodujúcej miere ovplyvňujú situáciu v odvetví. Jedná sa o sily vplyvu dodávateľov, kupujúcich, substitučných odvetví, potenciálnych konkurentov i o silu vplyvu rivality firiem v odvetví (Papula, Papulová 2015). Najmocnejšou

spomedzi piatich konkurenčných síl je zvyčajne *rivalita medzi etablovanými firmami*. Najdôležitejšie faktory, ktoré ovplyvňujú silu súperenia sú: konkurenčná štruktúra odvetvia, podmienky dopytu, súťaž o vzácne zdroje i prekážky odchodu z odvetvia. Ďalšou konkurenčnou silou sú *potenciálni konkurenti*, čiže podniky schopné vstúpiť do odvetvia a konkurovať už etablovaným podnikom. Hrozba ich vstupu závisí od prekážok vstupu (prevádzkové, ekonomické, marketingové, psychologické či iné) a reakcie podnikov na vstup. Konkurenčná sila *vplyv zákazníkov* závisí od ich schopnosti klásť si podmienky pri nákupe (cena, kvalita tovaru a služieb) a od ich veľkosti. *Vplyv dodávateľov* je hrozbou keď sú schopní zvyšovať cenu či znižovať kvalitu dodávaných vstupov. Hrozba konkurenčnej sily *substitútov* je vyššia najmä v prípade ich nízkej ceny, vysokej kvality i nízkych nákladov na prestup od tradičných produktov (Antošová 2012).

2. Analýza vplyvov pandémie COVID-19 na odvetvie nealko priemyslu

V odvetví energetických nápojov (fragmentované – rozdrobené odvetvie) prevažuje veľké množstvo malých a stredných podnikov, z ktorých žiadny nemá výrazne dominantné postavenie. Lídrom na trhu je však rakúska značka RedBull, ktorá vedie marketingom i technológiou, kvalitou ponúkaných výrobkov a distribučných sietí. Ich výrobky sú oceňované prémiovou cenou. Medzi konkurenčnými stratégiami iných firiem nie sú väčšie rozdiely. Keďže dopyt v tomto odvetví neustále rastie, nesie so sebou súčasne mnoho príležitostí na rozšírenie podnikateľských aktivít. Prekážky odchodu z odvetvia nie sú veľké. Súperenie o vzácne zdroje je vyrovnané. Produkcia nealkoholických nápojov na Slovensku má prevažne lokálny charakter a výroba sa nachádza v blízkosti spotrebiteľa a odtiaľ pochádza aj väčšina použitých prísad – z miestnych zdrojov, čo vedie k zníženiu takzvaných potravinových kilometrov.

Riziko vstupu potenciálnych konkurentov: Pri vstupe do odvetvia vidíme ako najväčšiu marketingovú prekážku, vzhľadom na preferenciu image produktov a taktiež technológiu. Zákazníkom už nestačí iba obyčajný energetický nápoj, výrobca im musí ponúknuť niečo viac – ušité na mieru cieľovej skupiny (letné edície, prírodný ohrev, bez umelých sladidiel...). Medzi bariéry vstupu patria aj úspory v dôsledku hromadnosti a väčšej odbornosti vykonávaných operácií i s tým spojené nákladové výhody.

Obchodná sila kupujúcich: Zákazníci energetických nápojov môžu bez akýchkoľvek finančných nákladov zmeniť značku, čo však zaväži je psycholo-

gický aspekt, ktorí presvedčí zákazníka o kúpe zo súčasného množstva na trhu ponúkaných výrobkov.

Z hľadiska predajnosti sú najdôležitejším predajným kanálom supermarket a hypermarket (47% celkových tržieb). Špecifikom je význam čerpacích staníc – tvorí štvrtinu predajov (v objeme tržieb však len 13%). Dôvodom je takmer dvojnásobne vyššia predajná cena ako je priemer na celom trhu. Aj menšie potraviny sú pre tento tovar dôležité, keďže ho možno zaradiť aj do kategórie impulzívnych nákupov. Dôležité tu je jeho správne vystavenie a prezentovanie. Aj menší obchodníci by mali sledovať trendy a pružne reagovať na zmeny trhu. Ak zákazník nenájde čo si žiada, vyberie si inde. Cieľovou skupinou výrobcov energetických nápojov sú dospelí ľudia, venujúci sa rôznym športovým aktivitám, preferujúci aktívny životný štýl, často sa nachádzajúci v situácii kedy potrebujú doplniť energiu, ale aj nadmieru pracujúci ľudia, vystavení fyzickej či psychickej záťaži a skupina vodičov z povolania. Za posledné roky sa k nim pridali aj študenti a návštevníci nočných akcií. Novým trendom je nákup väčších balení týchto nápojov u ľudí, ktorí ich kupujú skôr ako bežný nealkoholický nápoj než ako funkčný energetický drink, čo nie je správne chápanie významu tohto nápoja. Na základe súčasnej bohatej ponuky trh umožňuje zvoliť si tú správnu dávku energie podľa aktuálnej potreby. V pomere predaja vedú ochutené energetické nápoje, kde firmy experimentujú a snažia sa uspokojiť neutíchnajúci záujem konzumentov. Pri značke Semtex to bol napr. neštandardný 150 ml formát plechoviek ponúkaný ako darček pri nákupe. Značka Hell obmieňa príchuť 2-krát do roka, RedBull prichádza s letnými edíciami, výrobca nápoja Focus – Zaostri svoju myseľ nepoužíva vo svojich výrobkoch náhradné sladidlá ani žiadnu chémiu a iba prírodný ohrev. Energetický nápoj Active – Zvýšená pozornosť (spoločnosť Hell) má o 60% menej cukru a je obohatený o špeciálne vitamíny a aminokyseliny. Kofola uviedla na trh energetické nápoje s rôznym množstvom energie (Semtex High, Long a Flow), ktoré sú podľa konkrétnej príležitosti určené na nabudenie, zvýšenie energie či ako ľahší energy drink, s o štvrtinu zníženým podielom cukru na báze konope. Energetický nápoj Monster (Coca-Cola) dosiahol v prvom polroku roka 2019 14% zvýšenie predaja vďaka uvedeniu novinky Monster Mango Loco s 15% podielom ovocnej šťavy. Hell Energy Slovensko sa vybral cestou budovania značky a veľa investuje do edukácie reklamy, vysvetľuje v čom sú prednosti značky a čo znamená kvalitný produkt. Aj celosvetová kampaň s Bruceom Willisom sa ukázala ako dobrý krok a aj televízna kampaň počas majstrovstiev sveta v hokeji upozornila na značku. RedBull stavil na podporu známych a úspešných športovcov a dnes má vo svojom tíme asi 600 brandovaných športovcov (z toho 4 zo Slovenska).

Obchodná sila dodávateľov: V tomto odvetví vďaka dobrej dostupnosti vý-

robných surovín nie je veľká. Jedinou prekážkou môže byť voda ako vzácny zdroj i hlavná surovina, kde podnik využíva lokálny prameň Rezbárova baňa. Hrozby substitučných produktov: Možnosť substitútov je v tomto odvetví široká, čiže túto hybnú silu považujeme spolu s etablovanými firmami v odvetví a obchodnou silou kupujúcich za najrizikovejšiu. Životný cyklus odvetvia: Na základe získaných informácií usudzujeme, že odvetvie energetických nápojov sa v rámci odvetvia nealkoholických nápojov nachádza vo fáze dozrievania. Tempo rastu sa spomaľuje a dopyt sa začína nasycovať. Kvôli nízkym prekážkam vstupu do odvetvia bola v predchádzajúcej fáze hrozba vstupu potenciálnych konkurentov najvyššia, čo sa ale vzhľadom k rýchlosti rastu odvetvia dialo bez zvýšeného nárastu konkurenčného tlaku. Súperenie medzi etablovanými podnikmi bolo kvôli rýchlemu rastu dopytu ešte slabé, čo vytvorilo priestor pre všetky podniky, no so stupňovaním súperenia sa trhový podiel zväčšuje už len na úkor slabších podnikov. Hrozba vstupu možných súperov sa stabilizovala a nastávajú o podiel na trhu. Podniky znižujú ceny (uchyľujú sa k cenovým vojnám) a snažia sa upevniť si vernosť zákazníkov (Antošová 2012).

Nealko priemysel je *výrazne inovatívnym odvetvím*, takmer 40% výrobkov bolo uvedených na trh v posledných 5 rokoch. V súčasnosti ponúka európsky trh 9 000 rozličných produktov, takmer 2 000 rôznych značiek nápojov a približne 100 000 nápojových možností (ak berieme v úvahu všetky príchuť a veľkosti balení). Rovnako ako funkčným či tzv. športovým nápojom sa darí aj kategórii energetických nápojov udržiavať zvýšený záujem spotrebiteľov a za posledné roky zaznamenal výrazne rastúci trend. V náklonnosti zákazníkov k prémiovým produktom sa odráža sa aj systematické budovanie značiek tých najväčších hráčov. Na slovenskom trhu bolo v období 5/2018 – 5/2020 podľa sledovania spoločnosti Nielsen predaných cca 40 miliónov litrov energetických nápojov (maloobchodný trh: obchody s potravinami a zmiešaným tovarom vrátane čerpacích staníc bez Metra). Medziročný nárast tejto kategórie predstavuje 16% v tržbách a 18% v objeme. Predaje predstavujú hodnotu 51,9 mil. €. Izotonické nápoje predstavujú 5% podiel, ktorý za posledné roky rastie, športové nápoje tvoria 1%. Z údajov spoločnosti GfK vyplýva, že až štvrtina slovenských domácností si za posledný rok 2020 zaobstarala energetické nápoje pre domácu spotrebu. Priemerná slovenská domácnosť nakúpi tieto nápoje 14-krát do roka a celkovo na ne minie približne 21 €. Až pätina kupujúcich si vyberá nápoje so zníženým obsahom cukru, preto sa aj výrobcovia orientujú týmto smerom. Predmetom skúmania našej štúdie je slovenská firma Nealko Oravan, spol. s r. o., ktorá sa od roku 1995 zaoberá výrobou a distribúciou nealko nápojov a sirupov a sídli vo vlastných priestoroch v podtatranskej obci Podbiel. Black Horse a ďalšie energetické nápoje nemajú podľa platnej legislatívy oficiálnu definíciu,

označujú sa najčastejšie len ako nealkoholické nápoje s obsahom kofeínu, taurínu či arginínu (podľa látok obsiahnutých v nápoji). Zloženie a výroba týchto energetických drinkov sa rokmi menila až kým nadobudla dnešnú podobu. Menilo sa hlavne množstvo cukru (z pôvodných 4 250 mg v 220 ml) a množstvo jednotlivých zložiek, keďže kofeín, taurín a podobné látky sú vo väčšine krajín prísne limitované, či dokonca úplne zakázané. Medzi podobné (nie energetické) nápoje na zvýšenie energie a výkonnosti patria *iontové nápoje – izotonické alebo hypotonické roztoky* (určené športovcom, na rehydratáciu a energiu). Tie obsahujú prevažne vodu a minerálne látky so zvýšeným zastúpením sodíka, ale aj minimálne množstvo kofeínu. Fungujú na podobnom a zároveň značne rozdielnom princípe ako energetické nápoje a je zdraviu nebezpečné si ich zamieňať. Ďalšími v tejto trhovej skupine sú *smart drinky*, ktoré obsahujú účinné látky neurotransmitery a ich prekurzory, mozgové nutrienty a výťažky z rastlín ako ginkobiloba, ženšen ale aj guarana a iné povzbudivé bylinky. Hlavný rozdiel v porovnaní s energetickými nápojmi je v ich pôsobnosti, ovplyvňujú nielen koncentráciu a výkon, ale pôsobia aj na psychiku človeka a pomáhajú lepšie zvládať stresové situácie. Výrobcovia nealkoholických nápojov ako prví (v r. 2007) zaviedli schému dobrovoľného označovania GDA (Guideline daily amount – odporúčané denné množstvo). Schéma (väčšinou vo forme tabuľky) označuje výživové údaje (tuky, cukry, sacharidy, bielkoviny, soľ, nasýtené mastné kyseliny a energiu) i percentuálny podiel referenčného príjmu, ktoré sa s menšími úpravami stali súčasťou Nariadenia vlády SR č. 1169/2011 o poskytovaní informácií o zložení potravín spotrebiteľom.

Pri analýze prostredia, v ktorom podnik pôsobí, sme vychádzali z naformulovanej vízie priblíženej v misii – poslaní a konkretizovanej v cieľoch spoločnosti. Postupne, sa pomocou nami zvolených analytických techník, zaoberáme vonkajším prostredím spoločnosti, kde rozlišujeme makroprostredie – v našom prípade národné a podnikateľské odvetvové prostredie – v našom prípade trh s energetickými nápojmi.

Makroprostredie, teda prostredie v ktorom sa nezávisle od konkrétneho odvetvia či okruhu podnikania nachádzajú všetky podnikateľské subjekty, je ovládané silami, ktoré nedokážu podniky ovplyvniť a pôsobi na všetkých rovnako. Dôsledky sa však môžu, v závislosti od rôznych faktorov u jednotlivých podnikov prejavovať odlišne. Na jeho rozbor použijeme PESTLE analýzu a jej všetky zložky.

Ekonomické prostredie: Ekonomické zmeny vo svete boli v r. 2019 podčiarknuté globálnym protekcionizmom a Brexitom, spormi medzi USA a Čínou i dopadmi klimatických zmien. Spomalenie slovenskej ekonomiky ovplyvnilo najmä zníženie výkonu v eurozóne, ochladenie zahraničného dopytu a s ním

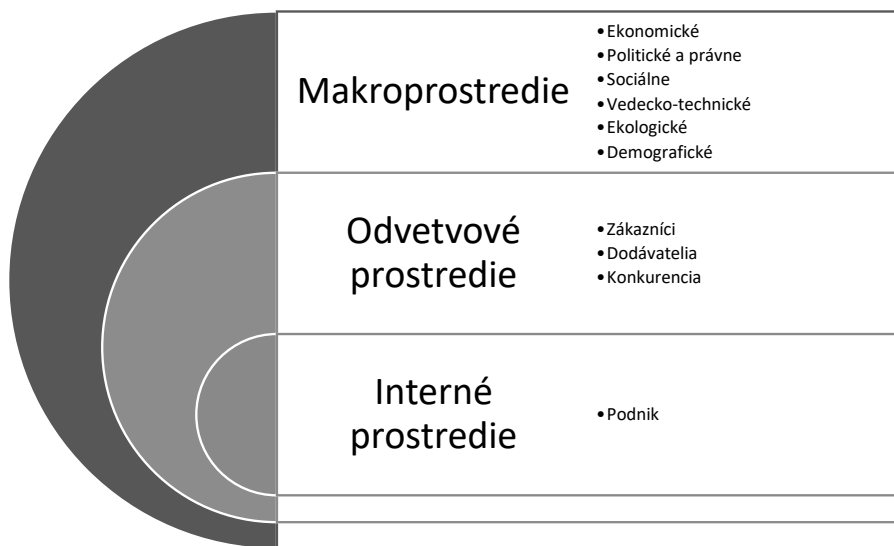

Schéma č. 2: Externé a interné prostredie podniku.

Zdroj: vlastné spracovanie na základe (Antošová 2012).

spojený pokles exportu. Oveľa väčšou výzvou sú v súčasnosti dôsledky pandémie Covid-19 a ich negatívny vplyv na hospodárstvo. Slabina v podobe štruktúry HDP (40% tvorí automobilová výroba ktorá je z 90% závislá na exporte hlavne do Nemecka) a negatívne dopady v podobe rozpadu dodávateľsko-odberateľského reťazca a prepadu daňových a odvodových príjmov do rozpočtu SR. Naštartovanie slovenskej ekonomiky závisí od účinných opatrení vlády a jej spoločného úsilia s podnikateľmi a reprezentantmi zamestnancov .

V podnikateľskom prostredí badáme oproti r. 2018 v r. 2019 mierny nárast počtu aktívnych podnikateľských subjektov (+6,3%) najmä v dôsledku nárastu mikropodnikov (+6,5%), počet stredných a veľkých podnikov mierne klesol (-1,5%, -1,3%). Nárast MSP zaznamenávame vo všetkých krajoch SR, najvyšší v Prešovskom kraji (+8%), najnižší v Banskobystrickom (+4,5%). Podobne ako v minulých obdobiach 99,9% podnikateľských subjektov tvoria MSP, veľké len 0,1% a podobne ako v minulých rokoch pokračuje trend znižovania podielu FO – slobodné povolania (-4,9%). Podľa každoročného hodnotenia Svetovej banky Doing Business, v ktorom je Slovensko zaradené do podskupiny 34 krajín s vysokým príjmom, sa od r. 2016 (29 miesto) každý rok prepadáme a v súčasnosti stagnujeme na úrovni mierne pod 76 bodov. V porovnaní s krajinami V4 sme na tom lepšie ako Maďarsko (52b), ale horšie ako Poľsko (40b) a ČR (41b). Plný počet dosahujeme dlhodobo v indikátore Cezhraničné obchodova-

nie (100b), najhoršie hodnotenie v kategórii Získavanie stavebných povolení (59,4b), najmä kvôli časovým priet'ahom. K problematickým oblastiam SR patria: nepredvídateľnosť podnikateľského prostredia; zmeny spôsobujúce rast nákladov v priebehu finančného roka; nedostatočná komunikácia s odbornou a podnikateľskou verejnosťou; vysoké nákladové zaťaženie; vysoké dane a odvody i cena práce (minimálna mzda 520,- € v r. 2019, na 560,- € v r. 2020); výška dane z príjmu, regionálna investičná pomoc, miestny poplatok za rozvoj; cena elektriny.

Daňový systém SR neúmerne zaťažuje prácu a slabo majetok. Progresívny systém zdanenia nepovzbudzuje podnikateľov k realizovaniu výskumných či inovačných aktivít ani k investovaniu do vyššej pridanej hodnoty. V Globálnom monitoringu podnikania (GEM) je Slovensko dlhodobo podpriemerné. Mnoho podnikateľov začína podnikat' z nutnosti a končí kvôli nízkej ziskovosti, komplikovanosti podnikateľského prostredia, nedostatočným zručnostiam či vedomostiam a nedostatočnému počiatočnému plánovaniu. Podnikateľská aliancia Slovenska (PAS) ktorá pomocou Superindexu hodnotí kvalitu podnikateľského prostredia Slovenska usúdila, že napriek ekonomicky dobrým rokom sme sa ani v roku 2020 nedokázali priblížiť európskemu priemeru (umiestnenie SR v rámci V4 podobné ako v DB 2020). Index podnikateľského prostredia (IPP) má dlhodobo klesajúci trend, čo rovnako svedčí o zhoršovaní sa podnikateľského prostredia v SR.

Politické a právne prostredie: Vláda sa v roku 2020 v kontexte aktuálnych negatívnych vplyvov zameriava na odstraňovanie neopodstatnených finančných a regulačných bariér, časového a nákladového zaťaženia i zbytočnej byrokracie a na zabezpečenie stability a predvídavosti momentálne chaotického a turbulentného podnikateľského prostredia. V skrátanom legislatívnom konaní prijme Lex Korona – balík opatrení pre zlepšenie súčasného stavu podnikateľského prostredia. Ďalšími krokmi je zabezpečenie funkčnosti súdnictva, vymáhateľnosti práva, prístupu k štátnej moci a uplatňovanie princípu rovnosti pred zákonom.

Sociálne prostredie: je tvorené kultúrou a správaním sa občanov Slovenska. Kultúrne vplyvy majú dynamickú povahu, ale menia sa relatívne pomaly, v súlade so zmenami v spoločnosti. Slovensko je otvorená, no konzervatívna krajina. Podľa Hofstedeho dimenzií je na Slovensku veľmi vysoká vzdialenosť k moci a autoritám (PDI), mať peniaze pre ľudí automaticky spojené so statusom a vyššou spoločenskou prestížou. Dimenzia maskulinity dosahuje tak tiež vysoké hodnoty – v zamestnaní sa kladie vyšší dôraz na výkon a zárobok a menší na sociálne väzby. Role muža a ženy sú jasne vymedzené, vyskytujú sa typicky ženské i mužské povolania. Miera individualizmu dosahuje na Slo-

Tabuľka č. 1. Vplyv makro ukazovateľov na odvetvové prostredie

Analýza vplyvu makroekonomických ukazovateľov na odvetvové prostredie nealko priemyslu:
• HDP (v stálych cenách) – po silnom roku 2018 a 4% raste HDP v 3Q zaznamenávame na začiatku roka 2019 už len 3,7% rast, ku koncu roka sa rast spomalí na 2,2% – 2,6% (stagnácia zahraničného dopytu, nižšie tržby a slabšia priemyselná výroba); v 1Q roku 2020 zaznamenávame kvôli pandémie pokles 3,7%. Podľa Svetovej Banky slovenské HDP na osobu stagnuje dlhodobo na úrovni 77% priemeru EÚ.
• Inflácia (HICP) – v roku 2018 sa pohybovala v rozmedzí 2,3% – 2,8%; v roku 2019 zaznamenávame na Slovensku spomedzi krajín jeden z najrýchlejších rastov (1%), inflácia dosiahla v decembri 2019 tempo rastu 3,2%. Zvýšený rast bol spôsobený najmä rastom cien energií (medziročne +5%), rastom cien potravín (medziročne +4%) a služieb (+3%–3,3% medziročne). V máji 2020 s spotrebiteľské ceny zvýšili medzimesačne o 0,3%, medziročne vzrástli o 2%, čo bolo spôsobené najmä rastom cien potravín (ovocie, mäso, chlieb, obilniny), alko- a nealkoholických nápojov a bankových poplatkov.
• Základné úrokové sadzby na medzibankovom trhu rýchlo reagujú na pandémiu a opatrenia s ňou spojené. Úrokové sadzby EURIBOR (troj- a dvanásťmesačné) po poklese v auguste a septembri minulého roka (12M -0,36% a 3M -0,42%) do prelomu rokov 19/20 mierne rástli (jan. 2020: 12M -0,25% a 3M -0,39%). 3M EURIBOR vo februári tohto roku klesal a v marci opätovne dosiahol úroveň -0,42%, v apríli však už badáme nárast na -0,25%). 12M EURIBOR po poklese v úvode tohto roka (feb. a mar. 2020: -0,29% a -0,27%) zaznamenal v apríli nárast na -0,11% (hodnoty z feb. mar. a apr. 2019, feb. a mar. 2017). Hlavná úroková sadzba stanovená ECB ostáva dlhodobo nemenná (0,00%);
• Kurz Eura voči ostatným menám od prijatia protikrizových opatrení ECB dlhodobo posilňuje, čo podporujú aj nádeje na hospodárske oživenie mnohých európskych krajín.
• Nezamestnanosť – po roku 2018 (7%) zaznamenávame v r. 2019 opätovný pokles na 4,92% v decembri. V roku 2020 už následkom pandémie nezamestnanosť na Slovensku prudko rastie, v apríli dosiahla hodnotu 6,57% a v máji dokonca 7,2%.
• Priemerná nominálna mesačná mzda dosiahla v r. 2019 – 1 092,– €, oproti r. 2018 zaznamenávame výrazné zvýšenie. Cena práce predstavovala pri tejto hodnote 1474,– €; čistá mzda výšku 830,– €. Najvyššiu mzdovú úroveň dosahujú finančné odvetvia, poisťovacie činnostiach, informácie a komunikácie. Minimálna mzda narástla z 480,– € v r. 2018 na 520,– € v r. 2019 a 560,– v r. 2020.
• V roku 2019 došlo i k poklesu celkového počtu Slovákov pracujúcich v zahraničí, medziročne o 8,7% (12,1 tis. osôb), nerovnováhu zručností ale naďalej posilňuje i emigrácia mladých a vysokoškolsky vzdelaných. Dôsledkom je zamestnávanie cudzincov (najmä Srbov a Ukrajincov), kde klesá počet nekvalifikovaných pracovníkov, ale rastie pracovná sila s vysokou pridanou hodnotou, čo v konečnom dôsledku spôsobuje nárast zamestnaných cudzincov z 32 851 v r. 2018 na 46 184 osôb v r. 2020.

Zdroj: Štatistický úrad SR.

vensku stredné hodnoty, rovnako i vyhybanie sa neistote. Vnímanie časovej perspektívy je u nás mierne vyššie ako u našich bezprostredných susedov .

Vedecko-technické prostredie: V rámci medzinárodného porovnania EuropeanInnovationScoreboard patrí SR dlhodobo medzi štáty miernych inovátorov a v inovačnej výkonnosti zaostávame za priemerom EÚ. Podľa GEM 2019 inovovalo na Slovensku iba 22% začínajúcich a 11% etablovaných podnikateľov.

Ekologické prostredie: vzťahy voči životnému prostrediu sú na Slovensku regulované platnými zákonmi a predpismi. Na základe Indexu environmentálnej výkonnosti (EPI) sme sa v r. 2019 umiestnili na 28. z 180 hodnotených krajín sveta a dosiahli sme 70,6%. GINI Index Svetovej Banky nám pridelil 26,1 bodu; podľa Indexu ľudského rozvoja UNDP sme v r. 2019 získali 0,855 bodu (veľmi vysoký).

Demografické prostredie: Podobne ako v iných vyspelých krajinách aj na SR zaznamenávame pokles pôrodnosti i prírastku obyvateľstva, čo spôsobuje jeho starnutie. Obyvateľstvo sa sústreďuje vo väčších mestách (najmä v hlavnom meste), prevažne kvôli množstvu pracovných príležitostí a zároveň dochádza k vyludňovaniu odľahlejších dedín i celých okresov. Napriek nadbytku pracovnej sily a jej dobrej vzdelanostnej úrovni dlhodobo čelíme nedostatku kvalifikovanej pracovnej sily so zručnosťami potrebnými na vykonávanie činností s vyššou pridanou hodnotou. Tento jav dlhodobo brzdí rozvoj oblastí s vyššou pridanou hodnotou a hospodársky rast SR. Nesúlad medzi potrebami trhu a voľnou pracovnou silou spôsobuje, že zamestnávateľia dlhodobo čelia nedostatku kvalifikovaných pracovných síl a až 24% absolventov končí na úrade práce a 57% pracuje mimo vyštudovaných odborov. Tento nedostatok riešia zamestnávateľia napr. zamestnávaním cudzincov, hoci ich počet v r. 2019 klesol (25% oproti 43% r. 2018).

Absencia systémového prístupu k zlepšovaniu podmienok podnikateľského prostredia v SR aj napriek postupnému dobiehaniu ekonomickej úrovne pôvodných členov EÚ viedlo v posledných rokoch k jeho zastaveniu. To v súčasnosti už naliehavo volá po tvorbe priaznivejších podmienok podnikateľského prostredia a podnikania s jednoduchými zákonmi, nízkym finančným, administratívnym a regulačným zaťažením i zásadným zjednodušením odvodového a daňového systému. Kľúčovou je i transformácia pracovno-právnej legislatívy a zákonníka práce. Zvýšeniu konkurencieschopnosti podnikov by pomohlo i zníženie nákladov na podnikanie (vrátane energií). Priaznivé podnikateľské prostredie by bolo potrebné vytvoriť okrem MSP i pre rodinné podniky, podniky mladých žien i seniorov či zdravotne postihnutých obyvateľov a taktiež podporiť internacionalizáciu MSP i veľkých spoločností. Je nevyhnutné urobiť opatrenia na udržanie konkurencieschopnosti priemyslu, ktorý má v hospodár-

stve SR dominantné postavenie, diverzifikovať export a zvýšiť jeho výkonnosť vytvorením vhodných podmienok pre vstup na zahraničné trhy. Štrukturálne zmeny slovenskej ekonomiky by mali byť adaptované na novú situáciu po kríze a zamerané na diverzifikáciu slovenského hospodárstva a zníženie jeho závislosti na exporte. Hospodársky pokles roka 2020 ešte naliehavejšie volá po zmene ekonomiky na báze inovácií a nízkouhlíkovej, ekologicky-orientovanej ekonomiky a kvalifikovanej pracovnej sile, ktorá je pre úspešnú transformáciu podnikateľského prostredia kľúčová. Zlepšenie produktivity by dosiahla podpora výskumu, vývoja i inovácií, automatizácia a digitalizácia i rozvoj umelej inteligencie a taktiež nástup nových modelov ekonomiky (napr. zdieľanej ekonomiky).

V sociálnej sfére je dôležité vytváranie zákonov a podmienok na zvyšovanie sociálnej istoty obyvateľstva, čo motivuje k vyššej spotrebe, zvyšovaniu kvalifikácie a rastu zamestnanosti, k vyššej pôrodnosti a znižovaniu odchodu pracovnej sily do zahraničia. V oblasti ochrany životného prostredia je dôležité zvyšovať ekologické povedomie a kultúru občanov (recyklovanie, dopyt po Bio potravinách) a spoločenskú zodpovednosť firiem neformálne i formálnymi predpismi (zákony a normy na ochranu ŽP). Osobitná pozornosť by mala byť venovaná prírodnému bohatstvu a chráneným oblastiam.

Získanie predstihu medzi etablovanými firmami vo fragmentovanom odvetví, akým je aj odvetvie nealko – energetických nápojov, je podmienené najmä inováciou produktov a marketingom. Keďže dopyt v tomto odvetví neustále rastie, vytvára súčasne mnoho príležitostí na rozšírenie podnikateľských aktivít. Firma Nealko Oravan uviedla na trh okrem energetických nápojov aj izotonické nápoje v troch príchutiach (multifruit, lemon-lime a red-orange) vo veľkosti 0,75l (PET fľaše) – iontové nápoje, ktoré majú podporiť športový výkon. Ovládanie distribučných kanálov je kľúčom, ktorý ovláda v tomto odvetví líder RedBull (nočné kluby, reštaurácie, podujatia). Mnoho spotrebiteľov preferuje túto značku a sú jej dlhodobo verní. Úroveň, ktorú dosahuje líder zrejme nápoj Black Horse nikdy nedosiahne, ale snaží sa aj inovatívnou technológiou (nákup ktorej je spolufinancovaný z Operačného programu EÚ Výskum a inovácie) dosiahnuť väčší trhový podiel. Prioritami spoločnosti je vysoká kvalita a bezpečnosť vody ako hlavnej suroviny, kde využívajú lokálny prameň Rezbárova baňa.

Energetický nápoj predstavuje mienkotvorný produkt, hlavne pre mladých konzumentov. Generácia mladých ľudí sa zaujíma o image značky a sú zvedaví na nové produkty. Pritahuje ich všetko čím sa môžu odlíšiť od ostatných. Tínedžeri si radšej priplatia za energetický nápoj známej značky ktorým môžu urobiť dojem. Výrobcovia sa preto snažia pozorne sledovať a reflektovať tren-

dy v tomto segmente a reagovať aj spôsobom ponuky a propagácie týchto nápojov. Kľúčom k úspešnému predaju je dodržiavanie zásad správne nastavenej ceny a umiestnenia produktu, podpora jeho imidžu, dostupnosť produktu a spolupráca s obchodným zástupcom. Okrem vystavenia produktu v hlavnom regáli treba zabezpečiť i dostupnosť chladeného produktu, druhotné vytavenie či krížovú podporu mimo sekcie nealko nápojov. Podpora predaja by mala byť ušitá na mieru cieľovej skupiny. Keďže cieľovou skupinou sú prevažne mladšie vekové kategórie, ich nákupné správanie najviac ovplyvňujú zážitky, je technologicky vyspelá, má rada novinky a rôzne netradičné nápady. Zážitky predávajú viac než vecné výhry. Black Horse je vlastne substitútom prvého energetického drinku RedBull. Na Slovenskom trhu plnom takýchto substitútov je však dôležité sa od ostatných konkurentov odlíšiť. Tieto tri hybné sily považujeme v odvetví energetických nápojov za najrizikovejšie. Odvetvie sa nachádza vo fáze dozrievania.

Nealko priemysel – energy drinky, je výrazne inovatívnym odvetvím. Energetickým nápojom sa darí udržiavať zvýšený záujem spotrebiteľov a za posledné roky zaznamenal výrazne rastúci trend. V náklonnosti zákazníkov k prémiovým produktom sa odráža aj systematické budovanie značiek tých najväčších hráčov. Pandemická situácia v súvislosti s vírusom COVID-19 nastavila mnohé obmedzenia, avšak trh s energetickými nápojmi zaznamenal stabilný výkon a napreduje napriek tejto situácii. Odvetvie nezaznamenalo znížený dopyt po týchto produktoch.

Záver

Hospodársky vývoj na Slovensku sťažený o ekonomické následky pandémie vírusu Covid-19 prináša energetickým produktov v odvetví nealko priemyslu nielen ďalšie hrozby, ale i priestor na zmenu a inovácie, je preto potrebné sledovať súčasné a budúce trendy a tomu prispôbiť i strategické rozhodnutia.

Z výsledku odvetvovej analýzy externého prostredia vyplýva, že hrozby substitučných produktov, etablované firmy v odvetví a obchodnú silu kupujúcich považujeme za najrizikovejšie hybné sily v odvetví aj počas trvania pandémie COVID 19. Životný cyklus energetických nápojov sa v rámci odvetvia nealkoholických nápojov nachádza vo fáze dozrievania. Skúmaný podnik Nápoje Oravan patrí spolu s ostatnými výrobcami aj zo susedných štátov (SR – Maxx; ČR: Semtex, Kamikaze; Maďarsko – Hell) do skupiny malých až stredných podnikov s nízkou až strednou kvalitou ponúkaných výrobkov a nízkou príj. priemernou cenou. Nealko priemysel s energetickými nápojmi je výrazne inovatívnym odvetvím, ktorému sa darí držať zvýšený záujem spot-

rebitel'ov a zaznamenáva v posledných rokoch rastúci trend. Najviac trhovo zastúpení výrobcovia si systematicky budujú svoju značku (marketingové stratégie podobné stratégii RedBull), čo sa odráža aj na vernosti ich zákazníkov. Hlavne mladí ľudia sú však zvedaví aj na nové produkty a image ktorý značka ponúka. Pre značku Black Horse sa týmto popri vhodne nastavenej inováčnej politike vytvára priestor na získanie väčšieho trhového podielu, podmienkou je lepšia marketingová a distribučná stratégia „na mieru šitá“ cieľovej skupine. Na základe generického prístupu k podnikateľským stratégiám je potrebné na tomto trhu uplatňovať aj napriekpandemickej situácii *diferenciačnú stratégiu*, ktorej zmyslom je dosiahnuť konkurenčnú výhodu zvláštnym a výnimočným výrobkom, kde spotrebiteľ dôveruje kvalite diferencovaného výrobku a cení si ju. Trvalejší konkurenčný predstih môže firma získať diferenciáciou založenou na príťažlivosti značky pre cieľovú skupinu, založenej na kvalite a jedinečnosti ponúkaných výrobkov. Je potrebné prelomiť nedôveru zákazníkov k tejto značke a spraviť značku Black Horse atraktívnou pre mladšie vekové kategórie – jednotlivé cieľové skupiny. Táto diferenciacia ochráni podnik pred konkurenciou a vytvorí pre podnik silné aktívum. Ohrozujú ju zmeny vkusu a požiadaviek spotrebiteľov, ktorým sa podnik musí v budúcnosti neustále prispôsobovať.

Bibliografické odkazy

- ANTOŠOVÁ, M. 2012. *Strategický manažment a rozhodovanie*. Bratislava: IuraEdition. ISBN 978-80-8087-530-7.
- Asociácia výrobcov nealkoholických nápojov a minerálnych vôd na Slovensku. *O nealko priemysle*. [cit. 10.marca 2021]. Dostupné z: <https://www.nealkonapoje.sk/o-nealko-priemysle/>.
- BLACK HORSE. *Produkty*. [cit. 11.marca 2021]. Dostupné z: <https://www.blackhorse.sk/produkty/>.
- GALLO, P., P. GALLO ml., E. TOMČÍKOVÁ, 2019. *Strategický manažment*. Prešov: Bookman. ISBN 978-80-8165-357-5.
- MENDELU. *Srovnání ČR, Slovenska a Rakouska*. [cit. 28. júna 2020]. Dostupné z: https://is.mendelu.cz/eknihovna/opory/zobraz_cast.pl?cast=45070.
- METRO. *Black Horse energetický nápoj*. [cit. 26. júna 2020]. Dostupné z: <https://sortiment.metro.sk/sk/black-horse-endrink-24x250ml/214510p/>.
- MŽPSR. *Správa o stave životného prostredia Slovenskej republiky v roku 2019*. [cit. 28. júna 2020]. Dostupné z: <https://www.enviroportal.sk/uploads/report/9341.pdf>.
- NÁRODNÁ BANKA SLOVENSKA. *Makroekonomická databáza*. [cit. 15. januára 2021]. Dostupné z: <https://www.nbs.sk/sk/menova-politika/makroekonomicka-databaza>.

- PAPULA, J., Z. PAPULOVÁ, 2015. *Stratégia a strategický manažment ako nástroje, ktoré umožňujú súperenie i spolužitie Dávida s Goliášom*. Bratislava: WoltersKluwer. ISBN 978-80-8168-193-6.
- SPRÁVA O STAVE PODNIKATEĽSKÉHO PROSTREDIA V SLOVENSKEJ REPUBLIKE ZA ROK 2019 – NOVÉ ZNENIE. 04. 06. 2020. [cit. 26. júna 2020]. Dostupné z: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/24927/1>.
- SÝKOROVÁ, L. *Energetické nápoje a ich vplyv na zdravie. Ktorý z nich je najlepší?* [cit. 26. februára 2021]. Dostupné z: <https://zdravoteka.sk/magazin/energeticke-napoje-a-ich-vplyv-na-zdravie-ktory-z-nich-je-najlepsi/>.
- ŠÚSR. *Štatistiky. Databázy*. [cit. 2. februára 2021]. Dostupné z: <https://slovak.statistics.sk/>.
- ÚPSVaR. *Nezamestnanosť – mesačné štatistiky 2021*. [cit. 14. februára 2021]. Dostupné z: https://www.upsvr.gov.sk/statistiky/nezamestnanost-mesacne-statistiky/2021.html?page_id=971502

Л.С. Лісогор
С.В. Іващенко

Соціальне інвестування в освітньо-професійний компонент забезпечення сталого людського розвитку: проблеми формування та реалізації в сучасній Україні

*Social Investments into Educational and Occupational
Component of the Provision of the Sustainable Human
Development: Problems of Formation and Realization in
contemporary Ukraine*

The paper considers the problems of formation and implementation of social investment in the educational and professional component of sustainable human development. The purpose of the research is to determine the specifics of social investment in the educational and professional component of sustainable human development; identifying areas for improving the quality of the educational and professional component of this process. It proved that the content of social investments manifested through their dual nature as a tool to meet simultaneously the needs of the public and corporate sectors. It substantiated that the incentive and goals of social investment in the formation and implementation of the educational and professional component of human development vary significantly depending on the subject and source of investment. The classification of social investments (taking into account the criterion of effectiveness), depending on the level of formation and implementation

of the educational and professional component of human development. The logical-structural scheme of interrelation between investment of resources and achievement of social effect from social investments is constructed. Priority areas for improving the quality of the educational and professional component have been identified, in particular: strengthening the incentive principles for social investment in raising the educational and qualification level of both the population and employers; increasing the share of investment into professional development by institutions involved in the employment of the unemployed.

Актуальність теми дослідження. В умовах трансформаційних змін пріоритетного значення для забезпечення ефективного соціального інвестування у сталий людський розвиток набувають освітньо-професійні чинники. Саме поліпшення якості освітньої та професійно-кваліфікаційної складової людських ресурсів формує можливості забезпечення сталого людського розвитку. Водночас реалізація можливостей сталого людського розвитку за рахунок покращення якості освітньо-професійного компоненту людських ресурсів неможлива без забезпечення ефективного процесу соціального інвестування. Відповідно, це підтверджує актуальність дослідження проблем формування та реалізації процесу соціального інвестування в розвиток освітньо-професійної складової забезпечення сталого людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи науковців до визначення економічного змісту поняття «соціальні інвестиції» відзначаються значною диференціацією. Значний внесок у дослідження актуальних проблем соціальних інвестицій (у контексті забезпечення людського розвитку) внесли вітчизняні науковці В.П. Антонюк, Г.В. Герасименко, О.А. Грішнова, А.М. Колот, Е. М. Лібанова, О.В. Макарова, І.Л. Петрова, С.Е. Сардак, О.Ф. Новікова, Н.А. Шибаєва. Переважна більшість науковців відзначає, що соціальні інвестиції – це вкладення, корисний ефект від яких поширюється як на суспільство, так і на компанію [1, с. 122]. При цьому окремі науковці трактують соціальні інвестиції як вкладення фінансових та інших ресурсів у вирішення соціальних проблем як всередині компанії, так і в зовнішньому соціальному середовищі, що сприяють поліпшенню ситуації у соціальній сфері і одночасно – зростанню капіталізації бізнесу [2, с. 233]. Загалом, на думку науковців, соціальні інвестиції відзначаються різновекторністю спрямованості – як на вирішення соціальних проблем у суспільстві, так і на підвищення конкурентоспроможності бізнесу.

Водночас слід враховувати, що окремі питання залишаються недостатньо дослідженими, зокрема, обґрунтування специфіки економічного змісту понять «соціальні інвестиції» та «соціальне інвестування» з урахуванням впливу на забезпечення реалізації освітньо-професійної складової цього розвитку. Відповідно, це потребує дослідження специфіки формування та реалізації соціальних інвестицій у забезпечення сталого людського розвитку.

Метою дослідження є визначення специфіки соціального інвестування в освітньо-професійний компонент забезпечення сталого людського розвитку; визначення напрямів покращення якості освітньо-професійного компоненту забезпечення цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш характерними підходами до дослідження соціальних інвестицій з урахуванням впливу на забезпечення реалізації освітньо-професійної складової є виокремлення різних рівнів їх формування та реалізації (як на корпоративному, так і суспільному рівні). Необхідно враховувати, що соціальні інвестиції формуються за рахунок акумуляції матеріальних, технологічних, управлінських або інших ресурсів. Не менш важливим джерелом формування соціальних інвестицій може бути залучення фінансових коштів компаній, які можуть спрямовуватися на реалізацію соціальних програм (зокрема, програм навчання та підвищення кваліфікації персоналу, розбудови освітньої інфраструктури учбових центрів та закладів освіти, підтвердження результатів неформальної освіти), розроблених з урахуванням інтересів основних внутрішніх і зовнішніх зацікавлених сторін, та націлених на отримання у перспективі певного соціального та економічного ефекту [3, с. 65].

Відповідно, зміст соціальних інвестицій проявляється через їх дуальну природу як інструменту одночасного задоволення потреб суспільного і корпоративного секторів. Традиційно науковці відносять до переліку основних принципів соціального інвестування принцип досягнення позитивного ефекту як для інвестора, так і для суспільства. Відповідно, за типами інвестування можливе розмежування соціальних інвестицій (з урахуванням критерію результативності) на:

- соціальні інвестиції у контексті корпоративної соціальної відповідальності, під якою розуміють соціальну діяльність підприємства, спрямовану на зовнішнє середовище з метою створення сприятливого іміджу та надання соціальних благ працівникам підприємства;
- інвестиції у людський капітал, що сприяють підвищенню кваліфікації та покращенню продуктивних здібностей людини і, тим самим, збільшують продуктивність праці [4, с. 151]. Саме до інвестицій у

людський капітал традиційно відносять витрати на освіту протягом життя, охорону здоров'я, посилення мотивації працівників, міграцію працівників та інше.

Сучасна економічна теорія відзначається існуванням трьох характерних підходів до визначення джерел фінансування соціальних інвестицій у формування та реалізацію освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку. Відповідно до першого підходу, соціальні інвестиції у розвиток освітньо-професійного компоненту (на особистісному рівні) формуються за рахунок вкладень домогосподарств й окремих фізичних осіб на освіту членів домогосподарства, професійне навчання та підвищення кваліфікаційного рівня; для отримання соціальних і фінансових дивідендів у перспективі [5]. Зокрема, фізичні особи, інвестуючи у власну освіту, покращення навиків та кваліфікацій, розраховують у майбутньому на високооплачувану роботу та компенсацію витрачених ресурсів.

Представники другого підходу наголошують на тому, що соціальні інвестиції у формування та реалізацію освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку (на мікрорівні) формуються за рахунок ресурсів корпоративного сектору (підприємств, організацій, компаній). З метою отримання конкурентних переваг компанії здійснюють соціальні інвестиції у людський розвиток працівників, намагаючись знизити можливі ризики бізнесу; поліпшити фінансові показники, збільшити капіталізацію та прибутковість за рахунок підвищення кваліфікації та розвитку нових навичок персоналу.

Представники третього підходу вважають, що усі витрати, пов'язані із соціальними інвестиціями у формування та реалізацію освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку (на макрорівні) повинна взяти на себе держава. У цьому випадку державі відводиться роль кредитора, що забезпечує своїх громадян довгостроковими кредитами цільового призначення з подальшим їх погашенням за рахунок особистих доходів [2].

Відповідно, мотивація та цілі соціальних інвестицій у формування та реалізацію освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку значно різняться залежно від суб'єкта і джерела інвестицій. Для держави цілями соціальних інвестицій у формування та реалізацію цього компоненту людського розвитку може бути підвищення освітньо-професійного рівня населення, розширення можливостей неперервної освіти; для корпоративного сектору – збереження і розширення позицій на ринку, отримання прибутку за рахунок підвищення освітнього рівня працівників, набуття нових навичок та компетенцій; для індивідів – задоволення конкретних нагальних потреб окремих категорій людей у на-

лежному рівні освіти та професійних кваліфікацій для підвищення рівня конкурентоспроможності.

Таким чином, переважна більшість науковців відзначає, що залежно від рівня формування та реалізації освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку, соціальні інвестиції розподіляються на інвестиції для підвищення ефективності праці (зокрема, навчання та перекваліфікація працівників); ринкові інвестиції збереження позицій на ринку (зокрема, внутрішньофірмові витрати на розвиток персоналу); дохідні інвестиції для збільшення надходжень у майбутньому (особисте інвестування в освіту) [6, с. 39].

З урахуванням вищезазначених підходів, можливо визначити соціальне інвестування у формування та реалізацію освітньо-професійного компоненту забезпечення людського розвитку як процес реалізації відносин для збалансування інтересів суспільства, корпоративних структур, індивідуумів з метою отримання позитивного соціального ефекту – поліпшення якості освіти для забезпечення сталого людського розвитку на основі використання соціальних інвестицій.

Процеси отримання соціального ефекту в результаті соціального інвестування відбуваються у певній часовій залежності (розпочинається з послідовного вкладення ресурсів, використання інструментарію (соціальних інвестицій), формування відносин у процесі інвестування та отримання позитивного соціального ефекту (поліпшення якості освіти) задля забезпечення сталого людського розвитку); як наслідок – соціальний ефект досягається через певний часовий проміжок. Схематично взаємозв'язок між вкладенням ресурсів та досягненням соціального ефекту зображено на рис. 1.

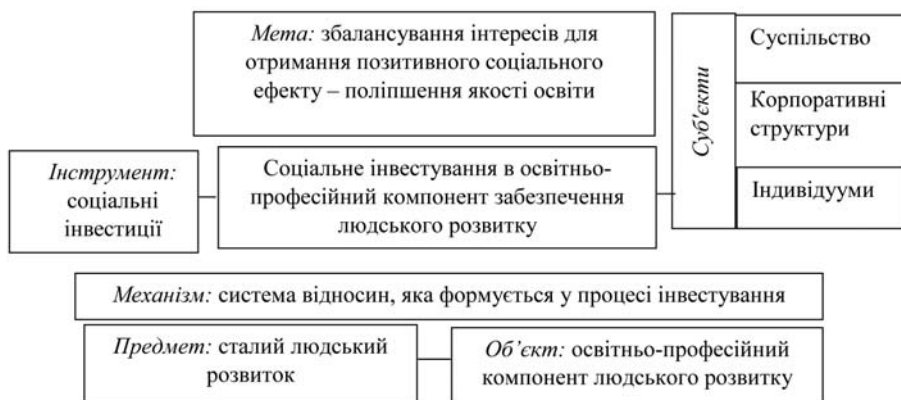

Рис. 1. Соціальне інвестування в освітньо-професійний компонент забезпечення людського розвитку (побудовано на основі використання підходів, запропонованих у [2])

Відповідно, отримання соціального ефекту в результаті соціального інвестування у розвиток освітньо-професійного компоненту забезпечення сталого людського розвитку можливо в результаті покращення якості процесу інвестування, отримання позитивного соціального ефекту в результаті поліпшення якості освіти. Загалом, це стосується не тільки збільшення обсягів, але й покращення якості соціальних інвестицій у професійний розвиток робочої сили. За результатами моніторингового дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2019» Інституту соціології НАН України, лише 16,8% опитаних вважає, що сьогоднішня робота повною мірою дає можливість реалізувати здібності та знання; 43,8% – деякою мірою, 28,8% – зовсім ні, 10,6% – важко відповісти [7, с. 510]. Саме тому серед пріоритетних напрямів покращення якості освітньо-професійного компоненту слід відзначити необхідність посилення мотиваційних засад до соціального інвестування у підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня як з боку населення, так і з боку роботодавців; збільшення частки інвестицій у професійний розвиток з боку інституцій, залучених до працевлаштування незайнятого населення.

Висновки. На основі вищевикладеного можливо зробити висновки стосовно стимулювання збільшення соціальних інвестицій для підвищення ефективності праці (зокрема, навчання та перекваліфікація працівників); ринкових інвестицій для збереження позицій на ринку (зокрема, внутрішньофірмових витрат на розвиток персоналу); дохідних інвестицій для зростання надходжень у майбутньому (особистого інвестування в освіту). Доцільно також стимулювати як населення, так і роботодавців до покращення якості соціального інвестування у підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня, спрямованого на максимізацію кінцевого ефекту від реалізації соціальних інвестицій.

Список використаних джерел

1. Шаповал В.М. Соціальні інвестиції як інструмент реалізації соціальних програм сучасних компаній / В.М. Шаповал, І.А. Шаповал // Економіка підприємства: проблеми та перспективи розвитку: матеріали ІІ всеукр. наук.-практ. конф. студ., асп. та молодих учен. (25 грудня 2013 р., м. Дніпропетровськ) / відп. ред. В.М. Шаповал. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 78–81
2. Сардак С.Е., Єгорова І.І. Зміст і спрямування соціально відповідального інвестування / С.Е. Сардак, І.І. Єгорова // Глобальні та національні проблеми економіки. – Випуск 19. – 2017. – С. 236–240

3. Шибаева Н.А. Методы оценки эффективности социальных инвестиций / Н.А. Шибаева // Проблемы управления. – 2008. – № 3. – С. 64–68.
4. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 356 с.
5. Мельничук Л.С. Сутність та значення соціальних інвестицій / Л.С. Мельничук // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. 11. – С. 434–437
6. Тягунська Т.Д. Класифікація інвестицій / Т.Д. Тягунська // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 9 (64). – С. 37–41
7. Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2018» Результати національних щорічних опитувань Інституту соціології НАН України. – [Електронний ресурс]. – Доступ до ресурсу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>

Dariusz Chełstowski

Jakich kompetencji w czasie pandemii potrzebuje branża telekomunikacyjna?

What competences does the telecommunications industry need in a pandemic?

According to the author, the transformation of the telecommunications labor market implies the need for specific competences. The most sought-after competences, the so-called anti-Covid are:

- competences related to remote work,*
- competences related to the security of electronic communication channels*
- and competences related to cloud solutions.*

Firma badawcza Gartner szacuje, że nawet 30 proc. pracowników, którzy w pandemii przeszli na pracę zdalną, może już nigdy nie wrócić do biur. Z kolei z raportu Deloitte wynika, że prawie 60 proc. pracowników w Polsce oczekuje, że po pandemii nadal częściej będzie pracować zdalnie. Zatem kompetencje, które w związku z COVID-19 stały się dziś istotne, nie utracą swojego znaczenia. Wręcz przeciwnie, zapotrzebowanie na nie będzie nadal rosło – wynika z badania ankietowego przeprowadzonego przez Teleinfo24.pl dla Sektorowej Rady ds. Kompetencji Telekomunikacja i Cyberbezpieczeństwo.

Sektor telekomunikacji i cyberbezpieczeństwa (TCB) ma kluczowe znaczenie dla funkcjonowania państwa i gospodarki, co dobrze widać zwłaszcza w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak np. pandemia COVID-19. To z kolei implikuje zmiany na rynku pracy w tym sektorze, szczególnie jeśli chodzi o zapotrzebowanie na określone kompetencje, dostosowane do obecnych warunków i wymagań pracodawców.

Pandemia zmieniła sposób prowadzenia biznesu we wszystkich sektorach gospodarki. Firmy przeszły przyspieszoną transformację cyfrową. Dotyczy to również w pewnym stopniu branży telekomunikacji i cyberbezpieczeństwa. Wiele instytucji przeniosło czasowo, lub nawet na stałe, część swoich działań do sieci, a niektóre specjalności zmieniły swój dotychczasowy model funkcjonowania na tryb pracy zdalnej. Nowoczesna, stabilna i odpowiednio zabezpieczona infrastruktura telekomunikacyjna zapewnia nieprzerwane i efektywne funkcjonowanie struktur państwa i prowadzenie biznesu, a same sieci telekomunikacyjne stały się głównym medium wymiany wszelkich informacji.

Skutki pandemii dla branży

Analitycy już na początku pandemii wskazali czynniki, które mogą mieć znaczący wpływ na działalność firm z sektora TCB w kontekście prognozowanych dla branży skutków koronawirusa, i będą wymagały szybkiego wsparcia, również w zakresie kompetencji. Chodzi przede wszystkim o kwalifikacje i kompetencje zapewniające sprawne funkcjonowanie biznesu w obliczu istniejących zakłóceń oraz prognozowanych ich skutków. Dostrzegają tu zarówno elementy negatywne, jak i pozytywne czy neutralne biznesowo.

Zdaniem PMR negatywny wpływ na telekomunikację może mieć m.in. znaczne obciążenie mobilnych i stacjonarnych sieci telekomunikacyjnych zarówno w zakresie połączeń głosowych, jak i transmisji danych, a co się z tym wiąże – również konieczność zapewnienia niezawodności i bezpieczeństwa sieci telekomunikacyjnych oraz obsłużenia w tym samym czasie zwiększonej liczby użytkowników.

Operatorzy będą musieli zapewnić klientom bezpieczny dostęp do sieci, zasobów i usług sieciowych oraz możliwość zestawiania łączy do transmisji dźwięku, obrazu i danych. W konsekwencji może się to wiązać z koniecznością poniesienia dodatkowych kosztów na rozbudowę i zabezpieczenie przeciążonych sieci, rozwój infrastruktury sieciowej i dostępowej, a także wprowadzenie elastycznego zarządzania siecią.

Na początku pandemii analitycy przewidywali również możliwość zakłócenia łańcucha dostaw sprzętu telekomunikacyjnego i urządzeń końcowych z Azji, co z kolei mogło powodować problemy z dostępnością sprzętu dla użytkowników końcowych i na potrzeby realizacji przetargów. Jednak problemy w tym zakresie nie wystąpiły na dużą skalę.

Z dostępnych prognoz wynika też, że przewidywane skutki negatywne nie będą miały aż tak znaczącego wpływu na koniunkturę rynkową w branży ICT.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na dwa obszary, a mianowicie konieczność stworzenia nowych regulacji prawnych związanych z wprowadzeniem i bezpieczeństwem pracy zdalnej, a także realizację obowiązków firm telekomunikacyjnych związanych z sytuacjami szczególnych zagrożeń i stanami wyjątkowymi.

W przypadku aspektów prawnych nie chodzi tylko o wprowadzenie do obowiązującego prawa nowych zapisów związanych z pracą zdalną, ale przede wszystkim o konieczność zdobycia praktycznej znajomości obecnych regulacji prawnych w zakresie, w jakim zostało to już uregulowane prawnie, a także zapewnienie zgodności podejmowanych działań z obowiązującym prawem, znajomość szczególnych regulacji prawnych związanych z pandemią COVID-19 oraz opracowanie firmowych regulacji dot. polityki bezpieczeństwa pracy zdalnej, np. w zakresie odpowiedzialności za bezpieczeństwo kanałów komunikacji i urządzeń końcowych użytkowników.

Natomiast jeśli chodzi o obowiązki firm telekomunikacyjnych w sytuacjach nadzwyczajnych, dotyczą one m.in. zarządzania kryzysowego, opracowania planu działania i stworzenia zespołu realizującego powyższe zadania oraz ewentualnej zmiany modelu działania firmy na czas stanu klęski, w tym o wymagane prawem udostępnianie urządzeń i priorytetowe usługi dla służb przy jednoczesnym ograniczeniu świadczenia niektórych usług pozostałym klientom, cenzurę prewencyjną itp.

Z badania PMR wynika również, że oprócz negatywnych skutków, pandemia niesie za sobą także pozytywne konsekwencje dla całego sektora ICT, w tym m.in.: katalizację transformacji cyfrowej, nowych sposobów pracy, zdolności i digitalizacji (74 proc. wskazań), wzrost popytu na usługi, np. chmury, hostingu, VPN czy w ogóle szeroko pojętych usług telekomunikacyjnych (40 proc.), wzrost kanału online, ecommerce i rozwiązań wspierających (37 proc.), spadek znaczenia ceny, wzrost znaczenia jakości przy wyborze usługodawcy (29 proc.), a także większy popyt na usługi outsourcingowe oraz usługi zapewnienia bezpieczeństwa i ciągłości działania (po 26 proc.).

Ponadto wśród prorynkowych impulsów analitycy wymieniają m.in. zwiększony popyt na usługi dodane w ofertach biznesowych – chodzi przede wszystkim o rozwiązania wspierające zdalną komunikację firmową i biznesową, np. systemy *unified communications*, tele- i wideokonferencje, oraz zapewniające bezpieczeństwo wszystkich kanałów komunikacji. Ponadto może wzrosnąć popyt na usługi sieci prywatnych IP VPN.

Natomiast Deloitte zwraca uwagę na konieczność cyfryzacji i automatyzacji procesów obsługi i pozyskania klienta. Wobec ograniczeń w kontaktach osobistych kontakty te musiały ulec przedefiniowaniu i przesunięciu w kierunku

spotkań sieciowych m.in. poprzez obsługę klientów w trybie zdalnym, w tym zawieranie umów na odległość, zdalną komunikację z klientami, świadczenie usług pomocy technicznej w trybie zdalnym.

Według wydania specjalnego „IDC Worldwide Black Book Live Edition” COVID-19 nieodwracalnie zmienił polski rynek ICT, a tę „nową normalność” cechują m.in.: większe inwestycje w urządzenia i aplikacje do pracy zdalnej (43 proc. wskazań), szybsza migracja do chmury (30 proc.) oraz inwestycje w ograniczanie ryzyka i systemy bezpieczeństwa (27 proc.).

Oczywiście przedstawione wyżej skutki pandemii dla branży nie stanowią pełnej ich listy, a są jedynie zestawieniem tych najważniejszych zdaniem analityków.

Poszukiwane kompetencje antyCovidowe

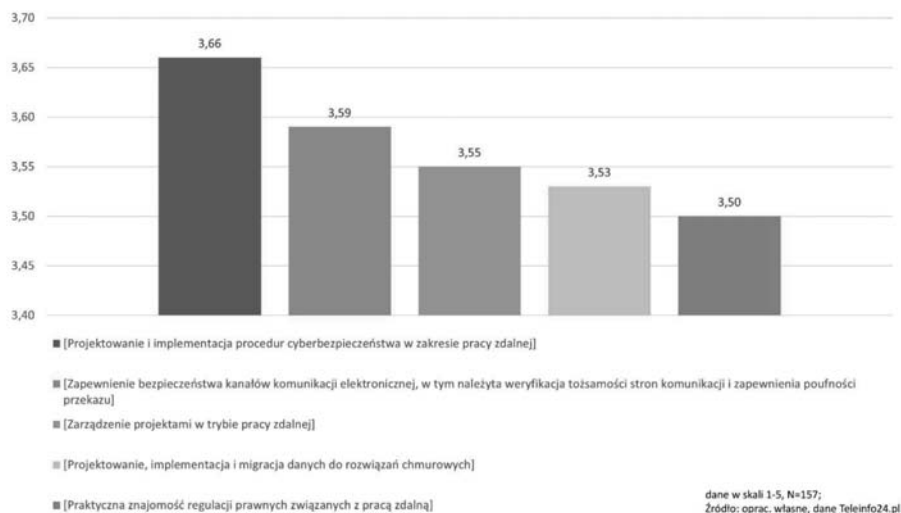
Transformacja rynku TCB związana z pandemią implikuje również zmiany na rynku pracy w tym sektorze, szczególnie jeśli chodzi o zapotrzebowanie na określone kompetencje. Zatem jakie potrzeby kompetencyjne ujawniła pandemia i jakich kompetencji potrzebują firmy, żeby efektywnie funkcjonować w nowej rzeczywistości, określonej warunkami wywołanymi przez koronawirusa?

Odpowiedź na powyższe pytania przyniosło badanie potrzeb kompetencyjnych sektora TCB, w którym respondenci zostali zapytani o zapotrzebowanie na kompetencje strategiczne w kontekście epidemii COVID-19 – obecnie i w dłuższej perspektywie czasowej – a także o trudność w pozyskaniu pracownika z określonymi kompetencjami.

Z danych opracowanych przez Zespół Sektorowej Rady ds. Kompetencji Telekomunikacja i Cyberbezpieczeństwo, a zebranych przez redakcję Teleinfo24.pl, wynika, że najbardziej poszukiwanymi obecnie kompetencjami w czasie pandemii, tzw. antyCovidowymi, są te związane z pracą zdalną, bezpieczeństwem kanałów komunikacji elektronicznej, a także rozwiązaniami chmurowymi. Wyniki pierwszych pięciu pozycji, które znalazły się na liście najbardziej poszukiwanych kompetencji, zawierają się w przedziale od 3,50 do 3,66, w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza „zdecydowanie nie”, a 5 oznacza „zdecydowanie tak”, jeśli chodzi o zapotrzebowanie na określone kompetencje. Są to według kolejności w zestawieniu: projektowanie i implementacja procedur cyberbezpieczeństwa w zakresie pracy zdalnej (3,66); zapewnienie bezpieczeństwa kanałów komunikacji elektronicznej, w tym należyta weryfikacja tożsamości stron komunikacji i zapewnienia poufności przekazu (3,59); zarządzanie projektami w trybie pracy zdalnej (3,55);

projektowanie, implementacja i migracja danych do rozwiązań chmurowych (3,53), a także praktyczna znajomość regulacji prawnych związanych z pracą zdalną (3,50).

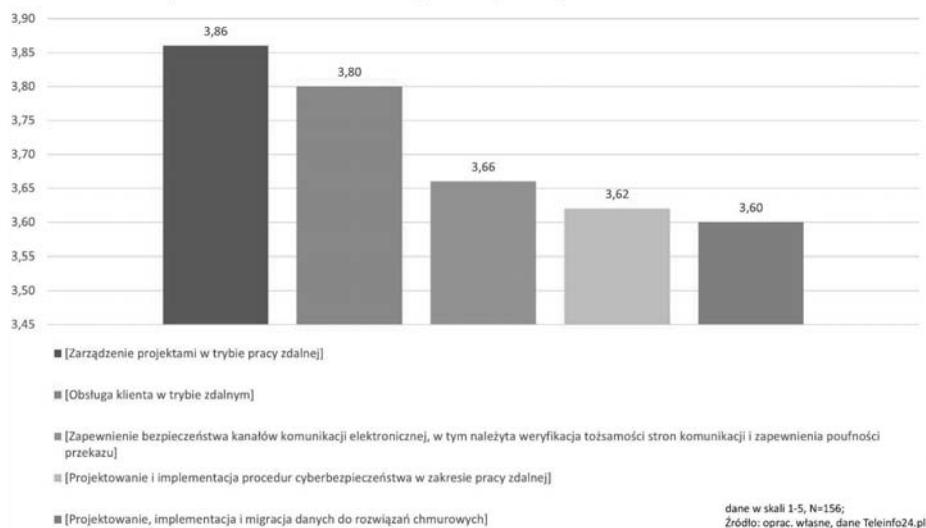
Zapotrzebowanie na kompetencje antyCovidowe – obecnie

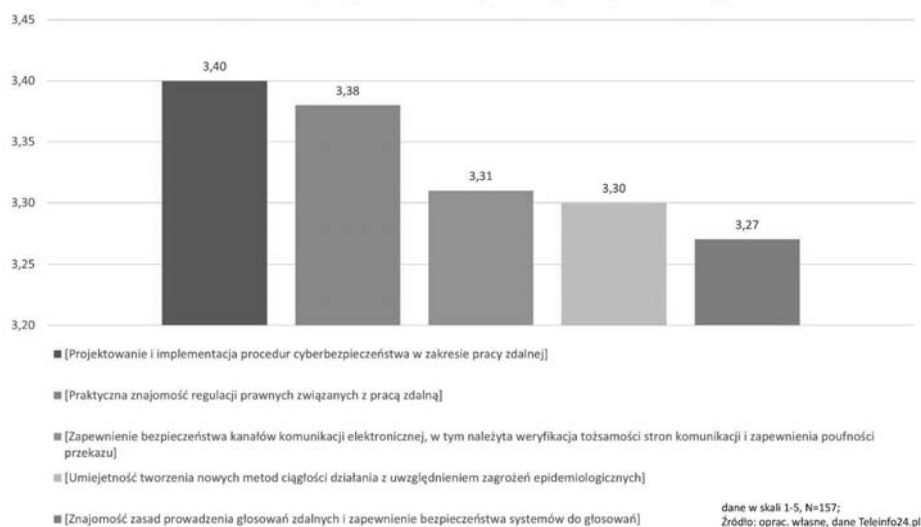
Źródło: oprac. własne, dane Teleinfo24.pl

Jeśli chodzi o dłuższą perspektywę czasową (3–5 lat), z ankiet wynika, że kompetencje, które stały się obecnie istotne, nie utracą swojego znaczenia. Wręcz przeciwnie, zapotrzebowanie na nie będzie nadal rosło. Wyniki zapotrzebowania na te kompetencje zawierają się między 3,60 a 3,86. Oprócz powyższych, do listy strategicznych obszarów kompetencyjnych w tym zestawieniu doszła obsługa klienta w trybie zdalnym (drugie miejsce – 3,80). Na znaczeniu zyskało zarządzanie projektami w trybie pracy zdalnej (pierwsze miejsce – 3,86), straciły swoje pozycje natomiast: zapewnienie bezpieczeństwa kanałów komunikacji elektronicznej, w tym należyta weryfikacja tożsamości stron komunikacji i zapewnienia poufności przekazu (trzecie miejsce – 3,66); projektowanie i implementacja procedur cyberbezpieczeństwa w zakresie pracy zdalnej (czwarte miejsce – 3,62), a także projektowanie, implementacja i migracja danych do rozwiązań chmurowych (piąte miejsce – 3,60).

Zapotrzebowanie na kompetencje antyCovidowe – za 3–5 lat

Trudności w pozyskiwaniu kompetencji antyCovidowych

Respondenci zostali również zapytani o trudność w pozyskaniu pracowników o określonych kompetencjach. Z udzielonych odpowiedzi wynika, że kompetencje antyCovidowe nie są szczególnie trudne do zdobycia, bowiem wyniki dla pięciu pierwszych pozycji na liście najtrudniejszych do pozyskania kompetencji wynoszą niewiele powyżej 3,00, czyli wartości środkowej

w przyjętej skali, a dokładnie zawierają się w przedziale od 3,27 do 3,40. Zatem pierwsza trójka w tym zestawieniu przedstawia się następująco: projektowanie i implementacja procedur cyberbezpieczeństwa w zakresie pracy zdalnej (również nr 1 w zestawieniu najbardziej poszukiwanych obecnie kompetencji – 3,40); praktyczna znajomość regulacji prawnych związanych z pracą zdalną (3,38), a także zapewnienie bezpieczeństwa kanałów komunikacji elektronicznej, w tym należyta weryfikacja tożsamości stron komunikacji i zapewnienia poufności przekazu (3,31). Natomiast do pierwszej piątki awansowały: umiejętność tworzenia nowych metod ciągłości działania z uwzględnieniem zagrożeń epidemiologicznych (czwarte miejsce – 3,30) oraz znajomość zasad prowadzenia głosowań zdalnych i zapewnienie bezpieczeństwa systemów do głosowań (piąte miejsce – 3,27).

Potrzebne wsparcie kompetencyjne

Według najnowszego raportu KPMG i Harvey Nash „CIO Survey 2020: Everything changed. Or did it?” kluczowymi obszarami technologicznymi, w które inwestują przedsiębiorstwa w związku z pandemią, są: bezpieczeństwo i prywatność (47 proc.), zarządzanie doświadczeniami i zaangażowaniem klientów (44 proc.), a także infrastruktura i rozwiązania chmurowe (35 proc.). Co więcej, z badania wynika też, że praca zdalna może stać się standardem także w rzeczywistości postcovidowej. Aż 43 proc. ankietowanych oczekuje, że po ustaniu pandemii ponad połowa zatrudnionych w ich firmie nadal będzie pracować w domu. Natomiast 10 proc. respondentów z Polski przewiduje, że po pandemii wszyscy pracownicy firmy będą pracować zdalnie.

Zdaniem analityków KPMG i Harvey Nash kwestie związane z pracą zdalną stanowią obecnie jeden z pięciu najważniejszych czynników angażowania i zatrzymywania w firmach kluczowych pracowników technologicznych i pozostaną nim również po zakończeniu pandemii koronawirusa.

Михайло Манов
Юрій Карягін

Інноваційний розвиток ресторанного бізнесу під час пандемії COVID-19

*Innovative development of restaurant business
during the COVID-19 pandemic*

Relevance. The restaurant business is one of the industries most affected by the Covid-19 pandemic. Recovery of the industry requires the introduction of innovations. **The subject of the research** is the impact of the pandemic on innovation in restaurants. The purpose of the study is to determine the mechanism of the pandemic's impact on the innovative development of the restaurant business. **Research methods.** The study was conducted by processing documents of international organizations, regulations, statistics, expert assessments. **Results.** The detailing of the typology of innovations in the restaurant business is offered, the influence of the pandemic on the activity of restaurants is analyzed, the necessity of intensification of innovative activity is substantiated. **Conclusions and discussions.** It is established that the introduction of innovations creates competitive advantages for restaurants and helps to overcome the effects of the Covid-19 pandemic.

Актуальність проблеми

Постановка проблеми. Ресторанний бізнес належить до галузей, які найбільше постраждали від пандемії Covid-19. Відновлення і подальший розвиток галузі потребує переходу на інноваційний тип розвитку.

Стан вивчення проблеми. Питання інновацій в закладах ресторанного бізнесу були предметом ряду наукових досліджень, але вплив пандемії Covid-19 на діяльність ресторанів вивчений недостатньо.

Невирішені питання. Недостатність наукових досліджень щодо впливу надзвичайних подій таких як пандемія Covid-19 на інноваційну діяльність в ресторанному бізнесі.

Мета і методи дослідження

Мета статті полягає у визначенні проблемних питань інноваційного розвитку, впливу пандемії Covid-19 на інноваційну діяльність ресторанів, можливостей для відновлення та повернення галузі до динамічного розвитку.

Методи дослідження. Дослідження проводилося шляхом опрацювання документів міжнародних організацій, нормативних актів, наукових публікацій, статистичних даних, експертних оцінок.

Інформаційна база дослідження – матеріали міжнародних організацій, нормативні акти, статистичні дані, наукові монографії та статті.

Результати дослідження

Значення інновацій як рушійної сили економічного зростання досліджував Й. Шумпетер (J Schumpeter, 1934), який вперше ввів у науковий обіг поняття «інновація», «інноваційний процес». П. Друкер у роботі «Інновація та підприємництво» (P. Drucker, 1985) обґрунтував необхідність переходу до інноваційного типу розвитку економіки. М. Портер вказував на роль інновацій в утворенні конкурентних переваг та формуванні конкурентної стратегії організації (M. Porter, 1999). Сьогодні вже не є предметом дискусії необхідність інноваційного розвитку економіки, окремих галузей і підприємств, що передбачає створення і поширення знань, постійне і систематичне впровадження нововведень для створення інноваційної продукції та отримання конкурентних переваг.

Зазначимо, що досі не сформовано загальноприйнятого «канонічного» визначення поняття «інновація». Наприклад, Закон України «Про інноваційну діяльність» (2002) містить таке формулювання «інновація – це новостворені (застосовані) і/або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція чи послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і/або соціальної сфери».

Визначення з економічний словника Й. Завадського, Т. Осовської та О. Юшкевич (2006) – «інновація (англ. *innovation*) – 1. нововведення, новинка. Виділяють конструкторське нововведення; нововведення, що заощаджує витрати на працю або капітал; нововведення, що зберігає живу працю, підвищує її продуктивність; стимулює новий вид виробництва. 2. втілення нових форм організації праці й управління, що охоплюють не тільки окреме підприємство, а й їх сукупність, галузь».

Авторитетне Керівництво Осло (Oslo Manual, 2018) дає таке визначення: «Інновація – це новий чи вдосконалений продукт або процес (або їх комбінація), який істотно відрізняється від попередніх продуктів або процесів, доступний потенційним користувачам (продукт) або введений у використання (процес)».

Наведені визначення вказують, що визначальними властивостями інновацій є новизна та впровадження (застосування новинки). Новизна потребує оцінювання наскільки вона є суттєвою, аби бути визнаною в якості інновації. Таке оцінювання неминуче залежить від суб'єктивної думки оцінювача. Керівництво Осло (Oslo Manual, 2018) рекомендує в якості мінімальної вимоги наявність хоча б однієї характеристики нового продукту або процесу, які суттєво вирізняються від продуктів або процесів, що раніше застосовувалися суб'єктом.

Вимога щодо впровадження виокремлює інновації від новації. Саме в результаті впровадження новації набувають соціальної та економічної цінності. Впровадження – це процес і отже інновація являє собою результат інноваційної діяльності. Звідси певний дуалізм інновації, яка є одночасно процесом і результатом.

Згідно з законодавством України «інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг» (Про інноваційну діяльність, 2002). Закон містить наступний перелік об'єктів інноваційної діяльності:

- інноваційні програми і проекти;
- нові знання та інтелектуальні продукти;
- виробниче обладнання та процеси;
- інфраструктура виробництва і підприємництва;
- організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва і (або) соціальної сфери;
- сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки;
- товарна продукція;

- механізми формування споживчого ринку і збуту товарної продукції.

Взагалі прийнято відносити до інноваційної усі види діяльності, що мають на меті інновацію. Таким чином, інновація виступає в якості об'єкта інноваційної діяльності.

Існують різні підходи до типології інновацій. Так, Й. Шумпетер (J. Schumpeter, 1934) виділяв п'ять типів інновацій:

- створення нових продуктів;
- впровадження нових технологій і нової техніки;
- освоєння нових ринків збуту продукції;
- залучення нових джерел сировини;
- впровадження нових форм організації виробництва.

У подальшому науковці значно розширили типологію інновацій. Наприклад, за функціональним спрямуванням виділяють технологічні, виробничі, ринкові, економічні, соціальні, управлінські та інші інновації, за сприйняттям новизни – абсолютна, відносна, умовна і суб'єктивна новизна.

Керівництво Осло (Oslo Manual, 2018) за об'єктом нововведення виділяє інновації продукту і інновації процесу. Продуктові інновації охоплюють інновації товарів послуг та їх комбінацію. Інновації процесу стосуються таких функцій як виробництво продукції, дистрибуцію та логістику, маркетинг і продаж, інформацію і комунікації, адміністрування і менеджмент та розвиток продукції і бізнес-процесів.

Згідно з Законом «Про інноваційну діяльність» (2002) суб'єктами інноваційної діяльності можуть виступати фізичні або юридичні особи, які провадять інноваційну діяльність і (або) сприяють реалізації інноваційних проектів. Інновації здійснюються в усіх секторах економіки держав відповідно до Системи національних рахунків ООН (SNA, 2009):

- підприємницький (бізнес) сектор;
- державний сектор;
- домогосподарства;
- некомерційні організації та установи, що надають послуги домогосподарствам.

Наприклад, інноваційні ресторани технології можуть впроваджуватися у закладах ресторанного господарства, які здійснюють підприємницьку діяльність, харчоблоках військових частин, державних (комунальних) закладів охорони здоров'я, домогосподарствах, неприбуткових організаціях.

Інноваційна діяльність передбачає використання знань, вона утворює нові знання, які у подальшому розповсюджуються. Е. Роджерс розробив теорію дифузії, в якій розглядаються процеси створення, сприйняття та

розповсюдження інновацій в суспільстві (E. Rogers, 1983). Розвиток Інтернету, цифрових, зокрема хмарних технологій сприяє як поширенню знань, на яких заснована інноваційна діяльність, так і дифузії інновацій.

Інноваційні ресторанны технології застосовуються в закладах, що надають ресторанны послуги. Згідно з міжнародною класифікацією видів економічної діяльності ресторанны і готельні послуги об'єднані у діяльність з тимчасового розміщення та організації харчування ((ISIC, 2008). В табл. 1 наведена розроблена авторами деталізація інновацій в ресторанах відповідно до типології Керівництва Осло (Oslo Manual, 2018).

Таблиця 1. Типологія інновацій в закладах ресторанного бізнесу

Функціональна ознака	Деталізація
1. Інновації продукту	Нова (вдосконалена) товарна продукція – страви, кулінарні, кондитерські вироби, напої власного виробництва, напівфабрикати. Нові (вдосконалені) послуги щодо організації споживання, реалізації, оплати тощо.
2. Інновації процесу:	
2.1. Виробництво ресторанного продукту	Харчові ресторанны технології, технології обслуговування, інжиніринг виробничих процесів, стандартизація, сертифікація.
2.2. Дистрибуція та логістика	Онлайн-замовлення, транспортування та поставка замовлень, складування, обробка замовлень.
2.3. Маркетинг і продаж	Маркетингові заходи (реклама, участь у виставках і ярмарках, дослідження ринків), ціноутворення, торговельна діяльність
2.4. Інформація і комунікації	Апаратне та програмне забезпечення, робота з базами даних, обслуговування та ремонт, інформаційні заходи, пов'язані з ІТ.
2.5. Адміністрування і менеджмент	Стратегічне і оперативне управління, корпоративне управління, управління персоналом, фінансами, постачанням, зовнішніми відносинами тощо.
2.6. Розвиток продуктів і процесів	Діяльність з розробки нових (вдосконалених) продуктів і процесів

Інноваційна діяльність закладів ресторанного бізнесу включає усі види інновацій, наведені в табл. 1. Так, впровадження нових продуктів може вимагати вдосконалення технологій виробництва, маркетингової підтримки, навчання персоналу тощо.

Ресторанний бізнес належить до галузей, що динамічно зростають. Динаміку попиту на послуги ресторанів і готелів можна прослідкувати за даними табл. 2.

Таблиця 2. Динаміка витрат домогосподарств на ресторани і готелі в країнах ЄС та Україні (у % до загальних витрат)

Країни	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.
Євросоюз (28 країн)	7,7	7,9	8,0	8,2	8,5	8,6
Німеччина	7,4	7,6	7,6	8,0	8,4	8,5
Велика Британія	9,6	9,6	9,7	9,7	9,6	9,3
Франція	6,5	6,8	6,8	7,0	7,3	7,6
Італія	9,7	9,8	10,0	10,1	10,3	10,2
Іспанія	13,5	13,5	13,9	14,3	14,9	14,6
Польща	3,1	3,0	3,1	3,2	3,6	3,6
Литва	2,6	2,8	3,1	3,5	3,9	4,2
Україна	2,5	2,3	2,0	2,2	2,3	2,4

Розроблено авторами за даними Євростат (2020), режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00134/default/table?lang=en> Державної служби статистики України (2020), режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зростання попиту на ресторани послуги обумовлено розвитком соціально-економічних, демографічних процесів в суспільстві, таких як урбанізація, глобалізація економіки, туризм тощо. Наприклад, спосіб життя у великих містах обумовлює більшу мобільність населення, і відповідно потребу у готельно-ресторанних послугах. Так, даними за Головного управління статистики у м. Києві в 2018 році домогосподарства столичного мегаполісу витрачали на послуги готелів і ресторанів 4,9% сукупних витрат (Київстат, 2020), що більш ніж удвічі перевищує показник держави в цілому (див. табл. 2).

Інновація передбачає створення нової вартості, яка за визначенням становить цінність для суб'єкта інноваційної діяльності. Водночас інновація потребує витрачання ресурсів, тобто пов'язана з витратами. При прийнятті рішення щодо впровадження інновації суб'єкти підприємницької діяльності розраховують, що отримані економічні або соціальні вигоди будуть переважати витрати. Звичайно, не кожна інновація є успішною з точки зору результативності і ефективності.

Схильність економічних суб'єктів до змін залежить від наявності попиту на інновації. Наприклад, умови життя у міських агломераціях фор-

мують потребу людей в швидкому харчуванні, що обумовило широке розповсюдження закладів fast food. Після аварії на ЧАЕС виникла суспільна потреба у розробці раціонів харчування, які б сприяли радіаційному захисту людей. Харчова продукція радіозахисної дії була розроблена науковим колективом під керівництвом М. Пересічного (М. Пересічний, 1992, 1999) і впроваджена для харчування працівників, задіяних у ліквідації наслідків аварії.

Водночас інновації в ресторанному бізнесі стримується такими чинниками, як:

- відсутність або недостатній рівень конкуренції. Якщо ресторан має задовільну прибутковість і не відчуває тиску з боку конкурентів, його власники скоріш будуть прагнути до збереження існуючого стану, ніж інновацій, що може бути пов'язано із витратами і комерційним ризиком;
- відносно невеликі витрати на утримання найманого персоналу. В готелях і ресторанах в середньому заробітна плата на 30–35% поступається середній по країні. Відповідно меншими є відрахування на соціальні заходи. Також в ресторанному бізнесі досить поширена тіньова зайнятість. Це порушує права найманих працівників, але влаштовує недобросовісних роботодавців, які отримують додатковий прибуток від експлуатації праці і не зацікавлені у змінах;
- успішні інновації швидко поширюються на ринку і тому найбільший зиск від впровадження часто отримують не розробники, а підприємства-конкуренти;
- брак ресурсів. Нестача фінансового ресурсу, кваліфікованого персоналу, устаткування та предметів матеріально-технічного забезпечення суттєво обмежує здатність економічних суб'єктів до інноваційної діяльності;
- ризик втрати коштів, інвестованих в інноваційну діяльність.

Події навколо пандемії Covid-19 свідчать про неготовність людства ефективно протидіяти подібним надзвичайним подіям планетарного масштабу. Станом на початок березня 2021 року в світі зареєстровано близько 120 млн. випадків захворювання і 2,6 млн. смертей. Досі не розроблено дієвих ліків проти цього захворювання і сподівання на подолання пандемії пов'язуються з масовою вакцинацією населення та запровадженням карантинних заходів, спрямованих на обмеження контактів між людьми.

Карантинні заходи застосовуються в більшості країн світу, у тому числі в Україні. Залежно від епідеміологічної ситуації запроваджуються більш жорсткі або м'якші обмеження транспортного сполучення, діяльності

економічних суб'єктів, навчальних закладів. Карантинні заходи призвели до негативних наслідків для держав, бізнесу, домогосподарств. Так, Організація економічного співробітництва та розвитку внаслідок пандемії Covid-19 очікує за підсумками 2020 року падіння світового ВВП на 4,2% (OECD, 2020). Про негативні наслідки пандемії для економіки, зокрема скорочення виробництва, робочих місць звітують практично усі країни.

Сфера гостинності, у тому числі ресторанний бізнес належать до галузей, які найбільше потерпають від наслідків пандемії Covid-19. Заклади ресторанного бізнесу стикнулися з повною забороною діяльності (за виключенням доставки замовлень та реалізації страв на виніс), або суттєвими обмеженнями щодо кількості споживачів у залі, часу роботи тощо. Крім того, певна частина населення свідомо відмовилася від ресторанних послуг, аби не наражатись на небезпеку зараження.

Дані державної статистики свідчать про глибоку кризу сфери гостинності. Так, за 9 місяців 2020 року частка ресторанів і готелів у сукупних витратах домогосподарств становила 1,7%, тоді як за відповідний період 2019 року становила 2,8%. При цьому у міських поселеннях питома вага витрат на готелі і ресторани зменшилася з 3,4 до 2,1%, а у сільській місцевості – з 1,4 до 0,8%. При цьому у домогосподарствах з найменшими доходами (перша децильна група – до 3 тис. грн. на особу в місяць) частка витрат на готелі і ресторани зменшилася з 1,5 до 1,0%, а з найбільшими доходами (десята децильна група – понад 12 тис. грн. на особу в місяць) – з 4,6 до 3,3% (Державна служба статистики, 2021).

Зменшення попиту внаслідок карантинних обмежень обумовило скорочення або припинення діяльності закладів гостинності, у тому числі ресторанів. Власники закладів змушені вживати заходи жорсткої економії, зокрема скорочення персоналу, зменшення заробітної плати найманих працівників тощо. Непоодинокі випадки, коли власники через брак оборотних коштів змушені призупиняти виробничу діяльність на час дії карантинних обмежень.

Водночас пандемія Covid-19 відкриває нові можливості для розвитку закладам гостинності, зокрема ресторанам, які мають конкурентні переваги за рахунок здатності надавати послуги з урахуванням карантинних обмежень, впровадження інноваційних технологій, наявності потужного фінансового ресурсу. Такі заклади мають потенціал для збільшення частки ринку, у тому числі за рахунок поглинання менш успішних конкурентів.

Під час карантинних обмежень формується великий за обсягами відкладений попит на послуги гостинності. Це сприятиме швидкому відновленню і поверненню до динамічного розвитку.

На нашу думку, пандемія Covid-19 може стати чинником активізації інноваційної діяльності в ресторанному бізнесі.

Висновки та обговорення результатів

Результати проведеного дослідження впливу пандемії Covid-19 на інноваційний розвиток закладів ресторанного бізнесу дозволили зробити наступні висновки:

1. Перехід до інноваційного типу розвитку дозволяє ресторанам отримувати конкурентні переваги і успішно функціонувати на конкурентному ринку.
2. Пандемія Covid-19 призвела до величезних втрат для світової економіки, галузі гостинності, у тому числі ресторанів. У короткочасній перспективі негативні наслідки для діяльності закладів ресторанного бізнесу будуть зберігатися.
3. Внаслідок обмеження або призупинення діяльності в ресторанах скорочуються робочі місця, виплати персоналу, відбуваються банкрутства і ліквідації.
4. Пандемія Covid-19 спонукає власників і менеджмент до інноваційного розвитку, аби за рахунок впровадження інноваційних технологій отримати конкурентні переваги.
5. Визначення впливу надзвичайних подій подібних до пандемії Covid-19 на ресторанний бізнес у середньо- і довгостроковій перспективі потребує подальших досліджень.

Список посилань

- Schumpeter, J. (1934), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Drucker, P (1985) *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*, Harper Business, New York, NY.
- Porter, M. (1998) *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, The Free Press.
- Завадський, Й, Осовська, Т, Юшкевич, О (2006) *Економічний словник*. Кондор, Київ.
- Закон України «Про інноваційну діяльність» (2002) Документ 5460-VI, Редакція від 01.01.2019.

- OECD/Eurostat (2018), Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities, OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg.
- EC et al. (2009), System of National Accounts 2008, United Nations, New York, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/sna2008.pdf>.
- UN (2008), International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Revision 4, United Nations, New York.
- Rogers, E. (1983), Diffusion of Innovations, Third Edition, Free Press, New York.
- UN (2008), International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Revision 4, United Nations, New York, <https://unstats.un.org/unsd/publications/catalogue?selectID=396>
- Євростат (2020). Офіційний сайт. Взято з: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00134/default/table?lang=en>
- Державна служба статистики України (2020, 2021). Офіційний сайт. Взято з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Головне управління статистики у м. Києві (2020). Офіційний сайт. Взято з: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=496&lang=1>
- Пересічний М.І., Кравченко М.Ф., Григоренко О.М. (1999) Технологія виробництва продукції громадського харчування радіозахисної дії – теорія і практика, КДТЕУ, Київ.
- Пересічний М.И., Т.А. Пятницкий, Д.М. Якименко (1992) Рациональное питание в условиях ионизирующей радиации, Лыбидь, Киев.
- Організація економічного співробітництва та розвитку (2020). Офіційний сайт. Взято з: <https://www.oecd.org>

І.М. Новак
І.Л. Жук

Соціальне відповідальність сучасної організації як механізм соціального інвестування сталого людського розвитку на корпоративному рівні

*Social responsibility of contemporary organization as
a mechanism of social investment of sustainable human
development at the corporate level*

The article is devoted to the study of social responsibility of the organization as a mechanism of social investment at the corporate level, which provides a comprehensive interaction of economic growth, social and environmental factors based on the principles of sustainable human development in areas including organizational management, human rights, labor and good business practices, environment and consumers, community involvement and development. The relationship between the concepts of social investment, sustainable human development, and social responsibility of the organization with the policy of responsible attitude of the company to its own product (service, process) (economic aspect), environment (environmental aspect) and stakeholders (stakeholders) (social aspect) has been established. The importance and functions of social (non-financial) reporting and ESG-criteria, which characterize the achieved results of the company in such components as environment, social justice and managerial sustainability, and are taken into account in the development of sustainable development programs, were shown.

Усвідомлення необхідності справедливого розподілу благ у процесі людського розвитку в умовах дефіциту ресурсів з урахуванням перспектив майбутніх поколінь, зміщення акцентів у бік розширення прав і свобод людини за умов коєволюції з навколишнім світом, узгодження на цій основі векторів розвитку соціуму та природного середовища призвели до формування нового концептуального підходу до сталого людського розвитку [1, с. 196], за якого економічне зростання перетворюється з мети на засіб розвитку та стає лише одним із чинників підвищення якості життя. Водночас, пошук рішення сучасних глобальних проблем має наслідком збільшення значення соціальних та екологічних чинників, комплексна взаємодія яких з економічним зростанням покликана забезпечити сталий розвиток людства в історичній перспективі [2, с. 96]. Цей підхід втілюється за допомогою політики соціальної відповідальності (СВ) (англ. *social responsibility*) організації стосовно як нинішнього, так і прийдешніх поколінь.

Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 «Керівництво з соціальної відповідальності» (англ. *ISO 26000:2010 Guidance on social responsibility*, ISO 26000:2010) визначає СВ як відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що, серед іншого, сприяє сталому розвитку, інтегрована в діяльність усієї організації та враховує очікування стейкхолдерів (англ. *stakeholder* – зацікавлений суб'єкт, сторона, особа, учасник) – споживачів, працівників, партнерів, акціонерів, місцевих громад та ін. осіб або груп, зацікавлених у будь-яких рішеннях або діяльності організації [3, с. 15–16] (рис. 1).

Вперше програма саморегулювання, згідно з якою приватні компанії за власної ініціативи мають відігравати значну роль у досягненні суспільних цілей, була запропонована в рамках філософії «корпоративного громадянства» (*corporate citizenship*) рядом транснаціональних компаній у 1992 р. на всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро. Згідно з нею, ведення бізнесу має враховувати інтереси різних стейкхолдерів і спільно досягати заявленої мети сталого розвитку, що поєднує в собі економічний, соціальний та екологічний аспекти. Для цього компанії мають ставити перед собою відповідні економічні, соціальні та екологічні цілі, оцінювати їх досягнення та отримувати незалежний аудиторський висновок з цих питань задля забезпечення відповідності їхньої діяльності суспільним очікуванням, що вважається ключовим чинником довгострокової стратегії успіху в сучасному світі [4].

Сучасна політика СВ охоплює організації різних типів (зокрема, приватного й публічного сектору та неурядові організації (НУО)), які приймають на себе відповідальність за власний внесок у сталий розвиток. Тому

стандарт ISO 26000:2010 можуть використовувати організації як приватного, так і державного й суспільного секторів, однак він не охоплює уряди, які виконують обов'язки щодо формування політики в суспільних інтересах або при дотриманні міжнародних зобов'язань держави. Основними засадами СВ є добровільність, інтеграція до бізнес-стратегії компанії, системність і корисність для всіх стейкхолдерів, наявність внеску в процес сталого розвитку.

СВ включає процедури і практики організацій за 37 проблемами (табл. 1), зокрема такими темами, як: організаційне управління (англ. *organizational governance*); права людини (англ. *human rights*); трудові практики (англ. *labor practices*); навколишнє середовище (англ. *environment*); добросовісні ділові практики (англ. *fair operating practices*); проблеми, пов'язані зі споживачами (англ. *consumer issues*); залучення громад та їх розвиток (англ. *community involvement and development*) [3, с. 6, 14-15, 17-18] (рис. 2).

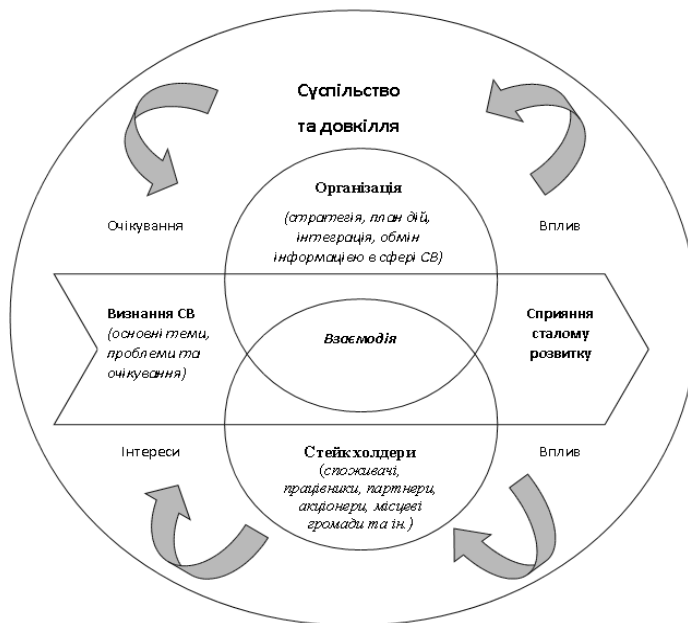

Рис. 1. Взаємозв'язок СВ організації зі стейкхолдерами та суспільством
Джерело: складено за [3, с. 28, 92].

При цьому під належною ретельністю (*due diligence*) розуміється всебічний активний процес виявлення фактичного і потенційного негативно-

го соціального, екологічного та економічного впливу рішень і діяльності організації в рамках усього життєвого циклу проекту або діяльності організації з метою уникнення й пом'якшення негативного впливу. Уникнення співучасті (avoidance of complicity) означає, що організація може розглядатися як співучасник, якщо вона допомагає у здійсненні протиправних дій, що не відповідають міжнародним нормам поведінки або не враховують їх, коли організація, шляхом застосування належної ретельності, знала або повинна була знати, що вони призведуть до істотного негативного впливу на суспільство, економіку чи довкілля. Організація також може розглядатися як співучасник, якщо вона замовчує такі протиправні дії або отримує вигоду від них [3, с. 13, 42].

Таблиця 1. Основні теми та проблеми СВ

Основні теми СВ	Проблеми СВ
Організаційне управління (ОУ)	Процеси і структури прийняття рішень
Права людини (ПЛ)	Належна ретельність (due diligence)
	Ситуації, пов'язані з ризиком для прав людини
	Уникнення співучасті (avoidance of complicity)
	Задоволення скарг
	Дискримінація та вразливі групи
	Громадянські та політичні права
	Економічні, соціальні та культурні права
	Основні принципи і права у сфері праці
Трудові практики (ТП)	Найом і трудові відносини
	Умови праці та соціальний захист
	Соціальний діалог
	Охорона праці та безпека на робочому місці
	Розвиток людського потенціалу та навчання на робочому місці
Навколишнє середовище (НС)	Попередження забруднення
	Стале користування ресурсами
	Пом'якшення змін клімату та адаптація до них
	Захист навколишнього середовища та біорізноманіття й відновлення природних місць існування
Доброчесні ділові практики (ДП)	Протидія корупції
	Відповідальне залучення до політики
	Доброчесна конкуренція
	Пропаганда соціальної відповідальності в рамках ланцюжка створення доданої вартості
	Повага прав власності

Питання, пов'язані зі споживачами (ПС)	Доброчесні практики маркетингу, укладання договорів та неупередженого подання інформації, що ґрунтується на фактах
	Захист здоров'я і безпеки споживачів
	Стале споживання
	Обслуговування і підтримка споживачів та вирішення претензій і спорів
	Захист даних і забезпечення конфіденційності споживачів
	Доступ до послуг першої необхідності
	Освіта та обізнаність
Залучення громад та їх розвиток (ЗГ)	Участь у житті спільнот
	Освіта і культура
	Створення зайнятості та розвиток навичок
	Розвиток технологій і доступ до них
	Створення добробуту та доходу
	Здоров'я
Соціальні інвестиції	

Джерело: складено за [3, с. 9].

Організаційне управління (ОУ) являє собою систему, за допомогою якої організація приймає та реалізує рішення в рамках досягнення власних цілей. Воно може включати як формальні механізми управління, засновані на встановлених структурах і процесах, так і неформальні механізми, що впливають з культури і цінностей організації та часто знаходяться під впливом осіб, які очолюють організацію. ОУ є базовою функцією організації, як основа для прийняття рішень в її рамках, та вирішальним чинником, що дає змогу організації брати на себе відповідальність за вплив її рішень і діяльності, а також інтегрувати СВ повсюдно в організації та в рамках її взаємовідносин. ОУ в контексті СВ виступає одночасно однією з основних тем, щодо яких організація має діяти, і засобом збільшення можливостей організації поводитись соціально відповідальним чином по відношенню до інших основних тем СВ. Така особливість зумовлена тим, що організації, яка прагне бути соціально відповідальною, необхідно мати систему управління, що уможливує здійснення нагляду та реалізацію принципів СВ [3, с. 36–37].

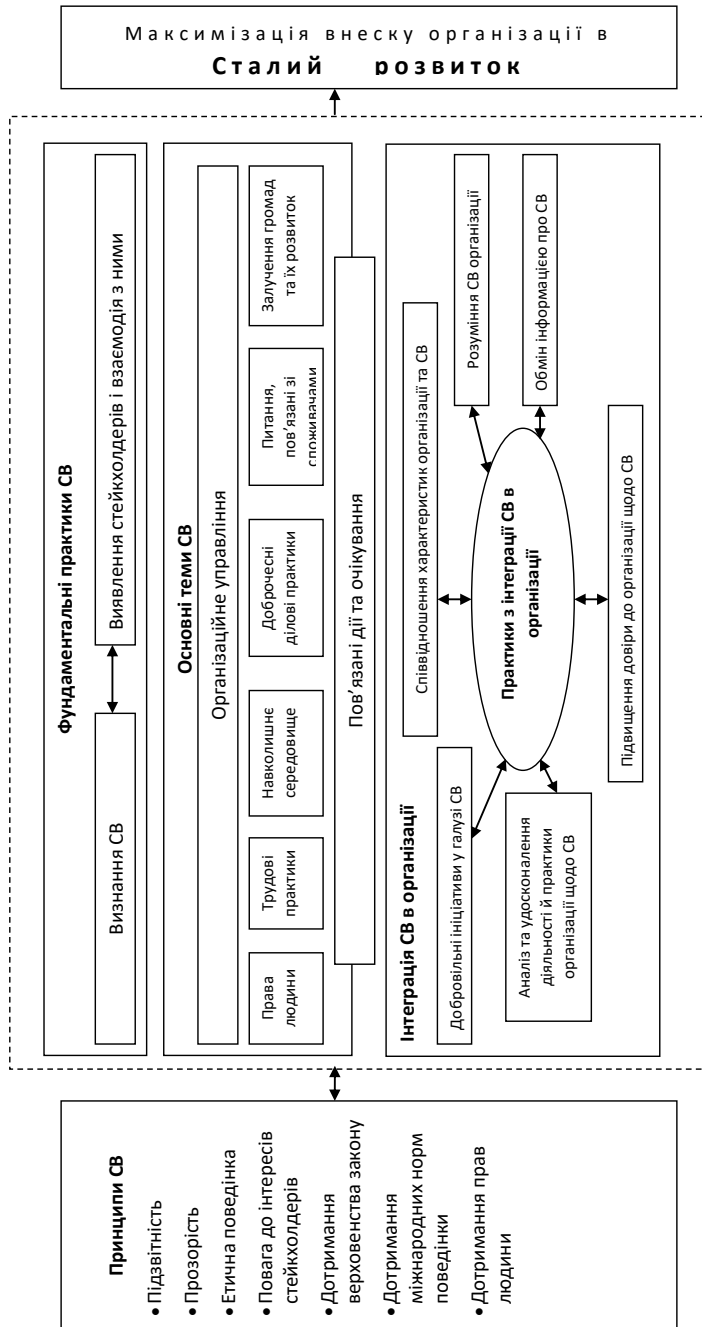

Рис. 2. Основні елементи СВ

Джерело: складено за: [3, с. 10].

Права людини (ПЛ). Широке визнання має той факт, що організації, які не представляють державу, можуть впливати на права приватних осіб й тому є відповідальними за їх дотримання. Визнання та повага прав людини виступають як необхідна основа для верховенства законодавства та реалізації концепції соціальної справедливості, а також в якості основи найбільш важливих інститутів суспільства. Організація несе відповідальність за дотримання прав людини, зокрема у сфері свого впливу [3, с. 38–39].

Трудові практики (ТП) організації об'єднують в собі усі політики і практики, що відносяться до роботи, виконуваної в рамках організації, самою організацією або від її імені, включно з роботою за субпідрядом. Вони виходять за рамки взаємовідносин організації безпосередньо зі своїми працівниками або відповідальності, яку організація несе за належні їй та контрольовані нею робочі місця. ТП включають питання найму і кар'єрного зростання, дисциплінарні процедури та процедури розгляду спорів, переведення й переміщення працівників на інші робочі місця, припинення трудових відносин, навчання і розвиток навичок, охорону праці, безпеку на робочому місці та гігієну праці й будь-які політики і практики, що впливають на умови праці, зокрема, робочий час і оплату праці, визнання організації працівників та їх представництва й участі як працівників, так і організацій-роботодавців у колективних переговорах, соціальному діалозі та тристоронніх консультаціях для вирішення соціальних проблем у сфері зайнятості. Створення робочих місць, оплата праці та інші компенсації, що виплачуються працівникам за їх роботу, є одними з найбільш важливих чинників економічного й соціального внеску організації. ТП мають значущий вплив на дотримання верховенства права, а також відчуття справедливості в суспільстві: соціально відповідальні ТП є ключовими для забезпечення соціальної справедливості, стабільності та миру [3, с. 50–51].

Навколишнє середовище (НС). Рішення та діяльність організації невідворотно впливають на довкілля. Цей вплив пов'язаний з використанням ресурсів, місцем діяльності, забрудненням НС, утворенням відходів та впливом організації на природні місця існування. Для його зменшення організації мають застосовувати інтегрований підхід, що враховує прямі й непрямі економічні, соціальні та екологічні наслідки (а також наслідки для здоров'я) їх рішень і діяльності. Зі збільшенням населення та споживання, екологічні проблеми (вичерпання природних ресурсів, забруднення, зміни клімату тощо) створюють все більшу загрозу для безпеки людини, здоров'я та добробуту суспільства. З огляду на це, необхідними є пошук варіантів скорочення та ліквідації нестійких моделей виробництва і споживання і

забезпечення виходу споживання ресурсів на сталий рівень. Вирішення цих питань потребує всебічного систематичного та спільного підходу на місцевому, регіональному і глобальному рівнях. Екологічні питання тісно пов'язані з іншими основними темами і проблемами СВ. Екологічна освіта і розвиток навичок є основою пропаганди сталих суспільств і способу життя. В якості загального механізму вирішення екологічних проблем організації можуть використовувати такі технічні інструменти, як стандарти серії ISO 14000, що містять вимоги до системи екологічного управління (англ. *environmental management system*) [3, с. 59–60].

Доброчесні ділові практики (ДП) пов'язані з етичною поведінкою при взаємодії з іншими організаціями. До них належать взаємовідносини між організаціями і державними органами, організаціями та їх партнерами, постачальниками, підрядниками, клієнтами і конкурентами, а також об'єднаннями, членами яких вони є. Проблеми ДП виникають у сферах боротьби з корупцією, відповідальної участі у сфері діяльності держави, доброчесної конкуренції, соціально відповідальної поведінки у відносинах з іншими організаціями та поваги до прав власності. ДП у сфері СВ охоплюють те, як організація використовує свої взаємовідносини з іншими організаціями для сприяння отриманню позитивних результатів, що можуть бути досягнуті за рахунок лідерства і підтримки більш широкого розповсюдження СВ в рамках сфери впливу організації [3, с. 68].

Питання, пов'язані зі споживачами (ПС). Організації, які постачають продукти і послуги споживачам, несуть відповідальність перед цими споживачами і клієнтами, що включає надання освіти і достовірної інформації, використання доброчесної, прозорої й корисної маркетингової інформації та процесів укладення договорів, сприяння сталому споживанню та його пропаганду, розробку продуктів і послуг, доступних для всіх, з урахуванням (якщо це можливо) потреб вразливих осіб. При цьому термін «споживач» застосовується по відношенню до тих осіб або груп, які користаються результатами рішень або діяльності організації, та не обов'язково означає, що споживачі платять гроші за продукти чи послуги. Відповідальність також передбачає мінімізацію ризиків при використанні продуктів і послуг, включно з розробкою, виробництвом, поширенням, наданням інформації, службою технічної підтримки і процедури відкликання та повернення дефектного товару. Багато організацій збирають або одробляють персональні дані та несуть відповідальність за захист такої інформації й конфіденційність споживачів. Організації мають істотні можливості сприяти сталому споживанню та сталому розвитку через продукти і послуги, що надаються нею, а також інформацію, включно з

інформацією щодо використання, ремонту та утилізації. Питання соціальної відповідальності, пов'язані зі споживачами, стосуються, серед іншого, використання добросовісних маркетингових практик, охорони здоров'я та забезпечення безпеки, сталого споживання, вирішення спорів і відшкодування збитків, захисту інформації та недоторканності приватного життя, доступу до продуктів і послуг першої необхідності, прийняття до уваги потреб вразливих споживачів та споживачів, які знаходяться в невідповідних умовах, а також освіти [3, с. 73–74]. Базову інформацію щодо питань, пов'язаних зі споживачами та сталим споживанням, також містять Керівні принципи ООН для захисту інтересів споживачів [5].

Залучення громад їх розвиток (ЗГ). Участь організації в житті громад, у яких вони функціонують, є невід'ємним елементом сталого розвитку. Внесок організації в розвиток громади може допомогти забезпечити більш високі рівень добробуту спільноти та якість життя населення. При цьому зацікавлені сторони в громаді можуть мати різні та, навіть, конфліктні інтереси. Тому для пропаганди добробуту громади як спільної цілі необхідною є спільна відповідальність. Проблеми розвитку громад, в які організація може зробити внесок, включають створення зайнятості за допомогою розширення та диверсифікації економічної діяльності й технологічного розвитку. Крім того, вона може зробити внесок у розвиток через соціальні інвестиції та створення добробуту й доходів за допомогою місцевих ініціатив у сфері економічного розвитку; розширення освітніх програм і програм розвитку навичок; пропаганду та збереження культури і мистецтва й надання громаді та/або пропаганду послуг в сфері охорони здоров'я. Розвиток спільноти може включати зміцнення громади, її груп і колективних форумів, культурних, соціальних та екологічних програм та місцевих мереж, що включають численні інститути. Розвитку громади сприяє соціально відповідальна поведінка. Соціальні інвестиції, що сприяють розвитку спільнот, можуть підтримувати і поліпшувати взаємовідносини між організацією та її громадами і можуть бути чи не бути пов'язані з основною операційною діяльністю організації [3, с. 82–83].

Процес соціально відповідального інвестування має місце, коли організації інвестують свої ресурси в ініціативи і програми, спрямовані на поліпшення соціальних аспектів життя спільноти. Види соціальних інвестицій можуть включати в себе проекти в галузі освіти, навчання, культури, охорони здоров'я, формування доходів, розвитку інфраструктури, підвищення доступності інформації, а також будь-які інші види діяльності, що стимулюють соціальний та економічний розвиток. Соціально відповідальні інвестиції (Socially responsible investments, SRI) не виклю-

чають благодійності (наприклад, грантів, волонтерства і добровільних внесків) [3, с. 91–92].

СВ компаній є усталеною практикою в Європі. В таких країнах, як Данія, Франція, Фінляндія, Швеція, вона інтегрована до соціальної політики, в інших – соціально відповідальні практики є виключно прерогативами компаній (Греція, Ірландія, Нідерланди, Словенія). Американська модель СВ передбачає максимальну самостійність компаній у визначенні свого суспільного внеску, при цьому законодавчо заохочуються соціальні інвестиції у вигідні для суспільства сфери через відповідні податкові пільги, а державне регулювання є незначним [6]. Політика СВ все частіше впроваджується на малих і середніх підприємствах, яких стимулюють до цього етичні й соціальні вимоги до постачальників, що їх висувають соціально відповідальні організації, а також імплементація відповідного законодавства, міжнародна стандартизація та сертифікація [7].

Забезпечення сталого людського розвитку та СВ на корпоративному рівні нерозривно пов'язано з реалізацією принципу відповідального ставлення компанії до:

- власного продукту (послуги, процесу) (економічний аспект);
- навколишнього середовища (екологічний аспект);
- стейкхолдерів (соціальний аспект).

При цьому положення стейкхолдерів по відношенню до компанії може бути як внутрішнім (персонал), так і зовнішнім (споживачі, постачальники, партнери, місцеві громади та ін.).

Збалансована триєдина концепція сталого розвитку визначає невід'ємними складовими соціального прогресу дотримання прав людини, бізнес-етику та соціальні інвестиції [2, с. 97]. В даному контексті корпоративні соціальні інвестиції являють собою матеріальні, фінансові, технологічні, управлінські або інші ресурси компанії, що спрямовуються за рішенням керівництва на реалізацію соціальних програм, розроблених з врахуванням інтересів внутрішніх і зовнішніх стейкхолдерів, з метою отримання компанією в стратегічній перспективі певного соціального та/або економічного ефекту [8].

Концепція СВ компаній, або корпоративної соціальної відповідальності (corporate social responsibility) (КСВ) передбачає, що компанії враховують інтереси суспільства шляхом прийняття на себе відповідальності за вплив їхньої діяльності на стейкхолдерів. Ця відповідальність виходить за межі визначених законодавством зобов'язань і означає, що компанії добровільно вживають додаткових заходів для підвищення якості життя працівників та їхніх сімей, місцевих громад і суспільства. Приватний сектор поступо-

во переходить до більш складних, стратегічних форм взаємодії з громадськістю (public relations) та урядами (government relations) [9, с. 30–31]. В рамках даної взаємодії політика КСВ реалізується на основі проектного підходу, у вигляді проектів розвитку – цільових корпоративних партнерських програм, що відповідають потребам стейкхолдерів. На відміну від традиційних інвестиційних підходів, соціальне інвестування включає екологічні, соціальні, управлінські та інші фундаментальні чинники сталого людського розвитку в процесі прийняття інвестиційних рішень [10].

За рахунок планомірності, системності й тісного зв'язку з основною діяльністю, соціальні інвестиції дозволяють отримати більший ефект як для самої компанії, так і для суспільства. За дослідженням Nielsen, сьогодні 77% споживачів готові переплачувати за товари компанії, чії цінності сталого розвитку вони поділяють. Ці зміни стосуються не тільки кінцевого споживача, але і працівників, клієнтів, партнерів та інвесторів. На економічному форумі в Давосі представник Morgan Stanley заявив, що інтерес інвесторів до сталого інвестування виріс з 71% в 2015 році до 75% у 2017 році [11].

Відмінністю корпоративного соціального інвестування від традиційної благодійності є довгострокова мотивація компанії щодо розробки і реалізації соціальних програм, що передбачає:

- наявність ініціативи та стратегічного підходу компанії;
- інтеграцію цілей основної діяльності компанії та її соціальних програм;
- врахування інтересів партнерів за умови дотримання бізнес-вигоди для компанії;
- залучення в якості інвестиції не лише грошової та натуральної допомоги, добровільної праці й фінансової участі працівників компанії, але і ресурсів партнерів (органів влади і місцевого самоврядування, некомерційних організацій, інших компаній тощо);
- сталість та економічне обґрунтування програми соціального інвестування як будь-яких інших бізнес-ініціатив;
- формування пакету соціальних програм на основі принципів портфельного інвестування, що дозволяє поєднувати різні види соціальної діяльності [12, с. 62–63, 65–66].

Глобалізація, значне полегшення мобільності й доступності та наявність можливостей миттєвих комунікацій спрощують отримання інформації про рішення і діяльність організацій. З огляду на це, в сучасному світі все більше компаній з власної ініціативи обмінюються інформацією зі своїми стейкхолдерами, зокрема шляхом підготовки звітів про СВ за-

для задоволення їх потреби в інформації про результативність організації [3, с. 17–18].

Результати реалізації політики КСВ відображаються у соціальній (нефінансовій) звітності, що охоплює визначення, оцінку, контроль, публікацію інформації про суттєві, з точки зору сталого розвитку та суспільного добробуту, результати і наслідки діяльності компанії. Ця звітність складається за принципом “потрійного підсумку”, тобто аналізу наслідків діяльності та сталості компанії з урахуванням її внеску в економічне процвітання, якість навколишнього природного середовища та зростання соціального капіталу. Інтегрована соціальна (нефінансова) звітність за системою триланкового ланцюжка цінностей (економічних, екологічних та соціальних) передбачає, що три оцінки доданої вартості об’єднуються в одну загальну оцінку, з попереднім формуванням ряду оціночних ключових показників за кожною складовою [13, с. 148].

Існує близько 30 міжнародних стандартів для підготовки соціальної (нефінансової) звітності. Одним з основних є Глобальна ініціатива звітності (англ. *Global Reporting Initiative*, GRI), що містить єдині стандарти і рекомендації звітності, які розкривають нефінансові показники організації. З 2016 р. GRI впровадила три універсальних модульних стандарти, покликани спростити процес публікації звітів компаніями, що надають можливість вибору глибини розкриття не фінансової інформації (GRI 101 Основні стандарти, GRI 102 Загальні показники звітності, GRI 103 Підхід у сфері менеджменту) та 33 специфічних стандарти, об’єднаних у три серії (Серія 200 «Економічні стандарти», Серія 300 «Екологічні стандарти», Серія 400 «Соціальні стандарти») [14, с. 85].

Окрім цього застосовуються стандарт для оцінки соціальних аспектів систем менеджменту «Соціальна відповідальність 8000 (SA 8000)», стандарти ISO 9000 (системи менеджменту якості організації), ISO 14000 (вимоги до системи екологічного управління), ISO 26000 (соціальна відповідальність), серія стандартів AccountAbility 1000 (принципів підзвітності AA1000APS, верифікації звіті AA1000AS, взаємодії зі стейкхолдерами AA1000SES. Також беруться до уваги Загальна декларація прав людини та інші міжнародні стандарти із прав людини (Міжнародної амністії (англ. *Amnesty International*), Міжнародної організації праці (ILO), Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (OECD), Глобального договору ООН (англ. *United Nations Global Compact*) Цілі сталого розвитку (англ. *Sustainable Development Goals*) та ін.

Звіти з програм соціальної відповідальності та корпоративного громадянства (Social responsibility and corporate citizenship) містять наступні

базові елементи: загальний опис стратегії компанії та її характеристика, основні параметри звіту (періодичність, межі, показники тощо), стан корпоративного управління і взаємодія з зацікавленими сторонами. В ньому використовуються показники внутрішньої та зовнішньої результативності. Рішення щодо включення певного показника до соціальної (нефінансової) звітності компанії має прийматися з огляду на ступінь його впливу на загальний результат звітності та можливостей менеджменту щодо впливу на даний показник [13, с. 149].

Соціальну (нефінансову) звітність компаній інвестори аналізують так само ретельно, як і фінансову. При цьому, крім специфічних для кожної індустрії критеріїв, їхню увагу привертають такі чинники, як корпоративне управління, добросусідство бізнесу з місцевими громадами, мотивація персоналу, недопущення дискримінації, поширення найкращих ESG-практик на відносини зі своїми постачальниками і клієнтами, комплаєнс [11] (англ. *compliance*) або відповідність внутрішнім чи зовнішнім вимогам або нормам. Відповідність законам, правилам і стандартам у сфері комплаєнса зазвичай стосується таких питань, як дотримання належних стандартів поведінки на ринку, управління конфліктами інтересів, справедливе ставлення до клієнтів і забезпечення сумлінного підходу при консультуванні клієнтів. До сфери комплаєнса відносяться також специфічні області, такі як: протидія легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму; розробка документів і процедур, що забезпечують відповідність діяльності компанії з чинним законодавством; захист інформаційних потоків, протидія шахрайству і корупції, встановлення етичних норм поведінки співробітників тощо [15].

Сталий розвиток та соціально відповідальні інвестиції компаній в усьому світі пов'язаний з такими важливими складовими бізнес-середовища, як навколишнє середовище, соціальна справедливість та управлінська сталість, або ESG-критеріями (англ. *Environment, Social Justice and Corporate Governance*, ESG). Соціальні та екологічні критерії характеризують роботу компанії для навколишнього середовища і суспільства. Управлінський критерій відображає реалізацію етичної корпоративної політики компанії (відсутність дискримінації за всіма ознаками, відмову від використання дитячої праці, виключення будь-якої можливості для корупції в роботі бізнесу тощо). ESG-критерії впливають на імідж компанії та її капіталізацію. Зокрема, вимоги щодо ESG-критеріїв у діяльності компаній містять умови кредитування від міжнародних банків розвитку (IFC, EBRD, EIB, BSTDB) і банків, що належать міжнародним фінансовим групам (Укрсіб, Райфайзен Банк Аваль, Кредит Ліоне, решта). Для найбільших компаній,

акції або облігації яких котируються на біржі, ESG-політика публікується для широкого кола інвесторів і піддається аналізу спеціалізованих рейтингових агентств, що також публікують незалежні звіти за емітентами (Sustainalytics, Morgan Stanley та ін.) Найбільші кредитно-рейтингові агентства також включили ESG-ризик у свою матрицю кредитного аналізу (наприклад, Moody's із 2015 р.). Для всіх найбільших керуючих активами у світі ESG-аналіз є обов'язковим, а загалом у світі індустрія ESG-інвестування керує активами на 30 трильйонів доларів США. В останні роки увагу інвесторів привертають програми сталого розвитку компаній. Цим інструментом користуються підрозділи великих європейських і американських компаній, публічні компанії й ті, хто стежить за інноваціями. Компанії, що мають програми сталого розвитку, отримують доступ до фінансування, як до боргового, так і до акціонерного. Це пов'язано з меншими ризиками і нижчою волатильністю прибутку компаній [11]. В Україні програми сталого розвитку поки що не є надто поширеними, однак їх уже реалізують окремі компанії.

Таким чином, метою корпоративних соціальних інвестицій є не лише мінімізація негативних ефектів, пов'язаних із діяльністю компанії, але й створення доданої вартості в соціальній сфері. За допомогою соціально відповідальних інвестицій, компанії роблять свій внесок у сталий розвиток суспільства, що є не тільки способом отримання доходу, але й засобом реалізації соціальних змін, забезпечення відповідності етичним нормам і зниження негативного впливу на екологічну ситуацію і навколишнє середовище. Даний підхід покликаний забезпечити баланс інтересів компанії, стейкхолдерів і суспільства в цілому. В результаті політика КСВ знижує підприємницькі ризики, зміцнює конкурентоспроможність, підвищує ефективність персоналу та лояльність споживачів, поліпшує репутацію підприємців, компаній та бізнес спільноти загалом. Відтак, соціальне інвестування на корпоративному рівні вирішує завдання підвищення ефективності бізнес-моделі за рахунок розвитку персоналу (внутрішні інвестиції) та забезпечення позитивного іміджу компанії при взаємодії з стейкхолдерами (зовнішні інвестиції).

Список використаної літератури

1. Іващенко Т. Ю. Сталий людський розвиток як основний вектор соціально-економічних трансформацій в ХХІ столітті / Т. Ю. Іващенко // Соціально-трудова відносина: теорія і практика : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; ДВНЗ „Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана” ; Ін-т соц.-труд. відносин ;

- редкол.: А. М. Колот (голова) [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2015. – № 2. – С. 195–201. <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/12249>.
2. Калашнікова Т. М. Дослідження взаємозв'язку сталості людського розвитку і стабільності держави / Т. М. Калашнікова, І. М. Новак // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 3. – С. 94–107.
 3. Руководство по социальной ответственности. Міжнародний стандарт ISO/FDIS 26000. ISO, 2010. Режим доступу: <http://csr-eu-jm.com.ua/files/ISO26000.pdf>.
 4. Предпосылки для социальной ответственности. Смысл и выгоды социальной ответственности. Горизонты промышленной политики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prompolit.ru/159672>.
 5. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для защиты интересов потребителей, Организация Объединенных Наций (ООН): документ № А/С.2/54/L.24, 1999 г.
 6. Зінченко А. Г. Корпоративна соціальна відповідальність 2005–2010: стан та перспективи розвитку / А. Г. Зінченко, М. А. Саприкіна– К.: Вид-во "Фарбований лист", 2010 – 56 с.
 7. Прохорова Н.Г. Социальная ответственность как конкурентное преимущество развития бизнеса // Csrjournal. – 30.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csrjournal.com/lib/analticarticle/817-socialnaja-otvetstvennost-kak-konkurentnoe.html>.
 8. Якимец В.Н. Социальные инвестиции российского бизнеса: механизмы, примеры, проблемы, перспективы: / В. Н. Якимец – М.: Комкнига, 2005. – Т.18. – С. 49–54.
 9. Дейч М. Соціальне партнерство як інструмент взаємоузгодження соціальних обов'язків та соціальної відповідальності / М. Дейч // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 6. – С. 27–34.
 10. Бержанір А.Л. Соціальне інвестування як форма реалізації соціальної відповідальності бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2017-ekonomika-i-menedzhment/8_berzhanir.htm.
 11. Майбутнє, яке на нас чекає. Чому без програм сталого розвитку в бізнесу немає перспектив. Новое время. Бизнес. 26.04.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/amp/maybutnye-dlya-biznesu-staliy-rozvitok-shcho-potribno-znati-pro-nogo-vzhe-sogodni-eksperti-50083754.html><https://nv.ua/ukr/amp/maybutnye-dlya-biznesu-staliy-rozvitok-shcho-potribno-znati-pro-nogo-vzhe-sogodni-eksperti-50083754.html>
 12. Березіна О.Ю. Соціальна відповідальність корпорацій в системі соціально-трудова відносин. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / О.Ю.Березіна / - Харків., 2011. – 283 с.
 13. Звіт про науково-дослідну роботу (НДР) «Дослідження та розробки в галузі економічних наук» (Фінансове забезпечення реалізації соціальної політики

- в посткризових умовах) за лотом № 2: «Фінансово-правові механізми запровадження стандартів соціальної відповідальності бізнесу» (заклучний). К.: ІДСД НАН України, 2011. – 210 с.
14. Сенаторова Е. А. Нефинансовая отчетность: международный контекст, российская практика // Корпоративные финансы. — 2018. — Т. 12. — № 3.— С. 81–92.
 15. Комплаєнс: [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Комплаєнс>.

Maciej Ślusarczyk
Marcin Kęsy

Metody zarządzania optymalizujące działalność operacyjną w przedsiębiorstwie w czasie pandemii

*Management methods optimizing operational activity
in an enterprise as a pandemic*

The content of the article describes management methods that support the manager in the process of optimizing resources and activities in the company, taking into account the effects of the crisis caused by the COVID-19 pandemic.

1. Wprowadzenie

Temat rozważań poruszony w artykule został ukierunkowany na opisanie metod zarządzania, które wspomagają menedżera w procesie optymalizowania zasobów oraz działań w przedsiębiorstwie przy uwzględnieniu skutków kryzysu wywołanego przez pandemię COVID-19. Wskazane metody są szczegółowo scharakteryzowane i przedstawione w tekście, co pozwoli lepiej pokazać ich zastosowanie w działaniu.

W czasie globalnego kryzysu wywołanego pandemią, przedsiębiorstwa i organizacje są postawione przed ogromnym zagrożeniem, jakimi są utrata płynności finansowej, konieczności zwolnień czy też niepewności. Dodając do tego ciągle zmieniające się otoczenie, które od dłuższego czasu nosi w sobie znamiona niepewności, złożoności i niejednoznaczności problem wydaje się być ogromny, wręcz co często znajduje uzasadnienie w pojawiających się opracowaniach naukowych powinniśmy przywyknąć do tzw. drgającego otoczenia i zjawisko to przyjąć jako założenie w każdym modelu biznesowym.

Wszystkie branże ucierpiały, możemy tylko dyskutować, czy w mniejszym, czy w większym stopniu¹. Jednak można mieć co do jednego pewność, że pandemia dotknęła każdą branżę. Wynika to z faktu, że postrzegając ekonomię jako mechanizm przepływu dóbr i usług oraz środków finansowych w gospodarce, żaden podmiot gospodarczy, gospodarstwo domowe, państwo czy system bankowy nie są wyłączone z tego obiegu, czyli spadek podaży środków finansowych czy popytu na dobra i usługi ma pośredni lub bezpośredni wpływ na wszystkie podmioty w gospodarce.

2. Kryzys w przedsiębiorstwie

Najważniejszym czynnikiem definiującym zakres kryzysu jakim zostało objęte przedsiębiorstwo jest fakt, w jakim stopniu było ono przygotowane na takową sytuację i w jak dużym stopniu w swojej kulturze organizacyjnej uwzględniło metody przeciwdziałania kryzysowi.

Niemniej jednak aby zrozumieć złożoność problemu należy rozpocząć od wytłumaczenia z czym mamy do czynienia. Skutkiem kryzysu jest załamanie się procesu wzrostu gospodarczego i regres w rozwoju ekonomicznym państwa². Kryzys stanowi jedną z czterech, powiązanych między sobą, faz cyklu koniunkturalnego. Kryzys poprzedzony jest fazami ożywienia oraz rozkwitu gospodarczego, zaś fazą następującą po kryzysie jest depresja. Co ważne nie można utożsamiać kryzysu z dolnym punktem zwrotnym cyklu koniunkturalnego, gdyż kryzys jest pewnym dłuższym procesem, który stanowi dłuższy odcinek czasu (na wykresie jest to odcinek nie zaś punkt). Można się spotkać również z nazewnictwem określającym kryzys mianem recesji³. Definiując to z czym mamy do czynienia, można poznać narzędzia, które są wykorzystywane do zapobiegania i radzenia sobie w takich sytuacjach, a stanowią nierozzerwalną materię wchodzącą w skład nauki o zarządzaniu.

Istnieją dwie drogi, aby rozpocząć minimalizację start i następstw sytuacji kryzysowej. Bez potrzeby uwarunkowywania jej na egzogeniczność czy endogeniczność. Pierwsza z nich pomaga w minimalizowaniu strat tuż po wystąpieniu kryzysu, a więc mowa tutaj o wszystkich metodach zarządzania, które są wykorzystywane w „procesie ratunkowym” organizacji w momencie gdy

¹ *Skutki Covid-19 dla polskiej gospodarki*, 11.08.2020, www.gov.pl, serwis Rzeczypospolitej Polskiej, 2.03.2021.

² Najbert, K., Sipowicz, T., Pietras, *Wielowymiarowy aspekt kryzysu w teorii i praktyce*, Wyd. internetowe e-bookowo, Będzin 2017, s. 10.

³ D. Kielek, *Współczesne Problemy Ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2014.

kryzys już wystąpił. Jednakże druga traktuje o wszystkich metodach wykorzystywanych przed wystąpieniem kryzysu. Metody te nie mogą być uznawane jako te, które zapobiegają wystąpieniu kryzysu, jednakże można je uznać za te metody, które usprawnią działania, funkcjonowanie oraz w przypadku stosowania ich w organizacji przyczynią się do minimalizacji skutków kryzysu, a w dzisiejszych czasach pandemii.

Z objawami kryzysu zetknąć się mogą wszystkie przedsiębiorstwa, bez względu na ich wielkość i branżę. Kryzys może mieć wymiar ogólno-organizacyjny, ale również może dotyczyć niektórych tylko płaszczyzn w sprawnie funkcjonujących przedsiębiorstwach. Jednak niezależnie od rozmiarów i zasięgu kryzysu zarządzanie antykryzysowe musi mieć charakter interdyscyplinarny. Zarządzanie antykryzysowe stanowi największe wyzwanie dla kadr menedżerskich. Do zarządzania w warunkach kryzysu niezbędna jest nie tylko wiedza formalna, ale również doświadczenie i praktyczne umiejętności w zakresie opracowywania i wdrażania programów naprawczych. Współczesne przedsiębiorstwa nie są w stanie uchronić się przed sytuacjami kryzysowymi, jednak stosując odpowiednie strategie zarządzania mogą zmniejszyć prawdopodobieństwo wystąpienia tych sytuacji kryzysowych i koszty walki z kryzysem oraz zminimalizować straty rynkowe. Zdolność organizacji do działań antykryzysowych tworzy potencjał czynnika organizacyjnego, ludzkiego, kulturowego, informacyjnego oraz finansowego.

Odpowiedzią na symptomy sytuacji kryzysowej w przedsiębiorstwie w dużym stopniu jest prawidłowa diagnoza, czyli zdefiniowanie obszarów kryzysu. Należy podkreślić, że zarządzanie kryzysem przedsiębiorstwa wpisuje się w ewolucję przedsiębiorstw, które ewoluują na płaszczyźnie organizacyjnej, kompetencyjnej czy zarządczej.

Zmiana podejścia do przedsiębiorstwa w układzie z wewnątrz do zewnątrz na z zewnątrz do wewnątrz⁴ powoduje, że menedżerowie muszą w swoich analizach uwzględniać tzw. drgające a nawet turbulentne otoczenie^{5, 6}, w którym firma funkcjonuje. Wpływa to na skrócenie procesu planowania, co w konsekwencji powoduje, że menedżerowie działają w sposób często intuicyjny, można rzec na oślep.

W przypadku analizy oddziaływania kryzysu na przedsiębiorstwo na poziomie strategicznym, określone warunki można założyć w dokumencie strate-

⁴ K. Pujer (red.), *Zarządzanie organizacją w turbulentnym otoczeniu*, Wyd. Exante, Wrocław 2016, s. 121–122.

⁵ A. Bujak, M. Noga (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w turbulentnym otoczeniu*, Wyd. Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Wrocław 2013, s. 14.

⁶ B. Senior, S. Swailes, *Organizational Change*, FT Publishing International, 2016, s. 23–24.

gicznym, który zawiera charakterystykę podejmowanych działań w 3–5 letnim układzie czasowym⁷, aczkolwiek skłaniamy się do wskazania dolnej wartości czasu, jako tego okresu, na którym budowana powinna być strategia przedsiębiorstwa.

Jednakże zarządzanie kryzysem można rozważać również na poziomie operacyjnym. Aby uniknąć niepotrzebnych strat i optymalizować złożone zadania operacyjne należy zastosować metody zarządzania dedykowane do tego typu działań i które zakładają określoną zmienność oraz modyfikację parametrów zaplanowanych projektów w trakcie ich realizacji.

W przeciwdziałaniu zjawiskom kryzysowym w przedsiębiorstwie szczególne znaczenie ma jego kadra menedżerska. W literaturze specjalistycznej podkreśla się, że każda organizacja potrzebuje dobrych i mądrych menedżerów, tak jak kapitału czy nowoczesnych technologii. Potrzebuje menedżerów wykształconych, niewytrenowanych, których prestiż zasadza się nie na władzy fotela, lecz intelektu. Dobry menedżer to skuteczne zarządzanie, a skuteczne zarządzanie to właściwy wybór kierunków, sposobów i przedmiotu działania firmy, to zarządzanie nowoczesne uwzględniające najnowsze osiągnięcia nauki i praktyki. Menedżerowie muszą być nie tylko dobrymi zarządcami i decydentami, lecz także inspiratorami zdolnymi do motywowania ludzi i angażowania ich w procesy budowy strategii, aby wprowadzić przedsiębiorstwo na drogę właściwego rozwoju, zapewniającego firmie egzystencję i perspektywy⁸.

Kryzys w znaczeniu ogólnym należy interpretować jako punkt w biegu zdarzeń, po których następuje zmiana. Najczęściej z pojawieniem się tego momentu wiąże się wystąpienie trudnej sytuacji uniemożliwiającej normalne funkcjonowanie przedsiębiorstwa oraz powodującej zagrożenie utraty jego bytu. Tolerowanie sytuacji kryzysowej prowadzi nieuchronnie do jego upadku. Brak możliwości realizowania podstawowych funkcji i celów przekłada się zazwyczaj na relatywny wzrost kosztów oraz ograniczenie nowych innowacji i duże zagrożenie. Kryzys w przedsiębiorstwie rozwija się zwykle w dłuższym czasie i jest sytuacją, której tolerowanie prowadzi do bankructwa przedsiębiorstwa. Występuje brak możliwości realizacji podstawowych funkcji i celów firmy, co z kolei powoduje relatywny wzrost kosztów, pogorszenie się jakości produkcji oraz spadek innowacyjności firmy⁹.

⁷ Three year/ Five year Strategic Plan Example, Clear Point Strategy, Three Year / Five Year Strategic Plan Example | ClearPointStrategy, data 05.03.2021r.

⁸ J. Penc, *Role i umiejętności menedżerskie*, Difin, Warszawa 2005, s. 9–10.

⁹ M. Huczek, *Zarządzanie kryzysowe w firmie a role i umiejętności menedżerskie*, ZN WSH Zarządzanie, Kraków 2015 (3), s. 13–22.

3. Metody optymalizujące funkcjonowanie przedsiębiorstwa

Aby organizacja była gotowa na kryzys, musi ona nieustannie pracować nad poprawianiem, korygowaniem i ulepszaniem procesów wytwórczych, i usługowych. Musi przejawiać chęć doskonalenia się w swojej branży, musi charakteryzować się cechami przedsiębiorstwa uczącego się oraz rozwijać się. Jest wiele metody w obszarze zarządzania przedsiębiorstwami, które są pomocne, a niekiedy są one podstawowymi metodami pozwalającymi na rozwój przedsiębiorstwa. Nie jest pewnym, że owe metody spowodują całkowite zapobiegnięcie kryzysowy, ale na pewno przyczynią się do minimalizacji strat i skutków. Najbliższymi metodami autorom artykułu, które to wielokrotnie były wykorzystywane i wdrażane przez niego w praktyce są metoda Keizen¹⁰, metoda ścieżki krytycznej¹¹ oraz diagram Gantta¹².

Według autorów są to metody skutecznie przyczyniające się do poznania słabych stron w organizacji, odnalezienia punktów kryzysowych oraz ciągłego doskonalenia procesu zarządzania. Dzięki tym cechom łatwiejszym będzie przeciwdziałanie wszelkim objawom kryzysu, a co najważniejsze, będzie można zaobserwować pierwszą fazę kryzysu nim tak naprawdę będzie miała ona destrukcyjny wpływ na przedsiębiorstwo. Metody te łączą w sobie skuteczność, przejrzystość oraz fakt gotowości na każde, nawet najmniejsze zakłócenia procesu w organizacji. Narzędzia te dają menedżerowi czy właścicielowi przedsiębiorstwa możliwość szybkiej reakcji w przypadku zaburzeń wynikających z zaburzeń w planowanych procesach.

3.1. Metoda ścieżki krytycznej CPM (metoda ścieżki krytycznej, z ang. *Critical Path Method*)

Niniejsza metoda należy do grupy deterministycznych technik planowania sieciowego. Jej podstawę stanowi budowa szczególnego rodzaju grafu sieciowego, która przedstawia czynności i zdarzenia składające się na projekt, na tej podstawie przeprowadzane są wyliczenia na podstawie tego grafu. Dzięki tym wyliczeniom uzyskujemy plan realizacji projektu.

¹⁰ D. Łangowska, *Kaizen w zarządzaniu logistyką wyjściową na przykładzie spółki Malow w Suwałkach*, Politechnika Warszawska, Suwałki 2015.

¹¹ A. Grześ, *Wykres Gantta a metoda ścieżki krytycznej (cpm)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Optimum. Studia Ekonomiczne, Nr 6 (72) 2014, s. 195–216.

¹² Tamże.

Ten specyficzny rodzaj sieci jest określany siecią zależności lub wykresem sieciowym. Sieć ta opiera się na dwupunktowych modelach sieciowych, czyli takich gdzie czynności są reprezentowane za pomocą łuków grafu, a zdarzenia za pomocą węzłów grafu¹³.

Metoda ta jest wykorzystywana jest do planowania oraz kontrolowania projektów i jest ściśle powiązana z metodą projektową. Ważnym determinantem tej metody jest znajomość technologiczna procesu oraz znajomość powiązań organizacyjnych.

Przykładowymi projektami, w których metoda ta jest wykorzystywana to: inwestycje i projekty budowlane, remonty oraz projekty, w których wytwarza się skomplikowane wyroby jednostkowe takie jak: samoloty, rakiety kosmiczne.

Metodę CPM opracowano w latach 1956–1957 w USA. Jej autorami byli J. Kelley i R. Walker, pracownicy firmy DuPont. Opracowali tą metodę w celu usprawnienia prac przy produkcji neopranu. Inżynierowie byli zaniepokojeni dużą ilością przestojów podczas konserwacji maszyn. Dzięki zastosowaniu metody CPM mogli skrócić czas przestojów ze 125 do 93 godzin (osiągnęli oszczędność na poziomie nawet 32 godzin!!!), dzięki temu mogli poprawić wyniki ekonomiczne. Metoda ta stanowi graficzne przedstawienie, zorganizowanego działania, które zmierza do realizacji wyznaczonego celu w określonym czasie, przy określonych zasobach i budżecie.

Na przedsięwzięcie składa się skończona liczba wzajemnie ze sobą powiązanych i wykonanych w odpowiedniej kolejności czynności (znane są czasy ich trwania)¹⁴:

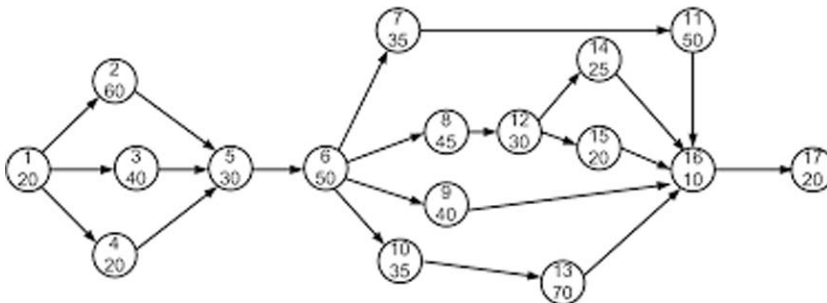
- Obliczenie czasów najwcześniejszych możliwych terminów rozpoczęcia czynności (obliczeń dokonujemy idąc w przód wykresu). *Uwaga*: W metodzie CPM zakłada się, że czasy trwania poszczególnych czynności są dokładnie znane (deterministyczne).
- Przyjęcie najwcześniejszego możliwego terminu zdarzenia początkowego (pierwszego z lewej) równy 0.
- Obliczenie najwcześniejszego możliwego terminu rozpoczęcia następnego zadania jako najwcześniejszy możliwy termin zaistnienia zdarzenia poprzedniego + czas trwania czynności prowadzącej do tego zdarzenia (*Uwaga*: jeśli jest więcej poprzedników, do obliczeń weź zadanie o najpóźniejszym czasie zaistnienia).
- Powtórzenie opisanych kroków dla wszystkich zadań.

¹³ M. Trocki, *Planowanie przebiegu projektów*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2015.

¹⁴ Grześ A., (2014), *Wykres Gantta a metoda ścieżki krytycznej (CPM)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Optimum. Studia Ekonomiczne, Nr 6 (72) 2014, s. 195–216.

Obliczenie najpóźniejszych dopuszczalnych terminów zaistnienia poszczególnych zdarzeń (obliczeń dokonujemy idąc wstecz wykresu):

- Zdarzeniu końcowemu (ostatniemu z prawej) należy przypisać najpóźniejszy dopuszczalny termin zaistnienia, który jest równy najwcześniejszemu możliwemu terminowi zaistnienia.
- Oblicz najpóźniejszy dopuszczalny termin zaistnienia poszczególnych zdarzeń, rozpoczynając od zdarzeń najbliższych zdarzeniu końcowemu (najpóźniejszy dopuszczalny termin zaistnienia – czas trwania czynności prowadzącej do tego zdarzenia (*Uwaga:* gdy jakieś zdarzenie jest początkiem dwóch lub więcej czynności, najpóźniejszy dopuszczalny moment zaistnienia zdarzenia będzie równy minimum odpowiednich różnic)).
- Powtórz opisane kroki dla wszystkich zadań.

Rys. 1. Ilustracja konwencji oznaczeń

Źródło: M. Urbaniak, *Harmonogramowanie projektów informatycznych z użyciem metody łańcucha krytycznego na podstawie rozmytej charakterystyki kompetencji*, Zeszyty naukowe UEK, Poznań 2012.

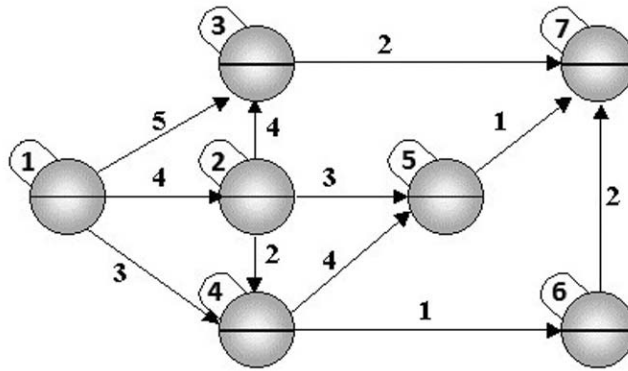
Obliczenie zapasów czasu

- Zapas = najpóźniejszy dopuszczalny termin – najwcześniejszy możliwy termin.
- Powtórzenie opisanych kroków dla wszystkich zadań.

3.2. Wyznaczenie ścieżki krytycznej – czynności znajdujące się na tej drodze mają zerowy zapas czasu

Ścieżka krytyczna jest najdłużej trwającym ze wszystkich możliwych ciągów chronologicznie ułożonych zadań takich, że każde następne nie może się rozpocząć, dopóki poprzednie się nie skończy (zadania sekwencyjne). W technice ścieżki krytycznej znany jest termin rozpoczęcia i zakończenia projektu, kolejność poszczególnych zdarzeń i wzajemne powiązania między nimi. Zna-

ne są też czasy trwania czynności, które muszą zostać zrealizowane, aby mogły zaistnieć określone zdarzenia. Zdarzenie nie może wystąpić, do czasu gdy wszystkie czynności dotyczące go nie zostały zakończone. Kolejność poszczególnych zdarzeń oraz wykonanych między nimi czynności określa technologia i powiązania organizacyjne.

Rys. 2. Struktura przedsięwzięcia wraz z czasami realizacji poszczególnych operacji (czynności)

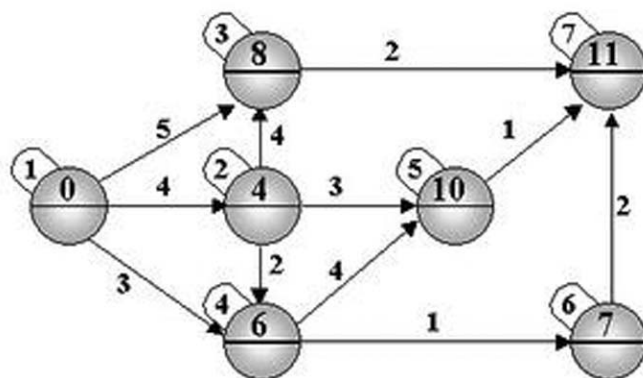
Źródło: Kisielnicki J. (2011). *Zarządzanie projektami. Ludzie – procedury – wyniki*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Założmy do dalszych rozważań graf (rys. 2), przy pomocy którego zapisaliśmy strukturę naszego przedsięwzięcia wraz z czasami realizacji poszczególnych operacji (czynności).

Pierwszym krokiem przy wyznaczaniu ścieżki krytycznej jest określenie dla każdego zdarzenia najwcześniejszego, możliwego momentu zaistnienia. Przy wyznaczaniu ścieżki krytycznej przyjmuje się, że najwcześniejszy możliwy moment zaistnienia zdarzenia początkowego numer 1 wynosi 0. Najwcześniejszy możliwy moment zdarzenia następnego (np. 2) jest równy sumie najwcześniejszego możliwego momentu zaistnienia zdarzenia 1 oraz długości czasu trwania czynności prowadzącej do zdarzenia 2 (zdarzenie 2 zajdzie po 4 jednostkach czasu). Przechodząc od początku do końca wykresu, wyznacza się kolejno najwcześniejsze momenty powstałych zdarzeń (rys. 3).

W następnym kroku obliczamy najpóźniejszy dopuszczalny moment zaistnienia poszczególnych zdarzeń, rozpoczynając od zdarzeń najbliższych zdarzeniu końcowemu, gdzie samemu zdarzeniu końcowemu należy przypisać najpóźniejszy dopuszczalny moment zaistnienia, który jest równy najwcześniejszemu możliwemu momentowi zaistnienia (zdarzenie 7). Przechodząc tym razem od końca do początku wykresu, wyznacza się kolejno najpóźniejsze

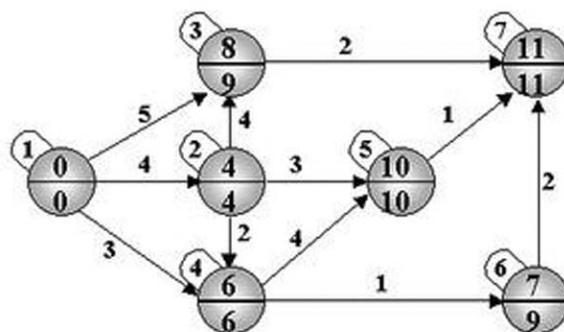
momenty powstałych zdarzeń (rys. 4). Gdy jakieś zdarzenie jest początkiem dwóch lub więcej czynności, najpóźniejszy dopuszczalny moment zaistnienia zdarzenia będzie równy minimum odpowiednich różnic.

Rys. 3. Wyniki obliczeń najwcześniejszych możliwych terminów

Źródło: <https://mfiles.pl/pl/index.php/CPM>.

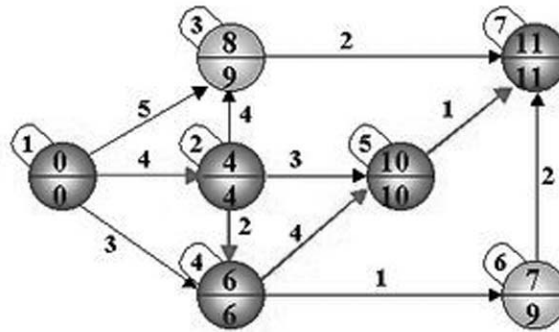
Najważniejszym i kończącym elementem tej metody jest wyznaczenie ścieżki krytycznej, którą definiujemy jako ciąg działań, dla którego suma czasów jest największa ze wszystkich możliwych dróg łączących zdarzenie końcowe ze zdarzeniem początkowym. Czynności znajdujące się na tej drodze mają zerowy zapas czasu (najpóźniejszy dopuszczalny termin – najwcześniejszy możliwy termin)¹⁵.

Rys. 4. Wyniki obliczeń najpóźniejszych dopuszczalnych terminów

Źródło: <https://mfiles.pl/pl/index.php/CPM>

¹⁵ Kisielnicki J. (2011). *Zarządzanie projektami. Ludzie – procedury – wyniki*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Rys. 5. Wyznaczenie ścieżki krytycznej

Źródło: Kisielnicki J. (2011). *Zarządzanie projektami. Ludzie – procedury – wyniki*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

W rozpatrywanym przypadku ścieżka krytyczna przechodzi przez zdarzenia 1-2-4-5-7 (na rysunku 5 zaznaczono ją kolorem czerwonym). Długość ścieżki krytycznej wynosi 11 jednostek (czasu). Kierownik projektu powinien szczególnie zwrócić uwagę na zdarzenia leżące na tej ścieżce. Opóźnienie jednego zdarzenia spowoduje przesunięcie wyznaczonego terminu zakończenia projektu.

Należy zwrócić uwagę, że nie zawsze czynności, które łączą zdarzenia krytyczne muszą być czynnościami krytycznymi!!!

Jak widać na rysunku 5 czynność (1-4) łączy zdarzenia krytyczne, lecz sama nie jest czynnością krytyczną. Opóźnienie przy wykonaniu tej tej czynności nie musi pociągać za sobą opóźnienia w wykonaniu całego przedsięwzięcia¹⁶.

3.3. Diagram Gantta

Metoda jest skorelowana z metodą ścieżki krytycznej. Jest on niezwykle pomocny podczas planowania inwestycji, realizacji zadań kluczowych, ale jest też podstawową metodą wykorzystywaną w zarządzaniu projektem.

Planowanie i koordynowanie przebiegu różnych czynności w przekroju czasowym odgrywa istotną rolę w tworzeniu i funkcjonowaniu organizacji. Wykresy Gantta służą do planowania działań wielopodmiotowych zarówno zespołowych, jak i grupowych.

Przedstawiają następstwo kolejnych zdarzeń, uwzględniając również zadania wykonywane równolegle. Dzięki tej technice można także kontrolować realizację zaplanowanego przedsięwzięcia.

¹⁶ <https://mfiles.pl/pl/index.php/CPM>

Podstawowym celem diagramu jest wspomaganie pracy menedżera projektu dzięki podkreśleniu związków między zadaniami oraz wpływu potencjalnych zmian na cały projekt.

Pozwala również przeprowadzać symulację, która umożliwi określenie proponowanych zmian na specyfikację, dostępność zasobów i ustalone terminy. Wykres Gantta pełni także zasadniczą rolę w czasie optymalizowania pierwszej „realistycznej” wersji planu projektu.

Opracowany przez siebie wykres H. L. Gantt po raz pierwszy zastosował do przedstawienia planu produkcji formę graficzną w roku 1917. Na typowym wykresie Gantta wiersze zawierają stanowiska pracy, natomiast kolumny oznaczają jednostki czasu. Układ zdarzeń na wykresie przedstawiany jest najczęściej w wersji planowanej przed rozpoczęciem działania oraz rzeczywistej nanoszonej na wykres wraz z upływem czasu. Prawdziwy rozwój wykresu Gantta nastąpił dopiero w erze komputerów, dzięki którym możliwe jest graficzne ilustrowanie także bardzo złożonych zależności i planów.

Protoplastą diagramu był Polak Karol Adamiecki, lecz jego graficzna metoda analizy i planowania została opublikowana później (opracowanie w 1896 roku, publikacja 35 lat później).

Za pomocą wykresu Gantta można nie tylko planować i kontrolować wykonanie planu, ale także poprzez zastosowanie odpowiedniego systemu oznaczeń uwzględniać zmienność przebiegu wykonania zadania.

W przypadku wykresu wydajności pracy analizę przeprowadza się na podstawie zapisów rzeczywistych uzupełnionych o oznaczenia zakłóceń (np. brak pracownika, brak materiałów, brak instrukcji, remont maszyny, brak energii, brak narzędzi, brak doświadczenia wykonawcy, święta, narady, strajki, braki w kwalifikacjach wykonawcy, brak zlecenia).

Tab. 1. Etapy powstawania diagramu Gantta

Etapy powstawania wykresu Gantta	
I etap	rozłożenie przedsięwzięcia na cele etapowe lub cele szątkowe
II etap	ustalenie czasu trwania przedsięwzięcia i określenie czasów realizacji celów etapowych i częściowych
III etap	ustalenie kolejności realizacji celów etapowych i częściowych oraz wyznaczenie terminów ich rozpoczęcia i zakończenia
IV etap	określenie miejsca, w którym cele te mają być zrealizowane
V etap	wyrażenie w postaci graficznej wszystkich dokonanych czynności

Źródło: Dostatni E., Gierulski W., Roszkowski H., Wirkus M., *Zarządzanie projektem*, PWE, Warszawa 2014.

Czas realizacji zadania jest przedstawiony na wykresie Gantta w formie prostokąta, który umieszczony jest na liniowej skali. Lewa jego krawędź odpowiada początkowi zadania, a prawa – jego zakończeniu. Według potrzeby skalę można zmieniać tak, aby ukazywała dni, tygodnie, miesiące itd.

Tabela 1. pokazuje usystematyzowanie działań, które należy wykonać przed rozpoczęciem sporządzania diagramu Gantta. Zawiera poszczególne etapy wykonywanych czynności.

Obok wykresu znajdują się informacje związane z prezentowanym projektem, tj. typ zadania, jego nazwa, czas trwania, data rozpoczęcia i zakończenia, poprzedniki, nazwy zasobów, koszty itd. Na wykresie Gantta zazwyczaj zaznaczone są tzw. kamienie milowe. Określają one zdarzenia odpowiadające poszczególnym węzłom sieci, które są przełomowymi (najważniejszymi) w harmonogramie realizacji projektu. Kamienie milowe są zaznaczane na wykresie Gantta specjalnym symbolem, zazwyczaj połączonym z opisem.

W wykresie Gantta możliwe są różne zależności pomiędzy zadaniami:

- FS (*finish to start*) – po zakończeniu czynności A rozpoczyna się czynność B (zadanie sekwencyjne),
- SS (*start to start*) – zadanie B może się zacząć, gdy zacznie się zadanie A,
- FF (*finish to finish*) – zadanie B może się skończyć dopiero po zakończeniu zadania A,
- SF (*start to finish*) – zadanie A nie może się zakończyć przed rozpoczęciem zadania B (na zakładkę).

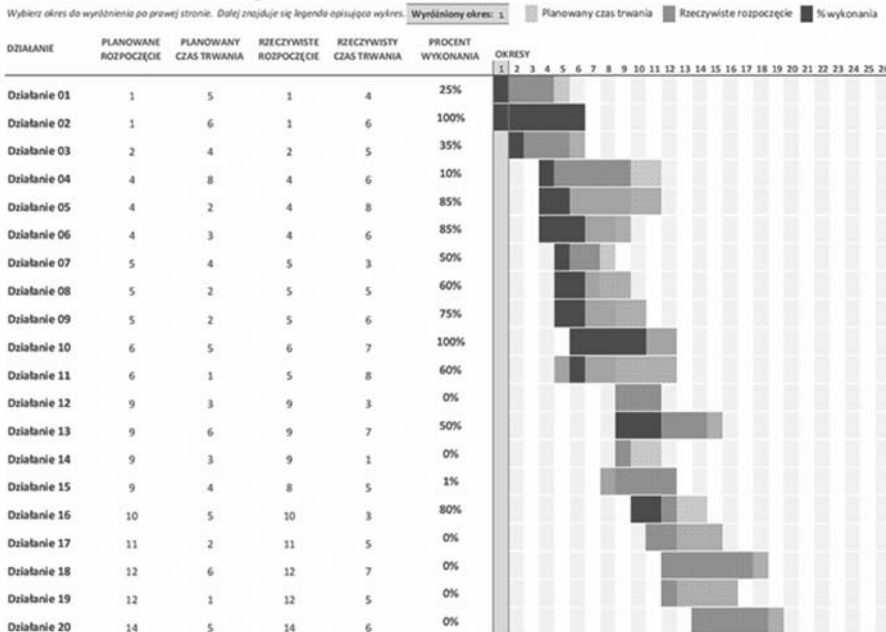
Zaletami wykresów Gantta są przede wszystkim:

- możliwość automatycznego wyznaczenia ścieżki krytycznej,
- przejrzyste przedstawienie harmonogramu zadań,
- możliwość bieżącej kontroli realizowanego przedsięwzięcia i dokonywania odpowiednich korekt,
- elastyczna forma przedstawiania danych dotyczących wybranych zadań.

Sporządzenie harmonogramu następuje przez zaznaczenie na wykresie poziomych słupków oznaczających czynności o długości czasu ich trwania z uwzględnieniem skali przyjętej dla osi czasu. Umieszczenie tych czynności odbywa się w odpowiedniej kolejności, która uwzględnia zależności przyczynowo-skutkowe charakterystyczne dla struktury kooperacyjnej projektu. Na podstawie położenia słupków ilustrujących wyodrębnione czynności jest możliwe odczytanie terminów ich rozpoczęcia i zakończenia oraz wyznaczenie ścieżki krytycznej, a także kamieni milowych projektu. Kamienie milowe projektu (milestones albo checkpoints) są punktami koordyna-

cyjnymi i kontrolnymi częściowymi rezultatów projektów. Z reguły sygnalizowanymi na harmonogramach znakiem odwróconego trójkąta lub rombu. Wyznaczają one krytyczne punkty realizacji poszczególnych etapów w całym projekcie i są bardzo istotne dla jego powodzenia. Stąd rodzi się pytanie, ile takich punktów powinno być? W literaturze przedmiotu wskazuje się, że co najmniej dwa kamienie (na początku i na końcu realizacji) powinny być ustalone. Nie podaje się przy tym konkretnej ich liczby, choć w celu usprawnienia i efektywnego wdrożenia projektu proponuje się, aby ustanowić takie punkty w relatywnie równych odstępach czasowych, np. po 15–20%, dalej po około 50%, 70–80% oraz 95% jego realizacji. Jednakże zauważa się, że ich liczba będzie zależała od wielkości i złożoności realizowanego projektu.

Terminarz projektu

Rys. 6. Przykładowy diagram Gantta

Źródło: Frąckiewicz R., Krzemiński M., *Analiza możliwości wykorzystania w harmonogramowaniu budowlanym reguł szeregowania zadań stosowanych w produkcji przemysłowej* WIL nr 19, Politechnika Warszawska, Warszawa 2011.

Im większy i bardziej złożony projekt jest realizowany, tym więcej kamieni milowych powinno być zaznaczonych na wykresie, żeby wcześniejsza kontrola działań wykonywanych w projekcie przyczyniła się do wcześniejszego wykry-

cia i skorygowania wszelkich nieprawidłowości oraz do zakończenia sukcesem. Jednakże zbyt duża liczba kamieni milowych (np. po każdym działaniu) powoduje wzrost nakładów pracy na kontrolowanie tego rozwiązania i może spowodować powstawanie zakłóceń w bieżącej realizacji zadania. Wyznaczenie kamieni milowych kończy etap ustalania terminów projektu i umożliwia dokończenie opracowania harmonogramu czynności realizowanego przedsięwzięcia w postaci wykresu Gantta i określenie ścieżki krytycznej. Ścieżka krytyczna jest to droga (ciąg czynności i zdarzeń umożliwiających przejście od początku do końca sieci), której czas przejścia od początku do końca jest najdłuższy¹⁷. Czynności na niej leżące łączą się w tym samym punkcie, czyli ani się nie zazębiają, ani nie tworzą między sobą przerwy. Suma czasów trwania tych czynności jest największa i wyznacza czas realizacji przedsięwzięcia.

3.4. Metoda Kaizen

Metoda ta pochodzi z Japonii, w języku japońskim Kai znaczy zmiana, natomiast Zen znaczy dobrze. Jest to koncepcja ciągłego doskonalenia, usprawniania.

Kaizen (jako strategia biznesowa) polega na zaangażowaniu wszystkich pracowników organizacji, niezależnie od szczebla organizacyjnego, w stałe poszukiwanie pomysłów udoskonalenia wszystkich obszarów organizacji.

Ma to na celu eliminowanie bieżących problemów, zapobieganie występowania ich w przyszłości, a także powstawanie innowacyjnych rozwiązań. Kaizen jest nie tylko koncepcją zarządzania, ale również częścią kultury japońskiej, obecną w wielu aspektach życia. Odnoszącą się do nieprzerwanego dążenia do doskonałości w życiu osobistym, rodzinnym jak i zawodowym.

W przedsiębiorstwach stosujących zachodni styl zarządzania przyjmuje się, że pracownicy powinni stosować instrukcje wykonywania pracy, natomiast **w stylu japońskim, mimo istniejących i stosowanych norm, naturalne dla pracowników jest zgłaszanie rozwiązań mających na celu ich usprawnienie.**

Istotny jest także sposób przyjmowania przez kierownictwo propozycji – w Japonii przełożeni w pełni akceptują prawo pracowników do zgłaszania pomysłów, natomiast w stylu zachodnim są one traktowane często niechętnie i podejrzliwie. Jedną z przyczyn innego traktowania idei ciągłego doskonalenia, obok wspomnianych wcześniej różnic kulturowych, jest orientacja kierownictw przedsiębiorstw zachodnich na wyniki.

¹⁷ A. Grześ. *Wykres Gantta, a metoda ścieżki krytycznej (CPM)*, Optimum. Studia Ekonomiczne nr 4 (70), Białystok 2014.

Wprowadzenie kosztownej i czasochłonnej lecz widocznej innowacji jest znacznie lepiej postrzegane, niż setki drobnych usprawnień, nawet jeśli efekt inwestycji jest krótkotrwały. Inne jest podejście Japończyków, wśród których przeważa orientacja na procesy, a przez nie dopiero na wyniki. Widzą oni w drobnych zmianach, często nie pociągających za sobą wydatków, znaczne źródło oszczędności zasobów organizacji. Aktywność pracowników japońskich w zgłaszaniu zmian jest ogromna, J. Witkowski podaje na podstawie obserwacji w przedsiębiorstwach liczbę 15 propozycji na pracownika na rok.

Kaizen należy do najbardziej istotnych pojęć w japońskim modelu zarządzania. Tworzy atmosferę, w której przedsiębiorstwa mogą rozwiązywać swoje wewnętrzne problemy, a polegającej na podejmowaniu współpracy. Przebieg myślenia w Kaizen zorientowany jest na proces oraz sposób zarządzania, a nie na ocenę ludzi przez pryzmat wyników, jakie osiągają¹⁸.

W celu skutecznego wdrożenia strategii Kaizen należy stosować w uporzędkowany sposób następujące systemy:

- a) Total Quality Management (TQM) – zarządzanie przez jakość, (Zarządzanie przez jakość (ang. Total Quality Management, inaczej: kompleksowe zarządzanie przez jakość, kompleksowe zarządzanie jakością, totalne zarządzanie jakością) – podejście do zarządzania organizacją, w którym każdy aspekt działalności jest realizowany z uwzględnieniem spojrzenia projakosciowego. Uczestniczą w nim wszyscy pracownicy poprzez pracę zespołową, zaangażowanie, samokontrolę i stałe podnoszenie kwalifikacji. Celem jest osiągnięcie długotrwałego sukcesu, którego źródłem są zadowolenie klienta oraz korzyści dla organizacji i jej członków oraz dla społeczeństwa.
- b) Just in time – dostawa na czas, (Just In Time (JIT) [*dostawa na czas*] – jedna z technik stosowana w zarządzaniu przez jakość dotycząca produkcji. Obejmuje całkowite wyeliminowanie marnotrawstwa, poprzez dostarczanie każdemu procesowi produkcyjnemu wszystkich potrzebnych elementów w wymaganym momencie i wymaganej ilości. Główną korzyścią związaną z JIT jest zredukowanie czasu realizacji do minimum, co przynosi istotne oszczędności związane z redukcją zapasów.

Skuteczność wdrażania metody JIT zależy od znalezienia równowagi pomiędzy elastycznością dostawców a stałością użytkowników, przy właściwym zaangażowaniu kierownictwa, pracowników oraz wykorzystaniu zalet pracy zespołowej.

- c) Total Productive Maintenance (TPM) – całkowite produktywne utrzymanie

¹⁸ S. Wawak, *Metody i techniki diagnostyczne w doskonaleniu organizacji*, Mfiles. pl, Kraków 2013.

ruchu maszyn, (Total Productive Maintenance (TPM) – jest to kompleksowe podejście do utrzymania maszyn w najwyższej sprawności produkcyjnej. Zakłada, że w wyniku zaangażowania pracowników możliwe jest znaczne zmniejszenie czasu traconego na przestoje związane z nieterminowymi dostawami materiału, przebrojeniem maszyn, konserwacją i awariami. W wyniku stosowania tej koncepcji, wprowadzane są poprawki w organizacji hali produkcyjnej, gniazd, czy ustawieniu maszyn. Niejednokrotnie także wykorzystuje się proste maszyny, które łatwo jest przebroić, naprawić, konserwować, a w razie potrzeby sprzedać, mimo iż dostępne są kompleksowe i bardzo zaawansowane technologicznie agregaty.

d) Policy Deployment.

e) System sugestii.

f) Pracę w małych grupach.

Wdrożenie i utrzymanie Kaizen w organizacji wymaga stworzenia odpowiednich warunków, a także wypracowania sprzyjającej temu kultury organizacyjnej. Należy przede wszystkim doceniać pracowników i zadbać o ich ciągły rozwój oraz poczucie wspólnego celu. Powinno się uwzględniać interes wszystkich interesariuszy i działać w perspektywie długoterminowej. Co więcej należy popierać wskazywanie występujących w organizacji błędów i odstępstw od normy, aby móc szybko zidentyfikować słabe punkty organizacji. Po poznaniu zaistniałych problemów należy podjąć szybkie działania, ale wyłącznie po zaplanowaniu strategii postępowania, mając na uwadze poznane fakty, ale też opinie pozostałych pracowników.

Istnieje szereg technik wykorzystywanych w procesie zarządzania z wykorzystaniem koncepcji Kaizen. Są to m.in.

- Klasyfikowanie strat produkcyjnych według przyczyn – straty (jap. muda) nie przyczyniają się do kreowania wartości dodanej, w związku z czym należy je eliminować lub ograniczać.
- Dążenie do poznania pierwotnej przyczyny negatywnych zjawisk – w przypadku napotkania na problem należy 5-krotnie zapytać „dlaczego”, aby jak najlepiej poznać podłoże badanego zjawiska.
- Metoda 5S.

4. Podsumowanie

W obszarze zarządzania znanych jest wiele metod, które można zastosować w przedsiębiorstwie w celu optymalizowania złożonych zadań operacyjnych przy wykorzystaniu ograniczonych zasobów. Na tym polega zarządzanie operacyjne, które stosowane do bieżących zadań pozwala na minimalizowanie

negatywnego oddziaływania różnego rodzaju sytuacji kryzysowych wewnątrz organizacji, jak i o charakterze zewnętrznym. Można rzec, że stanowi w miarę skuteczne antidotum na turbulentne otoczenie, oczywiście przy założeniu wdrożenia opisanych metod zarządzania.

Ryzyko i niepewność są codziennymi elementami otoczenia wszystkich organizacji. Od czasu do czasu ryzyko jest tak duże, że powoduje „kryzys”. Już z etymologii słowa „kryzys” wynika dwoista natura tego zjawiska. Z jednej strony jest on zagrożeniem, punktem krytycznym w działalności organizacji, a z drugiej strony – działania, które są podejmowane w celu jego zażegnania, mogą i powinny doprowadzić do poprawy funkcjonowania organizacji i wykorzystania szans, które pojawiają się przed przedsiębiorstwem w otoczeniu. Niezwykle istotne jest, aby przedsiębiorstwo na bieżąco śledziło i identyfikowało ryzyko wystąpienia kryzysu, a także stosowało planowanie strategiczne w podejmowaniu najważniejszych decyzji. Pozwala to lepiej wykorzystać możliwości rozwoju podczas kryzysu. Jest to niezwykle ważne, gdyż kryzys, który nie jest odpowiednio zarządzany, może przerodzić się w katastrofę.¹⁹

Zaproponowane metody zarządzania są tymi, które często stosowane są w przedsiębiorstwach. Ich egalitarność wynika z jednej strony dużej elastyczności realizacyjnej (metoda ścieżki krytycznej), z drugiej strony prostoty i przejrzystości w realizacji (diagram Gantta, Kaizen). Mocną stroną wymienionych metod jest zintegrowanie funkcji planowania z funkcją organizowania, co w czasie pandemii przeistacza się w paradygmat zarządzania.

Bibliografia

- 1) Bujak A., Noga M. (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w turbulentnym otoczeniu*, Wyd. Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Wrocław 2013.
- 2) Dostatni E., Gierulski W., Roszkowski H., Wirkus M., *Zarządzanie projektem*, PWE, Warszawa 2014.
- 3) Frąckiewicz R., Krzemiński M., *Analiza możliwości wykorzystania w harmonogramowaniu budowlanym reguł szeregowania zadań stosowanych w produkcji przemysłowej* WIL nr 19, Politechnika Warszawska, Warszawa 2011.
- 4) Grześ A., *Wykres Gantta, a metoda ścieżki krytycznej (CPM)*, Optimum. Studia Ekonomiczne nr 4 (70), Białystok 2014.
- 5) Grześ A., *Wykres Gantta a metoda ścieżki krytycznej (CPM)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Optimum. Studia Ekonomiczne, Nr 6 (72) 2014.

¹⁹ E. Wystocka, *Kryzys – nieodłączny element funkcjonowania współczesnych organizacji*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2011.

- 6) Huczek M., *Zarządzanie kryzysowe w firmie a role i umiejętności menedżerskie*, ZN WSH Zarządzanie, Kraków 2015 (3).
- 7) Kielek D., *Współczesne Problemy Ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, 2014.
- 8) Kisielnicki J., *Zarządzanie projektami. Ludzie – procedury – wyniki*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- 9) Łangowska D., *Kaizen w zarządzaniu logistyką wyjściową na przykładzie spółki Malow w Suwałkach*, Politechnika Warszawska, Suwałki, 2015.
- 10) Najbert E., Sipowicz K., Pietras T., *Wielowymiarowy aspekt kryzysu w teorii i praktyce*, Wyd. internetowe e-bookowo, Będzin 2017.
- 11) Penc J., *Role i umiejętności menedżerskie*, Difin, Warszawa 2005.
- 12) Pujer K. (red.), *Zarządzanie organizacją w turbulentnym otoczeniu*, Wyd. Exante, Wrocław 2016.
- 13) Senior B., Swailes S., *Organizational Change*, FT Publishing International, 2016.
- 14) Trocki M., *Planowanie przebiegu projektów*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2015.
- 15) Urbaniak M., *Harmonogramowanie projektów informatycznych z użyciem metody łańcucha krytycznego na podstawie rozmytej charakterystyki kompetencji*, Zeszyty naukowe UEK, Poznań 2012.
- 16) Wysłocka E., *Kryzys – nieodłączny element funkcjonowania współczesnych organizacji*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2011.
- 17) Wawak S., *Metody i techniki diagnostyczne w doskonaleniu organizacji*, Mfiles.pl, Kraków 2013.
- 18) *Skutki Covid-19 dla polskiej gospodarki*, 11.08.2020, www.gov.pl, serwis Rzeczypospolitej Polskiej, data 2.03.2021r.
- 19) *Three year/ Five year Strategic Plan Example, Clear Point Strategy, Three Year / Five Year Strategic Plan Example* | ClearPointStrategy, data 05.03.2021r.
- 20) <https://mfiles.pl/pl/index.php/CPM>

Л.М. Ширяєва
Б.В. Прядко

Вплив пандемії COVID-19 на успішність професійної діяльності особистості

*Impact of the COVID-19 pandemic on the success
of professional personality functioning*

The article is devoted to the study of the problem of professional success in the context of the COVID-19 pandemic. The phenomenon of success is considered as a characterological feature of personality, which determines the effectiveness in achieving the goal.

The results of an empirical study of changes in human activity during quarantine are presented. It was determined that the majority of respondents did not experience a deterioration in income or work in general.

Актуальність дослідження. Пандемія COVID-19 зачепила усі сфери діяльності і внесла багато суттєвих змін. Якщо хтось з успіхом перейшов на віддалений режим роботи, то дехто постраждав набагато сильніше – їх діяльність тимчасово або остаточно призупинилась. Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що останнім часом ряд вчених представили дослідження, що стосуються особливостей професійної діяльності працівників в період пандемії COVID-19. Багато з цих досліджень свідчать про наступні проблеми: респонденти скаржаться на відсутність перспектив, нестачу грошей, складнощі при працевлаштуванні, невпевненість у майбутньому. Існують підтвердження появи ознак депресії, втому, що з'являються під час карантинних обмежень.

Але з іншого боку, учасники досліджень підкреслювали, що криза змусила їх шукати нові можливості, нові підходи до вирішення нагальних проблем. Таким чином, можна побачити, що в умовах пандемії відбулася переоцінка цінностей, переосмислення пріоритетів. Цікавим, на наш погляд, є дослідження впливу пандемії на особливості професійної діяльності: що саме спричиняє та поглиблює негативне ставлення до роботи під час пандемії, а що саме, навпаки, виступає підтримкою в цей непростий час.

Зважаючи на важливість і актуальність окреслених проблем, **метою дослідження** визначено особливості мотивації досягнення професійного успіху особистістю в умовах пандемії.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Вже майже рік країна існує в режимі карантину, і багато людей стали скаржитися на життя більше, ніж до пандемії, коли всі звично ходили на роботу та виконували звичні справи й повсякденні обов'язки. Однією з причин такого невдоволення є збільшення соціальних функцій і ролей, спричинених пандемією та карантинном. Для подолання внутрішнього небажання підкоритися обставинам, кожному слід усвідомити в чому можна і надалі досягати успіху, а що слід змінити чи вдосконалити.

Забезпечення життєвого успіху на сьогодні визначається однією із значущих гуманістичних цінностей. Орієнтація на досягнення успіху в різних сферах життя, бажання відповідати суспільним стандартам успішності, демонстрація символів соціальної успішності стають чинниками, які визначають поведінку особистості та значною мірою впливають на структурування соціального простору [4].

У межах психологічного підходу успіх розглядається як основа самореалізації особистості, тенденція до самоактуалізації та особистісного зростання. Успіх передбачає оптимальне співвідношення між очікуваннями особистості та результатами її діяльності. Успішність розглядається як характерологічна особливість особистості, що показує наскільки цей індивід результативний у досягненні поставлених цілей.

У психологічних дослідженнях поняття успіху розглядається через його зв'язок з рівнем домагань особистості, мотивацією досягнення (потребою індивіда досягати успіхів і уникати невдач). Цей підхід до вивчення успішності особистості реалізований в роботах засновників концепції мотивації досягнення (Дж. Аткинсон, В.У. Майер, Ф. Мак-Клеланд). Також передумовою успішної діяльності вважається наявність певного набору психологічних характеристик особистості, які сприяють досягненню успіху [4].

Своєрідним психологічним механізмом, за допомогою якого формуються основні життєві ставлення особистості до праці, до людей, до пізнавальної сфери є мотивація досягнення. Саме мотивація досягнення успіху визначає потенційні можливості людини, активність або пасивність особистості в професійній діяльності, детермінує розвиток фахівця в професійній царині. Іншими словами, мотивацію досягнення успіху можна вважати тим соціально-психологічним механізмом, за допомогою якого співвідносяться зовнішні і внутрішні чинники регуляції поведінки в умовах становлення професійного самовизначення [3].

Сьогодні, під час пандемії коронавірусу COVID-19, тривожність, що має місце в суспільстві та підживлюється повідомленнями зі ЗМІ, може сприяти зниженню віри людей в себе та у власну успішність. Проведене емпіричне дослідження мало на меті підтвердити чи спростувати дане припущення.

Методика та організація дослідження. Особливості сприймання респондентами своєї професійної діяльності, зокрема її успішності, під час пандемії досліджувалися за допомогою онлайн опитувальника, який був створений у Google Forms та поширювався через соціальну мережу Facebook (https://docs.google.com/forms/d/1rNMxVLeS_T9r5TJZEge4uk0EgAvam3klyPsyG1Ejo4/edit). Електронне опитування відповідає правилам соціального дистанціювання, разом з тим дозволяє організувати збір інформації та провести її обробку значно швидше, ніж face-to-face. В опитуванні взяли участь 60 респондентів: 40 жінок та 20 чоловіків. 100% досліджуваних мають вищу освіту. За віковими категоріями респонденти розподілилися наступним чином: 36% опитаних представляють вікову категорію від 20 до 30 років, стільки ж знаходяться у віці від 30 до 40 років, а 28% опитаних мають вік від 40 до 50 років. Розподіл за віковими категоріями представлений на рис. 1.

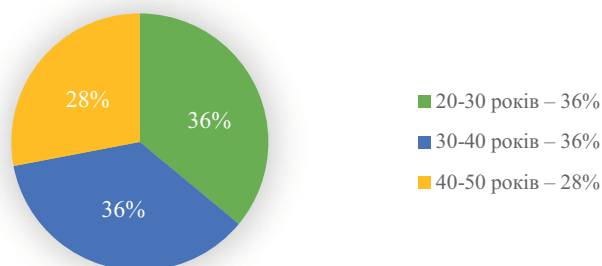

Рис. 1. Розподіл вибірки респондентів за віком

Основні види діяльності, якими займалися респонденти на момент початку карантину, можна узагальнити в такі чотири основні групи: наймані працівники складають 45% опитаних, держслужбовці – 45%, 5% – студенти та 5% – підприємці (рис. 2). Держслужбовці представлені військовослужбовцями, поліцейськими, працівниками соціальних установ, представниками органів місцевого самоврядування. До найманих працівників віднесені вчителі шкіл, викладачі ЗВО, працівники торгівлі.

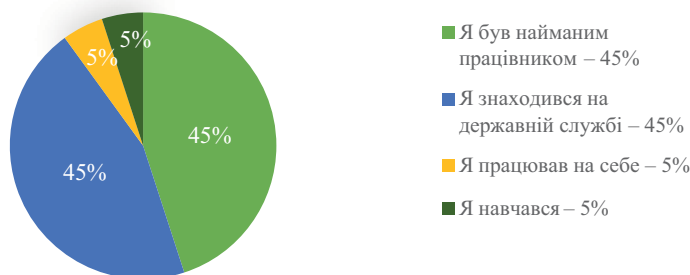

Рис. 2. Основна діяльність респондентів на початок карантину

Перш ніж робити висновки про успіх чи неуспіх, що супроводжують професійну діяльність, цікаво дізнатися про суб'єктивну оцінку респондентів щодо впливу пандемії COVID-19 на їхнє життя. Так, було встановлено, що майже половина опитаних (48%) не відчували з початком пандемії істотних змін у своєму житті. Проте, більше третини опитаних (35%) все ж відчували погіршення. Зміни на краще з'явилися лише у 14% (рис. 3).

Рис. 3. Вплив суб'єктивної оцінки пандемії COVID-19 на життя

Під час карантину більшість з нас перебували постійно зі своїми родичами, близькими. Яким чином це позначалося на встановленні більш тісних взаємин з ними, на особливостях взаємостосунків? Відповіді респондентів підтверджують що 63% опитаним вдалося зблизитися зі своєю родиною. Тобто для них «сімейний карантин» дав нові можливості для встановлення кращої психологічної сумісності на більш високому рівні. Проте є і ті 32%, у яких стало більше конфліктів в родині (рис. 4).

У такому разі доречним постає звернення до колективних форм діяльності, зокрема ігрової. Адже інтелектуальні ігри, шахи, шашки, лото, доміно тощо можуть не тільки «скоротити» час, але й підтримати на належному рівні настрій, інтелект, оптимізм тощо. Невичерпний заряд бадьорості може дати будь-яке спільне хобі: співи, голосне читання улюблених літературних творів, віршів, анекдотів, онлайн змагання в цих жанрах з сусідами, родичами та друзями тощо.

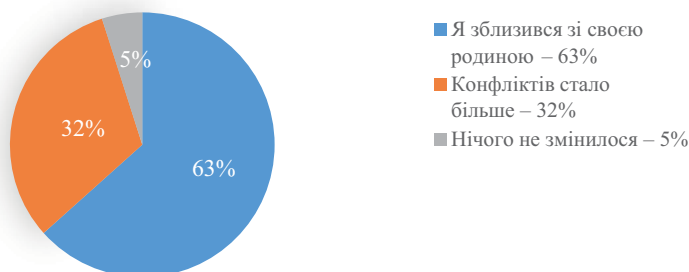

Рис. 4. Вплив карантину на взаємини з членами родини

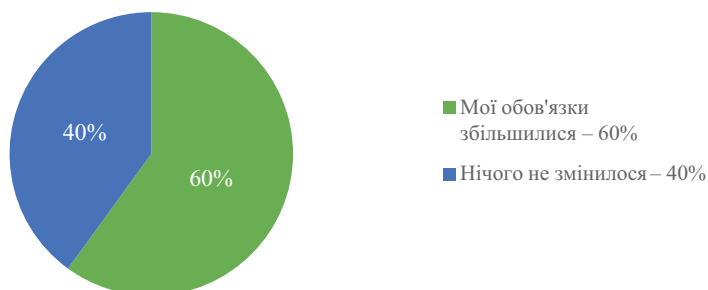

Рис. 5. Зміни у виконанні домашніх обов'язків під час карантину

Як було зазначено вище, 2/3 опитаних склали жінки. То ж ті з них, хто під час карантину перебували більшу частину часу вдома, відзначали і збільшення домашніх обов'язків. Для тих же респондентів, хто продовжував працювати, частина виконання домашніх обов'язків залишилася незмінною (рис. 5).

Даючи відповідь на питання: «Як змінилася Ваша трудова діяльність з моменту поширення COVID-19?», 67% респондентів відмітили, що обсяг їх роботи зріс (рис.6). Причиною цього може бути той факт, що переважна більшість цих людей працюють в освіті. А саме педагоги зараз опинились у нетрадиційному, незвичному для них форматі життя та роботи. Підготовка до занять стала займати більше часу, організація інтерактивних форм роботи вимагає інших підходів, пошук шляхів привертання уваги слухачів онлайн значно ускладнюється. До того ж, робота за комп'ютером – це виклик для здоров'я вчителів та учнів.

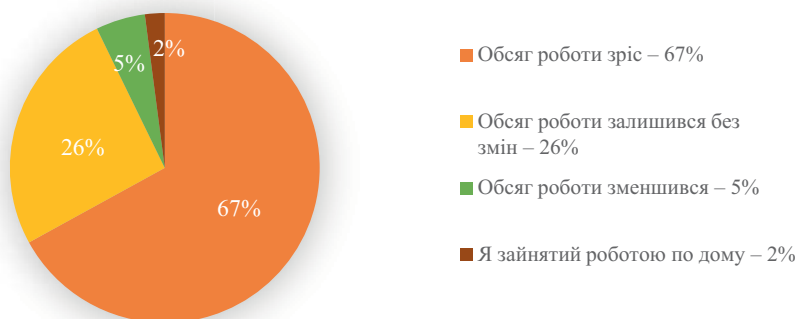

Рис. 6. Зміни у трудовій діяльності з моменту поширення COVID-19

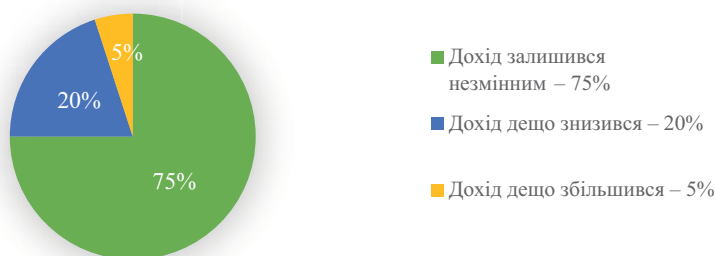

Рис. 7. Зміни доходів з початком спалаху коронавірусу

Що до змін в доходах респондентів під час коронавірусу, то 20% зазнали деяких змін в бік зниження, а 5% – в бік збільшення доходів. У переважній більшості (75%) таких змін не відбулося (рис. 7). Для представників даної

вибірці ці результати можна розглядати як очікувані, адже значна частина опитаних, як вже зазначалося, входили до категорії держслужбовців та педагогів. І дистанційна форма роботи не вплинула на розмір їх заробітної плати.

На нашу думку, інтерес представляє загальна суб'єктивна оцінка респондентами свого професійного майбутнього. На противагу поширеному твердженню, що пандемія викликає тривожність та невпевненість у професійній діяльності, 50% опитаних сприймають своє професійне майбутнє без надмірної тривоги. Проте у 35% опитаних така стурбованість все ж таки має місце (рис. 8).

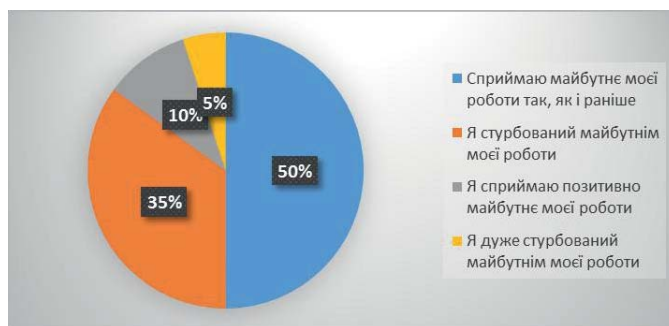

Рис. 8. Суб'єктивна оцінка респондентами свого професійного майбутнього

Серед карантинного контингенту є багато тих, хто був переведений на дистанційну форму роботи. І така діяльність має свої переваги. Так, свій автономний стан можна було використати для виконання доручень керівництва, складання технічної документації, написання статей і звітів, для розробки нових рішень, підготовки проектів тощо. При цьому наявність смартфона чи ноутбуку, інтернет, соціальні мережі та мобільні додатки уможливають професійне спілкування з колегами. То ж наступне питання анкети було присвячене перевагам віддаленої роботи (рис.9). 35% опитаних зазначили гнучкий графік як одну з таких переваг. Також були виділені такі чинники, як економія часу та коштів на дорогу (20%), спрощена процедура підготовки до виходу з дому (20%), поява додаткового часу для власних корисних справ (15%) та відсутність жорсткого контролю за виконанням діяльності (10%).

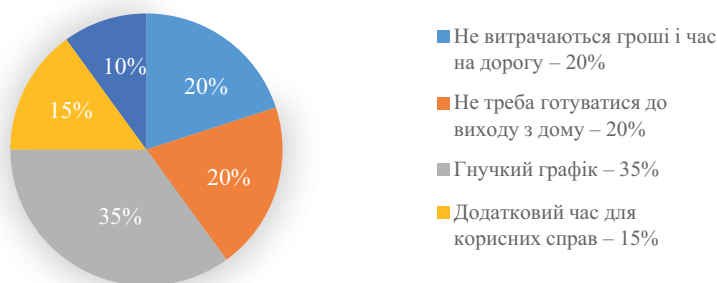

Рис. 9. Визначення переваг віддаленої роботи

Перераховуючи недоліки віддаленої роботи, респонденти виділили цілий ряд чинників. Це і складність в налаштуванні на роботу та в дотриманні графіка роботи; і відволікання на домашні справи (рис.10). Як ми бачимо, ці недоліки дистанційної роботи об'єднує те, що не кожна людина має розвинену силу волі й може організувати себе на виконання професійних завдань. Іноді люди втрачають відчуття часу та не дотримуються режиму праці й відпочинку. В умовах карантину та самоізоляції тайм-менеджмент, раціональний розподіл робочого часу та відпочинку стає однією з організаційних умов психогігієни професійної діяльності.

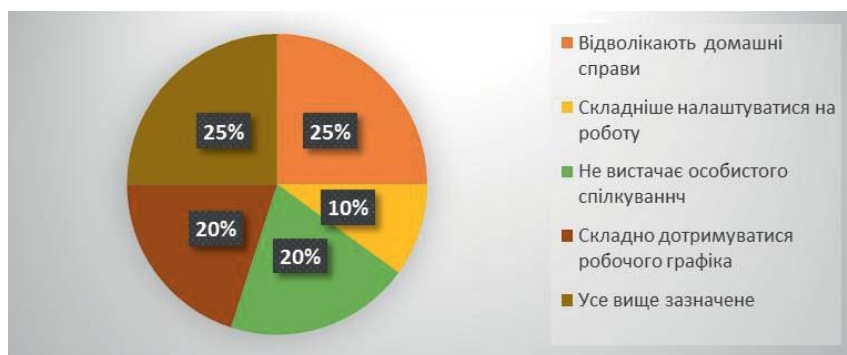

Рис. 10. Визначення недоліків віддаленої роботи

У наступному пункті анкети досліджуваним пропонувалося обрати фразу, що якнайкраще характеризує їх настрій по відношенню до роботи в цілому. І, даючи загальну оцінку впливу коронавірусу на свою діяльність, 70% зазначили, що криза нічого не змінила в їх роботі (рис.11).

Рис. 11. Загальна оцінка впливу коронавірусу на діяльність

Підсумком анкетування було питання щодо оцінки респондентами власної готовності до подальшої успішної діяльності. І 75% впевнені у своїй успішній діяльності і готові докладати до цього максимальні зусилля.

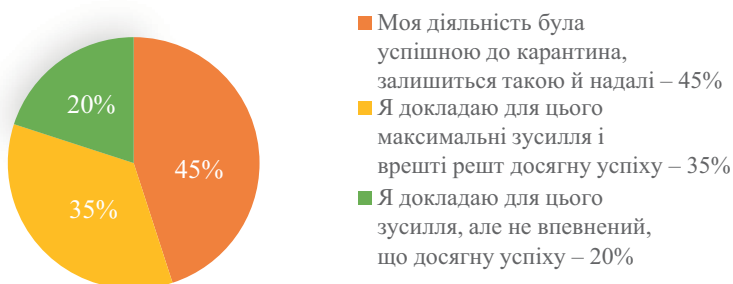

Рис.12. Готовність до успішної діяльності

Висновки. Дослідження впливу пандемії COVID-19 на досягнення професійного успіху під час карантину показало, що більшість показників (професійні обов'язки, рівень доходу, обсяг роботи) у значної частини респондентів залишаються на докарантинному рівні. Ті ж чинники, що зазнали певних змін не вплинули на суб'єктивну оцінку досліджуваними свого професійного майбутнього. Отже, можна стверджувати, що попри продовження пандемії, переважна більшість опитаних орієнтована на успішну подальшу професійну діяльність.

Список використаних джерел

1. Досвід переживання пандемії Covid-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка: матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та

- 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії covid-19 і карантину»/ [за наук. ред. М.М. Слюсаревського, Л.А. Найдюнової, О.Л. Вознесенської]. – К. : ІСПП НАПН України, 2020. –121с.
2. Назар Ю.О. Теоретико-психологічний аналіз особливостей процесу досягнення успішності у професійній діяльності особистості / Ю.О. Назар // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2013. – Т. 2, Вип. 10. – С. 217–221.
 3. Поліванова О.Є. Взаємозв'язок уявлення про успіх та соціально-психологічних характеристик особистості у сучасній молоді / О. Є. Поліванова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2014. – № 1099, Вип. 54. – С. 19–22.
 4. Психологічна профілактика і гігієна особистості у протидії пандемії COVID-19: методичний посібник / за заг. ред. Рибалки В.В. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, 2020 р. – 123 с.
 5. Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19: проблеми та технології забезпечення : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології (21 травня 2020 року) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Н.М. Бендерець, А.М. Шевченко, О.В. Креденцер. Київ – Біла Церква, 2020. – 130 с.
 6. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2020. – 243с.

Renáta Tkáčová
Miriam Hadobás

Kvalita života a podpora zdravia starých ľudí v čase pandémie

*Quality of life and health promotion of the elderly
in times of pandemic*

In Slovakia, according to demographic forecasts, the aging of the society is progressing and will continue. The authors point out the need for more extensive care for the elderly and aging people, especially during the COVID-19 pandemic. This will improve their quality of life and have a positive effect on their health.

Úvod

Starnutie človeka je prirodzeným javom ľudského života. V tomto špecifickom životnom období človek prechádza nečakanými zmenami, ktoré ho nútia konfrontovať kvalitu svojho života so zmenami zdravotného stavu aj prostredia. „Výsledok adaptácie seniora na zmenu aktuálneho stavu vytvára dôležité kritérium jeho kvality života“ (Hudáková, Majerníková, 2013, s.11). V súčasnosti sa pri skúmaní kvality života seniorov obracia pozornosť prevažne na jej subjektívne aspekty. Hľadajú sa najmä také charakteristiky, ktoré by zmerali pocit šťastia a mieru životnej spokojnosti. Práve pocit šťastia a spokojnosti s vlastným životom je v období pandémie ochorenia COVID-19 značne obmedzený. Uvedomelá domáca izolácia a obmedzenie sociálnych kontaktov často vedú k pocitom osamelosti, frustrácie a bezmocnosti. Zachovať si pozitívne myslenie je v tomto období náročné obzvlášť pre starších a starých ľudí. Aj preto v tomto príspevku venujeme pozornosť aspoň základným otázkam duševnej hygieny, ktoré by slúžili k udržaniu alebo znovuzískaniu duševnej

rovnováhy, ktorá bola z rôznych dôvodov narušená. Podnetom pre spracovanie príspevku bol demografický vývoj na Slovensku a práve prebiehajúca pandémia, ktorá pravdepodobne najtvrdšie zasiahla práve starších a starých ľudí. Štatistické ukazovatele totiž jednoznačne dokumentujú trend intenzívneho starnutia slovenskej populácie a prognózy demografického vývoja naznačujú, že tento trend bude pokračovať (ŠÚ SR, 2021). Z uvedeného logicky vyplýva, že takýto vývoj počtu a štruktúry obyvateľstva bude mať ďalekosiahle dopady na fungovanie spoločnosti a takmer s určitosťou prinesie so sebou mnoho závažných zmien. Očakávať možno napr. nové prístupy v populačnej, rodinnej, sociálnej i hospodárskej politike. K týmto očakávaným zmenám pribudnú aj zmeny spôsobené dopadmi pandémie, ktoré sa v spoločnosti a v spoločenskom živote budú odhaľovať postupne. Znamená to, že spoločnosť sa bude musieť dobre pripraviť na zvyšovanie podielu obyvateľstva vyššieho veku a pravdepodobne tiež na zvýšené napätie v medzigeneračných vzťahoch.

Demografický vývoj na Slovensku

Demografický vývoj významne ovplyvňuje fungovanie každej spoločnosti, aj preto sa štúdiu demografických procesov venuje veľká pozornosť. V súčasnosti význam demografických informácií zvyšuje aj spoločenská situácia, keď súčasťou spoločenských zmien sú aj zásadné zmeny v reprodukčnom správaní slovenského obyvateľstva. Dôsledkom týchto zmien sú zmeny v štruktúre obyvateľstva. Zmeny v reprodukčnom správaní slovenského obyvateľstva každoročne zachytáva Štatistický úrad SR. Keďže ten zverejňuje väčšinu údajov až v júni nasledujúceho roka, budeme pracovať s poslednými údajmi ktoré máme k dispozícii, teda z roku 2019. Z údajov uvádzaných štatistickým úradom SR dosiahol k 31. 12. 2019 počet obyvateľstva Slovenskej republiky 5 457 873. Z toho muži predstavovali 2 665 350 a ženy 2 792 523. Počet obyvateľov nad 65 rokov bol k rovnakému dátumu 905 175, z čoho muži predstavovali 360 394 obyvateľov a ženy 544 781 obyvateľiek (pozri tabuľka č. 1, 2). Vo vzťahu k počtu obyvateľstva možno konštatovať, že vývoj za posledných 10 rokov bol mierne premenlivý, avšak v porovnaní s rokom 2010 počet obyvateľstva mierne stúpol (pozri tabuľka č. 1).

Prognózy naznačujú, znižovanie prírastku obyvateľstva a jeho starnutie. Naznačujú, že starnutie obyvateľstva bude jedným z najzávažnejších dôsledkov súčasného demografického vývoja a prinesie so sebou viacero závažných zmien na ktoré sa bude musieť slovenská spoločnosť pripraviť. Spoločnosť sa musí pripraviť na zvyšovanie podielu starších a starých ľudí. Práve starnutie sa stáva jedným z kľúčových faktorov a výziev 21. storočia, ktoré významnou

mierou ovplyvní charakter a celkové fungovanie spoločnosti.). Na zvládnutie situácie budú potrebné nové prístupy v populačnej, rodinnej, sociálnej, hospodárskej a migračnej politike.

Tabuľka 1. Stav trvale bývajúceho obyvateľstva v SR k 31.12.

ROK	SPOLU	MUŽI	ŽENY
2020	5 459 781		
2019	5 457 873	2 665 350	2 792 523
2018	5 450 421	2 661 077	2 789 344
2017	5 443 120	2 656 514	2 786 606
2016	5 435 343	2 651 684	2 783 659
2015	5 426 252	2 646 082	2 780 170
2014	5 421 349	2 642 328	2 779 021
2013	5 415 949	2 639 060	2 776 889
2012	5 410 836	2 63 5979	2 774 857
2011	5 404 322	2 631 725	2 772 570
2010	5 435 273	2 642 240	2 793 033

Zdroj: Štatistický úrad SR, 2021.

Tabuľka 2. Stav trvale bývajúceho obyvateľstva v SR nad 65 rokov k 31.12.

ROK	SPOLU	MUŽI	ŽENY
2019	905 175	360 394	544 781
2018	874 319	245 930	528 389
2017	844 855	331 887	512 968
2016	814 659	317 751	496 908
2015	783 936	303 413	480 523
2014	756 897	290 959	466 284
2013	733 136	279 654	453 482
2012	710 222	269 180	441 042
2011	690 662	260 085	430 577
2010	672 724	251 361	421 363

Zdroj: Štatistický úrad SR, 2021.

Významnou demografickou charakteristikou je *úroveň populačného starnutia*. Vystihujú ju priemerný vek obyvateľstva a index starnutia. Oba ukazovatele jednoznačne dokumentujú *trend intenzívneho starnutia slovenskej populácie*.

V roku 2019 bol *priemerný vek* (vážený aritmetický priemer podľa počnosti obyvateľov v jednotlivých vekoch) 41,06 rokov. U mužského obyvateľstva dosiahol 39,45 rokov a u obyvateľstva ženského pohlavia 42,59 rokov (pozri

tabuľka č. 3). *Index starnutia* (pomer počtu obyvateľov vo veku 65 rokov a viac na 100 obyvateľov vo veku 0–14 rokov) predstavoval pre rok 2019 104,80 %. Inak povedané, v roku 2019 pripadalo na 100 obyvateľov vo veku 0–14 rokov 104,80 obyvateľov vo veku nad 65 rokov (pozri tabuľka č. 4).

Tabuľka 3. Priemerný vek obyvateľstva (rok) SR

ROK	SPOLU	MUŽI	ŽENY
2019	41,06	39,45	42,59
2018	40,82	39,21	42,36
2017	40,59	38,97	42,14
2016	40,37	38,74	41,91
2015	40,13	38,50	41,68
2014	39,87	38,24	41,43
2013	39,60	37,96	41,15
2012	39,32	37,68	40,87
2011	39,05	37,41	40,61
2010	38,73	37,09	40,28

Poznámka: Priemerný vek: vážený aritmetický priemer počtu rokov, ktoré prežili príslušníci danej populácie do daného okamihu. Ide o priemerný vek žijúcich obyvateľov.

Zdroj: Štatistický úrad SR, 2021.

Tabuľka 4. Indexy starnutia obyvateľstva (percento) v SR

ROK	SPOLU	MUŽI	ŽENY
2019	104,80	81,38	129,45
2018	101,90	78,60	126,44
2017	99,43	76,15	123,94
2016	96,96	73,75	121,39
2015	94,22	71,06	118,62
2014	91,17	68,23	115,34
2013	88,34	65,68	112,20
2012	85,51	63,16	109,07
2011	82,96	60,89	106,20
2010	81,01	59,06	104,07

Poznámka: Index starnutia: Vyjadruje počet osôb v poproduktívnom veku (65+ rokov) k osobám v predproduktívnom veku (0–14 rokov).

Zdroj: Štatistický úrad SR, 2021.

Tabuľka 5. Podiel osôb v poproduktívnom veku (Percento), SR

ROK	SPOLU	MUŽI	ŽENY
2019	16,58	13,52	19,51
2018	16,04	13,00	18,94
2017	15,52	12,49	18,41
2016	14,99	11,98	17,85
2015	14,45	11,47	17,28
2014	13,96	11,00	16,78
2013	13,54	10,60	16,33
2012	13,13	10,21	15,89
2011	12,78	9,88	15,53
2010	12,38	9,51	15,09

Poznámka: Poproduktívny vek (65 rokov a viac (65+) je vek, v ktorom väčšina obyvateľstva už nie je ekonomicky aktívna

Zdroj: Štatistický úrad SR, 2021.

Čo sa týka *prognóz demografického vývoja*, vždy existuje silný prvok neurčitosti. Táto neurčitosť vyplýva predovšetkým z individuálnych reprodukčných rozhodnutí obyvateľstva, ako aj z meniacich sa a ťažko odhadnuteľných vonkajších podmienok. Miera neurčitosti demografických prognóz sa tiež výrazne zvyšuje v období významných spoločenských zmien. Vzhľadom k uvedenému, možno konštatovať, že neistota v prognózach narastá s dĺžkou prognózovaného obdobia. Najčastejšie sa neistota v demografických prognózach vyjadruje spracovaním viacerých prognostických variantov. Taký najpravdepodobnejší variant býva stredný. Avšak, populačný vývoj má aj svoju zotrvačnosť, vyplývajúcu hlavne zo stability vekovej štruktúry obyvateľstva. Preto je možné niektoré základné rysy populačného vývoja prognózovať s vysokou pravdepodobnosťou. Napr. aj to, že hlavnými črtami vývoja obyvateľstva SR v prvej polovici 21. storočia bude znižovanie prírastku obyvateľstva a jeho starnutie (Vaňo et al, 2002, s.13–14). Z pohľadu demografických prognóz (napríklad prognóza vývoja obyvateľstva do roku 2025 vypracovaná Štatistickým úradom SR) sa do roku 2025 počet obyvateľstva SR zásadne nezmení. Zhruba od roku 2025 by sa mal začať počet obyvateľov SR znižovať, pričom zníženie bude dlhodobé a bude mať zrýchľujúcu sa tendenciu. Starnutie obyvateľstva sa stáva najzávažnejším dôsledkom súčasného demografického vývoja.

Tabuľka 8. Hlavné výsledky prognózy obyvateľstva SR do roku 2050 (stredný variant)

ROK	POČET OBYVATEĽOV	INDEX STARNUTIA	PRIEMERNÝ VEK
2020	5 416 888	99,06	41,85
2025	5 396 429	114,69	43,28
2030	5 340 250	131,64	44,68
2035	5 250 476	146,01	45,87
2040	5 139 370	163,29	46,75
2045	5 014 528	179,80	47,36
2050	4 880 189	190,39	47,83

Zdroj: Vaňo, B et al, 2002

Podľa prognózy Štatistického úradu SR, priemerný vek obyvateľstva presiahne už v roku 2025 hodnotu 43,28 rokov a v horizonte prognózy sa priblíži k hodnote 47 rokov. Index starnutia presiahne pravdepodobne ešte pred rokom 2025 hraničnú hodnotu 100. Znamená to, že počet obyvateľov v poproduktívnom veku vôbec prvýkrát v histórii bude vyšší ako počet obyvateľov v predproduktívnom veku. V roku 2025 bude index starnutia mužov dosahovať hodnotu 102, u žien to už bude viac ako 150 žien v poproduktívnom veku na 100 žien v predproduktívnom veku. Podiel najstarších osôb nad 80 rokov stúpne do roku 2025 o viac ako jeden percentuálny bod na 3,7 %. Populačné starnutie na Slovensku bude jedno z najintenzívnejších v rámci celej Európskej únie (Bleha, Vaňo, 2007, s. 13–17).

Všetky predpoklady vychádzajú zo súčasného stavu poznania. U demografických procesov ale nemožno vylúčiť ani veľmi neočakávané zmeny, ktoré sa nedostanú do predpokladov prognózy. Dobrým príkladom je súčasný vývoj, ktorý určite nikto pred päťdesiatimi rokmi neočakával a ani neprognozoval. Očakávaný demografický vývoj prinesie so sebou mnoho závažných zmien. Slovenská spoločnosť sa musí pripraviť na zvyšovanie podielu starších a starých ľudí, ako aj zvýšené napätie v medzigeneračných vzťahoch. Na zvládnutie situácie budú potrebné nové prístupy v populačnej, rodinnej, sociálnej, hospodárskej a migračnej politike.

Kvalita života seniorov

Kvalita života je z jedným z často používaných pojmov, a to tak laickou, ako aj odbornou verejnosťou. Napriek tomu, tento pojem je relatívne často zamieňaný s pojmi, ako sú napr. životný štýl, životný spôsob a tiež životná

úroveň. Aj preto, skôr ako sa podrobnejšie zameriame na vymedzenie pojmu kvalita života, rozoberieme si vyššie uvedené termíny.

V spoločenských vedách býva *spôsob života* často označovaný ako agregát-na kategória charakterizujúca život človeka v celku, zachytávajúca jeho charakter a tiež obsah a štruktúru. Zjednodušene povedané, spôsob života predstavuje súhrn typických druhov (spôsobov) činnosti jednotlivca, sociálnej skupiny, triedy, etnika, spoločnosti ako celku, pričom túto činnosť je potrebné chápať v jednote so životnými podmienkami, ktoré ju určujú. Spôsob života je tak vyjadrením *prepojenia objektívnych aspektov* života, ktoré utvárajú spoločné činnosti, spôsoby spolužitia medzi ľuďmi, ich správanie a *subjektívnych aspektov* života spoločnosti. V každom prípade spôsob života je širokým pojmom determinovaným nielen materiálnymi podmienkami, osobnosťou človeka, charakterom práce ale aj v spoločnosti prevažujúcim životným štýlom (Balogová, 2005; Tokárová, 2002).

Životný štýl možno charakterizovať ako „výber určitého spôsobu uspokojovania potrieb človeka a spôsob, akým si človek usporiadal svoj každodenný život. Závisí od hodnotovej hierarchie človeka, ako aj od podmienok, v ktorých človek žije“. Inak povedané, životný štýl závisí, resp. je vytváraný subjektívnymi motívmi a objektívnymi možnosťami (Kiczko a kol., 1997, s. 294). Šaling (2000, s. 1195) popisuje životný štýl ako „špecifický, charakteristický spôsob správania, konania, myslenia a vyjadrovania príznačný pre jednotlivca, alebo pre spoločenskú skupinu“. Životný štýl je v podstate výrazom ľudskej individuality.

Životná úroveň je ďalším z termínov, ktoré sú často zamieňané s pojmom kvalita života. Predstavuje úroveň výživy, odievania, bývania, kultúry, vzdelania, ale aj právo na prácu, dĺžku pracovného času a dovolenky, čistotu ovzdušia a vôd atď. Realizuje sa prostredníctvom trhu a ide o stupeň uspokojovania potrieb ľudí a súčasne aj o podmienky, za ktorých sa tieto potreby uspokojujú. Životná úroveň tak vyjadruje merateľné súčasti individuálneho, skupinového a spoločenského života.

Podľa J. Matisa (2002, s. 12) toto pojmie pojmu nie je celkom presné, „keďže iba materiálne zabezpečenie nenaplnuje kvalitu života, prestáva sa tento pojem, najmä v zahraničnej odbornej literatúre, používať a nahrádza sa kategóriou kvalita života“.

Kvalita života je nesmierne zložitý a multidimenzionálny koncept, o uchopenie a vysvetlenie ktorého usilujú rôzne vedné disciplíny, od psychológie, medicíny, sociológie, cez ekonómiu, environmentalistiku až po geografiu, ktorá sa snaží o interpretáciu jej priestorovej diferenciácie. Z toho vyplýva aj široká škála používaných pojmov vyjadrujúcich kvalitu života. Následne uvádzané

definície kvality života určite nie sú úplné, avšak našim cieľom nie je poskytnutie úplnosti pojmov ale poskytnúť prehľad rôznorodosti prístupov a pojatia kvality života.

Jednou z najstarších definícií, ktorú by bolo možné chápať ako odborovú definíciu kvality života, je definícia zdravia, ktorú v roku 1948 navrhla Svetová zdravotnícka organizácia. Uvádza sa v nej, že zdravie nie je iba absencia choroby či poruchy, ale je to komplexný stav telesnej, duševnej aj sociálnej pohody. „Prednosťou tejto definície je to, že zachycuje nielen objektívnu fyzickú či fyziologickú dimenziu zdravia, ale zdôrazňuje aj dimenziu subjektívnu“. O 34 rokov neskôr je s pojmom zdravie navyše spájaná aj schopnosť viesť sociálne a ekonomicky produktívny život, a to vo výzve Svetovej zdravotníckej organizácie – Zdravie pre všetkých (Heřmanová, 2012, s. 32).

V súčasnosti sa pri skúmaní kvality života obracia pozornosť prevažne na jej subjektívne aspekty, pričom sú hľadané najmä také charakteristiky, ktoré by zmerali *pocit šťastia* a mieru *životnej spokojnosti*. Výskumy venované subjektívnej kvalite života seniora sa dnes zameriavajú spravidla na tri hlavné tematické oblasti:

1. celková spokojnosť so životom,
2. spokojnosť s čiastkovými oblasťami života, ako napríklad rodina, práca, bývanie, seberealizácia, sociálne väzby, spoločenské uznanie, ...,
3. hľadanie najvýznamnejších faktorov, ktoré podmieňujú vznik subjektívneho pocitu kvalitného a zmysluplného života, a na hľadanie vzťahov medzi nimi.

Pre subjektívne hodnotenie kvality života je tak rozhodujúce, že kvalita života je úzko spätá s prostredím, v ktorom senior žije, ktoré ho obklopuje a ktorého je súčasťou. Podľa L. Lachytovej (2020a) je kvalita života tiež ovplyvnená faktorom času, ako aj faktorom genetickým.

Z tohto zložitého a multidimenzionálneho konceptu kvality života vyplýva aj široká škála používaných pojmov, ktoré kvalitu života vyjadrujú. Napríklad Sociologický slovník (2006, s. 557) definuje kvalitu života ako pojem, ktorý označuje „*kvalitatívne* parametre ľudského života, životného štýlu a životných podmienok spoločnosti“. Ďalej uvádza, že na úrovni života jednotlivca býva idea kvality života stanovená proti tzv. konzumnému životnému štýlu a jeho preferenciu vlastníctva spotrebných predmetov, ktoré samo o sebe nemôže človeka plne uspokojiť a nahradiť mu uspokojenie iných potrieb, hlavne duchovného charakteru.

Autor M. Pacione (2003, s.13) tvrdí, že kvalitu života je možné určiť dvoma dimenziami: 1. tým, ako ľudia svoj život prežívajú – túto dimenziu chápe ako *subjektívnu* či psychologickú, 2. tým, v akých podmienkach títo ľudia žijú – túto dimenziu chápe ako *objektívnu*, environmentálnu a priestorovú.

V podstate možno konštatovať, že pri posudzovaní kvality života idu o komplex dimenzií ľudského života a podmienok ich dosahovania.

Kvalitu života seniora je možné hodnotiť aj z *perspektívy rôznych väzieb*, ktoré sú porovnateľné s *hierarchiou potrieb* človeka. Medzi takéto väzby patria základné schopnosti a faktory ako autonómia a sebestačnosť seniora, pocit užitočnosti pre iných, neprítomnosť bolesti, schopnosť rozhodovania, určitý finančný štandard, určitý stupeň šťastia, morálky, životný priestor a pod. Podľa V. a B. Frka (2003, s. 85), kvalita života seniora je tak spájaná aj s pocitom sebarealizácie, tvorivého rozvoja osobnosti, s pocitom významu vlastnej užitočnosti, potreby presadenia individuálnej mnohotvárnosti, potreby aktívneho životného postoja, potreby nadväzovať mnohostranné pozitívne medziludské vzťahy, potreby dosiahnuť určitú úroveň kultúrnej vyspelosti, aktívne využívať voľný čas. Z uvedeného vyplýva, že k subjektívnemu pocitu zvýšenej miery životnej spokojnosti, k zlepšeniu psychofyzickej kondície seniora môže prispieť napríklad aj záujmové štúdium.

Hlavnými zložkami väčšiny definícií kvality života a indikátorov individuálnej kvality života tak vo vzťahu k seniorom ako aj ostatným obyvateľom spoločnosti sú podľa A. Tokárovej (2000, s. 26) pohoda a spokojnosť v rozličných oblastiach života. Očakávania sú tak dôležitým určujúcim faktorom spokojnosti so životom. Kvalitu života je potom možné chápať ako „rozdiel medzi očakávaním a tým, čo človek v skutočnosti v živote dosiahne“. Čím je rozdiel nižší, tým je vyššia kvalita života.

Aspekty starnutia a staroby

Starnutie a staroba sú poslednou, významnou etapou ontogenetického vývinu jednotlivca. Sú javom individuálnym aj spoločenským. Avšak dodnes neexistuje jednotná, obecné prijateľná definícia staroby. Pravdepodobne preto, že staroba je výsledkom genetiky, ovplyvnená ďalšími faktormi ako napr. choroby, životný štýl, odchod do dôchodku, podmienky v ktorých človek žije. Možno však povedať, že staroba je poslednou, konečnou etapou procesu starnutia, ktorá je chápaná ako nenavrátiteľný biologický proces, ktorý začína narodením.

Jednou z najdôležitejších charakteristík staroby a starnutia a teda najčastejšie používaným meradlom na určovanie etáp ľudského života je vek. Aj keď ide o dôležitý ukazovateľ, samotný vekový údaj nemá dostatočnú výpovednú hodnotu a to najmä v súvislosti so starobou. Avšak prostredníctvom etáp ľudského života je možné poukázať na určité všeobecné charakteristiky. Pohľady na vek môžu byť rôzne. Napríklad *chronologický (kalendárny) vek* je počítaný

od dátumu narodenia človeka a jeho výhodou je jednoznačnosť. Svetová zdravotnícka organizácia prijala toto chronologické delenie *dospelosti a staroby*:

- 30 – 34 rokov = dospelosť
- 45 – 59 rokov = stredný vek
- 60 – 74 rokov = čiastočná staroba
- 75 – 89 rokov = vysoký vek
- 90 a viac rokov = dlhovekosť.

Členenie obdobia staroby z pohľadu psychologičky M. Vágnerovej (2007) zahŕňa celú vývinovú etapu človeka po 60. roku veku človeka. Obdobie staroby člení na obdobie rannej staroby – od 60 do 75 rokov a obdobie tzv. pravej staroby, ktoré začína od 75 roku života.

Z gerontologického hľadiska nemožno brať kalendárny vek ako spoľahlivý ukazovateľ, pretože aj keď sú jedinci podľa veku zaradení do rovnakej kategórie, jeho danosti sú odlišné. Kalendárny vek sa teda nemusí zhodovať s funkčným. *Funkčný vek* je označovaný ako *biologický* a poukazuje na objektívny fyzický stav človeka. Vo všeobecnosti ho možno charakterizovať ako obecný stav jedinca v určitom okamihu chronologického veku, ktorý má svoje biologické, psychologické a sociálne charakteristiky. V súvislosti s vekom často hovoríme aj o tzv. *mentálnom (psychickom) veku*, ktorý určuje vyspelosť človeka nehladiac na jeho chronologický vek. Vypovedá o tom, ako sa človek skutočne cíti a kde sa nachádza jeho myseľ. Vyjadruje ho čulosť a pohoda. *Sociálny vek* zas vyjadruje intenzita angažovanosti do spoločenského života, sociálnych vzťahov. Ako vidno, na vek sa dá nazeráť z rôznych hľadísk, tiež napr. aj z *pohľadu štátnej politiky*, či z *demografického pohľadu*. Nech už je pohľad na vek akýkoľvek, tak ako sme už vyššie spomínali, pomáha nám ukázať na určité všeobecné charakteristiky.

Tak ako každá fáza ontogenetického vývinu aj obdobie staroby a starnutie prináša veľa psychologických, telesných aj sociálnych zmien. Je všeobecne známe, že staroba a starnutie prináša zhoršenie telesného, ale aj duševného zdravia. Avšak tento proces je *individuálne premenlivý*, a to z hľadiska rozsahu i závažnosti prejavov ako aj z hľadiska času. Proces starnutia závisí od vzájomného pôsobenia dedičných predpokladov a dôsledkov rôznych vplyvov prostredia, ktoré sa postupom času u starnúceho človeka nahromadili. *Genetické dispozície* sú jednou z príčin značných rozdielov medzi jednotlivcami v súvislosti s procesom starnutia. Vo všeobecnosti možno povedať, že ľudia majú zakódovaný začiatok starnutia, priebeh starnutia a tiež určitú dĺžku života. Avšak dedičné predpoklady sú iba jedným z faktorov, ktoré môžu ovplyvniť *rýchlosť a kvalitu starnutia*.

Tempo starnutia ovplyvňujú aj rôzne *vonkajšie faktory*, ich pôsobenie ovplyvňuje rôzne telesné funkcie, prípadne celý organizmus. Výsledkom je

aktuálny stav, ktorý môže byť aj horší, ako by sa dalo na základe genetických predpokladov očakávať. Od pôsobenia vonkajších faktorov teda závisí, do akej miery sa človek priblíži k predpokladanej maximálnej dĺžke života. Keďže staroba je neskorším obdobím života, je prirodzené, že sa v ňom prejaví aj spôsob prežitia všetkých minulých fáz. To znamená, že v starobe dochádza k sumarizácii vplyvov, čím pribúda aj chorých ľudí. Avšak zdravie má v starobe iné dimenzie – za zdravého možno považovať človeka, ktorý netrpí žiadnou zjavnou chorobou, necíti sa chorý a je sebestačný (Vágnerová, 2007; Thórová, 2015).

Vo vzťahu k pohlaviu sa predpokladaný priebeh starnutia a pravdepodobná doba úmrtia tiež líša. Stredná dĺžka života na Slovensku sa v posledných rokoch zvyšuje. Podľa štatistického úradu SR stredná dĺžka života dosiahla v roku 2019 u mužov presahuje v súčasnosti 74,31 rokov a u žien 80,84 rokov (www.infostat.sk). Už na začiatku staroby sa u mnohých ľudí môže výrazným spôsobom zhoršiť zdravotný stav a niektorí z nich v tomto období dokonca zomrú. Najčastejšou príčinou u ľudí starších ako 65 rokov sú naďalej kardiovaskulárne (choroby ciev vyživujúcich srdce), cerebrovaskulárne (napr. náhle mozgové príhody, trombózy žilových splavov a ďalšie) nádorové ochorenia. Proces starnutia prebieha prakticky po celý života, ako sústavné odumieranie buniek a spomaľovanie metabolizmu, klinicky sa však prejavuje až vo vyššom veku. V organizme starnúceho človeka dochádza k zmenám, ktoré sa prejavujú na jednotlivých orgánoch. Aktívny život starého človeka najčastejšie obmedzujú choroby kĺbov, zraku, poruchy spánku, poruchy rovnováhy, demencia (Balogová, 2005, ŠZÚ SR, 2021).

Staroba viditeľným spôsobom mení zovňajšok človeka (pružnosť pokožky, telesná výška, celkové zakrivenie tela a i.), čo ovplyvňuje aj jeho sociálny status. Ľudia v dôsledku týchto zmien začínajú starých ľudí vnímať ako starcov a podľa toho sa k nim správajú. Zovňajšok starého človeka môže signalizovať, aký je jeho celkový somatický i psychický stav. Aj preto mnoho starých ľudí o seba veľmi starostlivo dbá a toto úsilie podporuje ich sebaúctu (Vágnerová, 2007, Gáborová et al, 2017).

Čo sa týka *psychických zmien*, starnutie organizmu znamená aj starnutie nervového systému s bezprostredným dopadom na výkonnosť psychických funkcií. Vtedy možno hovoriť o *biologicky podmienených zmenách*. Tie môžu byť považované za normálne, napríklad ak ide o ťažkosti v zapamätávaní a vybavovaní, celková pomalosť alebo znížená frustračná tolerancia či nižšia odolnosť voči stresu. Tiež to môžu byť zmeny, ktoré vyvolal nejaký chorobný proces, a preto ich nie je možné hodnotiť iba ako dôsledok starnutia (Kováč, 2013). Na druhej strane, niektoré zmeny psychických funkcií sa dejú v *dôsledku psycho-sociálnych vplyvov*. Postupný pokles funkčných rezerv (bývajú cito-

vo labilnejší) a zhoršenie adaptačných schopností, vrátane inteligencie, môžu ovplyvňovať aj rôzne psycho-sociálne faktory. Napríklad psychické zmeny v období staroby môže ovplyvňovať určitý individuálne špecifický životný štýl a rôzne návyky. Ku zmenám môžu prispievať tiež očakávania a postoje spoločnosti, ktoré manipulujú starých ľudí k prijatiu určitého modelu správania, k pasivite, ktorej dôsledkom je stagnácia a úpadok kompetencií, ktoré prestali byť využívané. Zmeny psychických funkcií v období staroby môžu byť ovplyvnené aj tzv. kohortovou skúsenosťou čo znamená, že ľudia rovnakej generácie získali podobné sociálne skúsenosti, pôsobili na nich podobné sociokultúrne vplyvy. Tiež v priebehu svojho života boli zaťažení rovnakými makrosociálnymi traumami, stresmi a pod. (Vágnerova, 2007). Celkovo možno konštatovať, že zo strany odborníkov existuje snaha o určenie, respektíve popísanie príznakov tzv. normálneho starnutia alebo opaku, tzv. patologického starnutia. Odborníci sa zhodujú, že psychické zmeny v období staroby závisia tak od biologických ako aj od sociokultúrnych vplyvov.

Starí ľudia často pociťujú, že postoj súčasnej spoločnosti ku starobe a starým ľuďom je skôr negatívny. Obdobie staroby je často spoločnosťou vnímané ako obdobie, kedy človek môže iba chátrať, v tom lepšom prípade si zachováva časť toho, čo získal predtým. Hodnotový systém súčasnej spoločnosti zdôrazňuje zachovanie všetkých, predovšetkým biologicky podmienených kompetencií mladosti (mladistvý vzhl'ad, výkon a pod.), čím starých ľudí silne znevýhodňuje. Podľa K. Thórovej (2015), starí ľudia majú v spoločnosti nízky sociálny status, sú im pripisované prevažne negatívne osobnostné vlastnosti a nízke kompetencie. Skúsenosti aj kompetencie, ktoré starý človek nadobudol v priebehu svojho života, strácajú význam a pre spoločnosť nie je takýto človek už nijakým prínosom. Postoj, ktorý vyjadruje obecné silné presvedčenie o nízkej hodnote a nekompetentnosti staroby a ktorý sa prejavuje podceňovaním, odmietaním, eventuálne až odporom ku starým ľuďom, je odbornou verejnosťou označovaný ako ageismus. Z hľadiska ageismu je staroba obdobím strát, celkového úpadku a zhoršenej kvality života (Thórová, 2015; Hudáková, 2013).

Uvedomením si skutočnosti, že človek starne, sa začína vlastný problém *adaptácie na starobu*. Staroba prináša nové skúsenosti, s ktorými sa musí každý človek nejakým spôsobom vyrovnáť. Medzi činitele, ktoré sa podieľajú na tom, prečo sa niektorí starí ľudia adaptujú na starobu lepšie ako iní patria napríklad vstup do dôchodku a zmena spoločenského statusu, strata životného partnera, rodina, ale aj preferovaný životný štýl či spoločenská atmosféra. Postoj k vlastnému starnutiu a všeobecne k starobe býva individuálne rozdielny. Zvládnutie záťaže starnutia je závislé od schopnosti a motivácie aktivizovať primerané

a účelné obranné mechanizmy. M. Vágnerová (2007) vymedzuje 5 rôznych modelov prijímania staroby:

- Osobnosť starobu *reálne akceptujúca* – hľadá spôsoby, ako problémy staroby prijateľným spôsobom zvládnuť. Takáto osobnosť *je optimistická a aktívna*, ide o optimálny typ osobnosti, ktorá je zmierená so svojim životom, nemá strach a snaží sa komunikovať s ostatnými ľuďmi.
- Osobnosť *realistická, prijateľne optimistická, ale pasívna*. Tejto osobnosti nevádi závislosť na iných.
- Osobnosť *odmietajúca akceptovať skutočnosť, že starne*. Takáto osobnosť sa so starnutím a starobou nechce zmieriť, odmieta pomoc a demonštruje svoju sebestačnosť.
- Osobnosť *realistická a zároveň pesimistická*. Takáto osobnosť považuje starobu za katastrofu, býva aktívna, ale niekedy aj agresívna a mrzutá, a často aj nenávisťná. Od života nič dobrého nečaká.
- Osobnosť *s rezignujúcim a pesimistickým postojom k vlastnej starobe*. Títo ľudia bývajú depresívni a pasívni.

Podobne vymedzil a popísal typy osobnosti starších ľudí I. Stuart–Hamilton (1990, in Balogová, 2005):

- Konštruktívna osobnosť – ide o optimálny typ osobnosti, ktorá je zmierená so svojim životom, nemá strach a snaží sa komunikovať s ostatnými ľuďmi.
- Závislá osobnosť – smeruje viac k pasivite a závislosti, starobu považuje za čas odpočinku.
- Defenzívna osobnosť – je v podstate neurotická, zostava ďalej pracovať alebo vyvíja aktivity, ktorými chce svoje okolie presvedčiť, že je sebestačná a nepotrebuje pomoc iných.
- Hostilná osobnosť – obviňuje ľudí z vlastného nešťastia, býva agresívna a mrzutá.
- Nenávisť k vlastnej osobe – títo ľudia majú podobné vlastnosti ako hostilné osobnosti, s tým rozdielom, že svoju nenávisť obracajú voči sebe.

Starí ľudia bývajú vo väčšej miere izolovaní vo svojom súkromí, majú menej sociálnych kontaktov. V starobe dochádza k väčšej koncentrácii na seba, rešpektíve na rodinu a známych v najbližšom okolí, a to aj z dôvodu ubúdania rôznych schopností (starí ľudia sú pomalší, labilnejší a horšie prispôsobiví, horšie počujú a tiež horšie vidia). Rodina tak zohráva v živote starého človeka veľmi významnú úlohu.

Je všeobecne známe, že každý človek potrebuje byť členom nejakej sociálnej skupiny, s ktorou by sa mohol identifikovať a ktorá by ho akceptovala. V rámci tejto skupiny sa potrebuje cítiť užitočný, čím si potvrdzuje svoju

hodnotu. Možnosti starého človeka (seniora) uplatniť sa v širšej spoločnosti limituje odchod do dôchodku. Z toho dôvodu sa u starých ľudí prejavuje *potreba vzťahu s ľuďmi a potreba byť v týchto vzťahoch užitočný a prospešný*, a to predovšetkým *v rámci rodiny a vrstovníckej skupiny*. K obom týmto skupinám, k rodine aj k vrstovníkom je starý človek nejako viazaný, je ich súčasťou. K príslušníkom týchto skupín ho pútajú spoločné skúsenosti, a teda aj zdieľanie značnej časti jeho života. Kontakt s priateľmi i s potomkami uspokojuje rôzne psychické potreby starých ľudí.

Vzťah starých ľudí s dospelými deťmi sa po odchode do dôchodku postupne mení. M. Vágnerová (2007, s. 484 – 485) vymedzuje fázy vzťahov starých ľudí s dospelými deťmi, pričom premena týchto vzťahov je typická postupnosťou a stále väčšou asymetriou:

- *fáza relatívnej symetrie*. V tejto etape života starý človek stráca svoju profesionálnu rolu, čím získava voľný čas, ktorý môže (a často chce) venovať rodine svojich detí. V tejto dobe bývajú vzťahy medzi starými rodičmi a dospelými deťmi spravidla stabilné a vyrovnané. Starí ľudia nie sú zatiaľ od nikoho závislí, skôr naopak, mladí potrebujú ich pomoc,
- *fáza postupného zvyšovania závislosti starých ľudí*. Táto etapa života starého človeka je charakteristická narušením vzťahovej symetrie. Nastáva v dobe, kedy sa starý človek stane z nejakého dôvodu vo väčšej miere závislým. Stráca možnosť poskytovať pomoc, pretože ju potrebuje sám. Pre túto dobu býva typický konflikt medzi potrebou citovej istoty v rámci rodiny a potrebou nezaťažovať túto rodinu vlastnou nemožnosťou,
- *fáza trvalej závislosti starého človeka*. Funkčný stav starého človeka sa môže postupne zhoršiť natoľko, že potrebuje stálu starostlivosť inej osoby. V rámci celkového úpadku sa dosť často mení aj sebahodnotenie a postoje starého človeka k jeho vlastnej situácii.

Súhrnne je možné skonštatovať, že pre starého človeka je dôležité, kam a ku komu patrí. Jeho identita je viazaná na príslušnosť k určitej skupine a k určitému miestu. To znamená, že starý človek sa definuje príslušnosťou k partnerovi, deťom, vnukom, ale aj miestom, kde žije, teda domovom. Aj v tejto oblasti však dochádza k postupnej premene – dochádza k úmrtiu partnera, ktoré je spájané so stratou určitej role, ktorá bola súčasťou identity starého človeka. Smrť manželského partnera zvyšuje pocit prázdnoty, osamelosti, ohrozenia, a tiež vedie k strate jedného významného zmyslu života. Rodina predstavuje pre človeka zdroj bezpečia a istoty. Je najdôležitejším prvkom v pomoci vyrovnávať sa so zmenami, ktoré starnutie prináša. Rodina zohráva nenahraditeľnú úlohu v emocionálnej, sociálnej i psychologickíej oblasti v živote seniora, predovšetkým

v období keď jeho zdravie slabne, zužujú sa sociálne kontakty a rastie závislosť od pomoci (Thórová, 2015; Erikson, Šimek, 2014; Vágnerová, 2007).

Stotožňujeme sa s výrokom D. Kováča (2013, s. 141) ktorý tvrdí, že “tak ako dieťa nie je dospelý v malom – potrebuje ochranu a starostlivosť, tak ani starúci nie je dospelý vo všetkom: stále viac potrebuje pre svoj každodenný život všestrannú starostlivosť a psychickú, sociálnu i duchovnú oporu“, ba neraz je odkázaný aj na hrubú fyzickú pomoc zo strany dospelých. Aj keď v súčasnosti toto aj ďalšie môžu za úhradu poskytovať rôzne na takéto služby vybavené zariadenia, pre seniora je súladná, láskyplná rodina bez väčších nedorozumení, konfliktov a hádok tým najlepším prostredím.

Obdobie staroby má z hľadiska kontinuity ľudského života svoj špecifický význam. Cieľom je dosiahnutie celistvosti v pojatí vlastného života. Dosiahnutie celistvosti vedie k pochopeniu vlastného života, ako nedeliteľnej súčasti generačnej postupnosti. Integrita staroby, a tým aj zhodnotenie vlastného života závisí od zvládnutia predchádzajúcich vývinových období. Podľa C. G. Junga je potrebné starobu chápať ako výsledok procesu individualizácie, v ktorom by malo dôjsť k harmonizácii všetkých vedomých aj nevedomých zložiek osobnosti (Gáborová et al, 2017).

Všeobecne možno konštatovať, že pre úspešné starnutie je potrebné, aby sa starší človek prispôbil úbytku fyzických síl a zdravia, vyrovnal sa so smrťou životného partnera, so vstupom do dôchodku a poklesom príjmu, vytvoril si pozitívne vzťahy medzi známymi, aby vedel vychádzať v ústrety sociálnym a verejným požiadavkám. Tieto náročné úlohy je možné zvládnuť len vtedy, ak je človek vyváženou osobnosťou s reálnymi životnými cieľmi, reálnym sebahodnotením a dostatočne širokou škálou záujmov. Aj preto udržiavanie a podpora zdravia a duševnej hygieny je v živote (nielen) starého človeka veľmi dôležitá a zvlášť v období práve prebiehajúcej globálnej pandémie ochorenia COVID-19 (pandémia koraonavírusu), ktorá priniesla veľa obmedzení.

Udržanie a podpora zdravia a duševnej pohody seniorov v čase pandémie ochorenia COVID-19

Niet pochýb o tom, že v živote človeka, si rôzne životné udalosti či už pozitívne alebo negatívne, vždy vyžadujú určitú mieru adaptácie alebo zvládania. Súčasný stav v súvislosti s ochorením COVID-19 núti najmä generáciu starších zostať čo najviac doma. Obmedzenie sociálnych kontaktov, uvedomelá domáca izolácia, obmedzenie kultúrnych akcií môžu viesť k pocitom osamelosti, frustrácie, bezcennosti, ktoré sa môžu podpísať na zníženej obranyschopnosti

organizmu. Dôležité je zachovať si pozitívnu myseľ aj v tomto náročnom období (ÚVZ SR, 2020). Aj preto je potrebné venovať pozornosť aspoň základným otázkam duševnej hygieny. Medzi ne možno zahrnúť napr. životosprávu, režim práce a odpočinku, podporujúce a ohrozujúce faktory, ale aj celkovú koncepciu štýlu života. Venovanie pozornosti duševnej hygiene v konečnom dôsledku znižuje riziko vzniku fyzických ochorení a prípadných psychických porúch. L. Míček (1984) vo svojich prácach charakterizuje psychohygienu ako systém vedecky prepracovaných pravidiel a rád slúžiacich k udržaniu, prehĺbeniu alebo znovuzískaniu duševného zdravia, duševnej rovnováhy, ktorá bola z rôznych dôvodov narušená.

Podľa M. Račkovej (2017, s. 7), „širšie vymedzenie psychohygieny zdôrazňuje otázky hľadania a nachádzania primeraného spôsobu života, optimálnej životnej cesty pre každého (pravidiel konsenzu individuálnych a sociálnych aspektov života, objavovania nových možností, sebaregulácie)“. Užšie vymedzenie psychohygieny zužuje jej poslanie na udržiavanie duševného zdravia. Je teda chápaná aj ako prevencia v zmysle upriamena pozornosti na predchádzanie výskytu psychických chorôb a udržanie psychickej normality. Prevencia tu zahŕňa predovšetkým oblasť životosprávy a vhodného režimu primerane zastúpených pracovných a odpočinkových aktivít.

Už niekoľko rokov sa presúva dôraz na hľadanie optimálneho fungovania psychiky najmä v náročných situáciách. Boj za to, ako žiť v pohode/*well-being*/ v širšom slova zmysle sa sústreďuje na

- v daných podmienkach najpriaznivejšiu cestu života každého človeka
 - napomôcť žiť skutočný život taký, aký naozaj chceme žiť. Dôraz sa kladie na hľadanie efektívnej životnej cesty, hľadanie takého životného programu, ktorý by umožnil jedincovi čo najlepšie rozvinúť svoj fyzický a psychický potenciál.
- otázky sebaaktualizácie – dopomôcť byť samým sebou, stať sa tým, kým naozaj môžeme byť. Zameriava sa na otázky súvisiace s analýzou problémov (vyčerpanosť, starosti, duševná záťaž, nesprávna životospráva, choroby, zlé sociálne prostredie), možnosťami ich eliminácie či zmierňovania, pričom sa jedinec percipuje celostne. Značný význam má teda aj analýza príčin, prejavov a dôsledkov zvýšenej neuropsychickej záťaže (Zvariková, 2020, Lachytová, 2020b).

V otázkach súvisiacich s duševnou pohodou sa na jednej strane zameriavame na to, čo duševné zdravie ohrozuje. Na strane druhej na to, čo ho udržuje a posilňuje. K prostriedkom duševnej hygieny patrí:

- sebaopoznanie a seba výchova, zdravá životospráva, odpočinok a spánok,

- práca a pracovné prostredie (kontakt, kompetencie, vyvážené vzťahy, sociálna opora),
- rodina a partnerské vzťahy (harmonické, bez dlhodobej záťaže),
- životné prostredie (ovplyvňuje zdravie nielen v zmysle sociálnom, ale tiež biofyzikálnom. Tvorí ekosystém, t. j. prírodné podmienky života dané civilizačným rámcom. Pri klimatických faktoroch sa objavujú negatívne vplyvy: kontaminácia škodlivinami, nadmerný hluk, preľudnenie, hyperstimulácia médiami, ale tiež bývanie v anonymných panelákoch, nedostatok príležitostí k zdravej rekreácii...) (Zahatňanská, Račková, 2017).

Súčasný krízový stav v súvislosti s vírusom COVID-19 núti najmä generáciu starších zostať čo najviac doma. Táto situácia a podmienky v súvislosti s prijatými opatreniami zameranými na zamedzenie šírenia ochorenia môžu mať za následok zvýšený stres. Starší ľudia sú totiž často závislí od podpory zo strany rodiny, komunít a opatrovateľov pri udržiavaní každodennej rutiny a aktívneho života. Kľúčovým faktorom je tiež podpora duševného zdravia, ktoré je neoddeliteľnou a nevyhnutnou súčasťou zdravia (ÚVZ SR, 2020). Svetová zdravotnícka organizácia (WHO), *zdravie* charakterizuje ako stav úplnej telesnej, duševnej a sociálnej pohody a nielen neprítomnosť choroby alebo postihnutia (telesné a/alebo duševné). *Duševné zdravie* WHO popisuje ako stav psychickej pohody, v ktorom človek:

- využíva svoje schopnosti,
- je schopný zvládať bežné stresy vo svojom živote,
- je schopný užitočne pracovať,
- je schopný byť prospešný pre svoju komunitu a podieľať sa na jej živote.

Duševné zdravie podporujú činitele ako napr. sebaúcta, emočná odolnosť, pozitívne myslenie, sebarealizácia, riešenie problémov a iné sociálne zručnosti, adekvátna percepcia reality, zručnosť zvládania stresu, zručnosť zvládania časového tlaku, pocit kontroly a autonómia.

Je všeobecne známe, že psychika človeka výrazne vplyva na jeho zdravie. Aby sa človek cítil v pohode je potrebné dbať nielen na jeho fyzickú, ale aj duševnú stránku. Odborníci z oblasti psychohygieny sa snažia pomôcť človeku dosiahnuť ideálny duševný stav, aby bol človek spokojný sám so sebou a prijímal sa takým akým je, aby si vedel vytvárať zdravé sociálne interakcie, aby nachádzal zmysel v každej svojej činnosti a i. Často však nie je potrebný ani kontakt s odborníkom, aby človek preskúmal svoj životný štýl a v prípade potreby začal uplatňovať vo svojom živote základné pravidlá duševnej hygieny. Liga za duševné zdravie (2021) odporúča uplatňovať tieto:

Obr. 1. Kritéria duševného zdravia

Zdroj: Račková, 2017.

1. *Prijímaj sám seba!* Poznaj sám seba, svoje prednosti a slabosti. Váž si sám seba, ale neber sa príliš vážne.
2. *Hovor o tom!* O tom čo Ťa trápi, čoho sa bojíš, čo si vyčítaš, o svojich smútkoch, ale i radoostiach, i úspechoch, Zdieľaná starosť je polovičná, zdieľaná radosť dvojnásobná!
3. *Buď aktívny!* Život je rieka, raz plávame s prúdom, raz proti nemu. Vždy je za čím ísť a pred čím utekať. Kým sa hýbeme, žijeme, a naopak.
4. *Stretávaj sa s priateľmi!* Príbuzných si nevyberáme, ale priateľov áno.
5. *Uč sa novým veciam!* Stále je čo spoznávať a učiť sa. Skúsenosť je neprenosná. To, čo zvládneme, nás blaží, čo nezvládneme, aspoň sme vyskúšali.
6. *Rob niečo tvorivé!* Géniov je málo, ale tvorcom je každý z nás. Tvorit' môžeme v ateliéri i v záhrade, v divadle i dielni. Proces je dôležitejší ako výsledok – výtvor možno skritizovať, ale to, čo pri tvorbe zažijeme, nám nikto nezoberie.
7. *Zapoj sa a pomôž!* Zaujímaj sa o to, čo sa deje vo svete. Politika, ekológia, charita, pomoc tým, ktorí to potrebujú dávajú zmysel nášmu vlastnému životu.
8. *Zdolvaj prekážky!* Uč sa brať životné problémy a prekážky ako výzvy a možnosti osobného rastu.
9. *Neváhaj požiadať o pomoc!* Ak cítiš, že Tvoje bremeno je príťažké, bolesť prisilná, strata priveľká, strach neznesiteľný – nehanbi sa požiadať o pomoc.
10. *Oddychuj a uvoľni sa!* Práca šľachtí, ale môže aj zabíjať. Uč sa aktívne i pasívne oddychovať, nachádzať nové zdroje radosti a uvoľnenia. Pre niekoho veselá spoločnosť, pre iného samota, pre niekoho šport, pre iného príroda. Aj dobré jedlo a pitie, či iné slasti (s mierou) vyvažujú stres všedného dňa.
11. *Neboj sa snívať!* Snívajme v noci i cez deň. V snoch sa môžeme vznášať a dokázať úžasné veci.

12. *Ži teraz a tu!* Príliš mnoho minulosti nám bráni vzlietnuť a primnoho budúcnosti nám nedovolí pevne sa rozkročiť na zemi. Ži teraz a tu, najlepšie ako vieš, lepší život nemáš!

Netreba ale zabúdať, že udržiavať svoju psychickú stránku v pohode je dôležité v každom veku.

Pre udržanie psychickej pohody a duševného zdravia je dôležitá *správna životospráva*. Pod pojmom životospráva možno rozumieť súbor zásad a pravidiel na predchádzanie chorobám, na udržanie resp. upevnenie zdravia, na zachovanie života. Zahŕňa výživu, stravovanie, osobnú hygienu, režim dňa a režim práce, spôsoby odpočinku a pod. Zlá životospráva narušuje metabolizmus, čo môže vyústiť do rôznych zdravotných ťažkostí, ktoré následne obmedzujú človeka v jeho pracovnom a osobnom živote. Nehovoriac o tom, že nezdravý spôsob života často súvisí s predčasným úmrtím, spôsobeným najmä srdcovo-cievny- mi a onkologickými ochoreniami. Tieto ochorenia predstavujú rizikové faktory pri ochorení COVID-19. Medzi charakteristické znaky zlej životosprávy patrí napr.:

- priberanie na váhe,
- málo pohybovej aktivity z dôvodu napr. zamestnania, choroby, tehotenstva,
- nepravidelný denný režim,
- málo času na oddych, nervozita, prejavy napätia a stresu,
- poruchy spánku,
- stravovanie iba 1–2 x denne, najčastejšie večer, väčšie množstvo,
- prednostná konzumácia tučnej a sladkej stravy (Budayová, 2018).

Aj keď je životospráva individuálnou záležitosťou človeka, jej podoba závisí od jeho životného štýlu. Z začať s nápravou je treba čím skôr. Pretože ako sa hovorí „V zdravom tele zdravý duch“.

Už na začiatku staroby sa u mnohých ľudí môže výrazným spôsobom zhoršiť zdravotný stav. Najčastejšou príčinou u ľudí starších ako 65 rokov sú najmä kardiovaskulárne (choroby ciev vyživujúcich srdce), cerebrovaskulárne (napr. náhle mozgové príhody, trombózy žilových splavov a ďalšie) nádorové ochorenia. Kľúčovou a najúčinnějšíou formou prevencie pre vznik týchto ochorení je fyzická aktivita. Tú možno vo všeobecnosti charakterizovať ako akýkoľvek telesný pohyb, ktorý je výsledkom aktivity kostrového svalstva. Pohyb zahŕňa množstvo činností, ktoré sa často nepovažujú za cvičenie (Physical activity strategy ..., 2021). Inak povedané, fyzickú aktivitu možno chápať ako každú jednu pohybovú činnosť, či už bežnú, dennú, záujmovú, telovýchovnú alebo športovú. Fyzickú aktivitu teda možno vykonávať napr. doma ako prácu v domácnosti napr. upratovanie, starostlivosť o deti a pod. či ako formu do-

pravy napr. pešia, cyklistická pri presune z jedného miesta na druhé. Prínos pre organizmus tak možno získať aj z nenáročných (ľahkých) aktivít. Fyzická aktivita môže mať tiež podobu viac alebo menej aktívnej rekreácie ako je napr. prechádzka, yoga, tanec, alebo fyzicky aktívny možno byť prostredníctvom cyklistiky, chôdze a rôznych športov (WHO, 2020). Všetky formy fyzickej aktivity môžu priniesť človeku zdravotné výhody, a naopak nedostatočná fyzická aktivita je pre zdravie človeka vysokým rizikovým faktorom najmä v seniorском veku. Medzi športové aktivity vhodné pre starých ľudí patrí predovšetkým chôdza (Tkáčová, Poráčová, 2019).

Fyzická aktivita patrí tiež medzi základné odporúčania Úradu verejného zdravotníctva Slovenskej republiky (2020), ktoré môžu starším a starým ľuďom pomôcť zachovať si pozitívnu myseľ a predchádzať tak pocitom frustrácie, bezmocnosti a osamelosti v (a nielen v) období pandémie COVID-19.

Čo môže senior urobiť pre podporu svojho duševného a fyzického zdravia v čase pandémie:

- Starat' sa o svoje telo: venovať pozornosť správne dýchaniu, aby sa do tela dostalo viac kyslíka. Cvičením dýchania sa totiž lepšie zvláda fyzická a psychická záťaž. Meditovať, konzumovať zdravé a vyvážené jedlo, dopriať si dostatok spánku, vyhýbať sa alkoholu a fajčeniu. Pravidelne cvičiť. Namiesto intenzívnych cvikov sú vo vyššom veku vhodné jednoduché cvičenia a prechádzky. Je dobré využiť každú príležitosť na prechádzku do prírody alebo na svoje obľúbené miesta v okolí. Ak je to možné pozvať si aj svojich priateľov, susedov.
- Venovať sa svojim koníčkom: Pokúsiť sa vykonávať činnosti, ktoré nás tešia. Pustiť si obľúbenú hudbu, venovať sa ručným prácam, vyberať programy, ktoré nás rozptýlia, upokoja alebo rozveselia, začať maľovať alebo kresliť, prečítať dobrú knižku, uvariť alebo upiecť niečo chutné, lúštiť krížovky, sudoku.
- Sústrediť sa na pozitívne správy: vyhýbať sa negatívnym správam, dopriať si prestávky pri sledovaní, čítaní alebo počúvaní správ. Opakované vnímanie negatívnych informácií býva často znepokojujúce.
- Byť v kontakte s inými: venovať sa rodine, vzťahom s inými. Zavolať svojim priateľom, ľuďom, ktorým dôverujeme, a podeliť sa s nimi o to, ako prežívame toto obdobie, hovoriť o svojich pocitoch, obavách, ale aj o plánoch do budúcnosti.

Poskytovanie podpory starším ľuďom, ich rodinám a opatrovateľom je nevyhnutnou súčasťou komplexnej reakcie krajín na pandémiu. V období izolácie a karantény starší ľudia potrebujú bezpečný prístup k potravinám, liekom, financiám, zdravotnej a sociálnej starostlivosti. Dostatok informácií o tom, ako

sa správať a čo robiť, ak sa u nich vyskytnú príznaky, čo, naopak, nerobiť a ako predchádzať ochoreniu, je pre duševné a fyzické zdravie starších ľudí počas pandémie rozhodujúci (ÚVZ SR, 2021). Súhrne možno konštatovať, že pandémia spôsobila globálne ekonomické a spoločenské narušenie. Sociálne dištančné opatrenia, ktoré boli zavedené kvôli pandémie, priniesli veľa obmedzení. Toto obdobie je náročné pre všetkých, avšak zvlášť pre starších ľudí.

Záver

Dôležitejšou demografickou charakteristikou ako počet obyvateľov je úroveň populačného starnutia. Dobre ju vystihujú priemerný vek obyvateľstva a index starnutia. Oba ukazovatele jednoznačne dokumentujú trend intenzívneho starnutia slovenskej populácie. Populačné starnutie na Slovensku bude jedno z najintenzívnejších v rámci celej Európskej únie. Dôležité je, aby sme nezabúdali na skutočnosť, že seniori tvoria a budú tvoriť podstatnú časť populácie. Spoločnosť sa preto bude musieť dobre pripraviť na zvyšovanie podielu obyvateľstva vyššieho veku a snažiť sa zabezpečiť aby subjektívna i objektívna kvalita života seniorskej populácie bola čo najvyššia.

Kvalita života seniorov býva často hodnotená z perspektívy rôznych väzieb, ktoré sú porovnateľné s hierarchiou potrieb človeka. Medzi takéto väzby patria základné schopnosti a faktory ako autonómia a sebestačnosť seniora, pocit užitočnosti pre iných, neprítomnosť bolesti, schopnosť rozhodovania, určitý finančný štandard, určitý stupeň sŕastia, morálky, životný priestor a pod. (Frk, Frk, 2003). Obdobie staroby má z hľadiska kontinuity ľudského života svoj špecifický význam. Cieľom je dosiahnutie celistvosti v pojatí vlastného života. V tomto špecifickom životnom období človek prechádza nečakanými zmenami, ktoré nútia seniora konfrontovať svoju kvalitu života so zmenami zdravotného stavu i prostredia. Výsledok adaptácie seniora na zmenu aktuálneho stavu vytvára dôležité kritérium kvality života. Starší ľudia sú často závislí od podpory zo strany rodiny, komún a opatrovateľov pri udržiavaní každodennej rutiny, aktívneho života a v prístupe k výživnej a vyváženej strave. Kľúčovým faktorom je tiež podpora duševného zdravia. Násť spôsob, ako zostať v kontakte so spoločnosťou, je pre túto vekovú skupinu ešte dôležitejšie, pretože mnohí nemajú prístup k digitálnym platformám (ÚVZ SR, 2020).

Ešte ťažšie je to v období pandémie ochorenia COVID-19. Obmedzenie sociálnych kontaktov, obmedzenie služieb a ďalšie obmedzenia súvisiace s opatreniami vlády na zabránenie šíreniu ochorenia, prispievajú k pocitom bezmocnosti, osamelosti a frustrácie. To sa môže odraziť v zníženej obranyschopnosti organizmu. Aj preto Útvár verejného zdravia SR odporúča zachovať si pozitívnu

myseľ. V rámci podpory sú seniorom poskytované rady, odporúčania čo môžu urobiť pre podporu svojho duševného a fyzického zdravia v čase pandémie. Poskytovanie podpory starším ľuďom, ich rodinám a opatrovateľom zo strany štátu, tak ako sme už vyššie spomínali, je nevyhnutnou súčasťou komplexnej reakcie krajín na pandémiu

Bibliografia

- BALOGOVIÁ, B. 2005. *Seniori*. 1. vyd. Prešov : Akcent Print, 2005, 158 s. ISBN 80-969274-9-3.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. 2007. *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2025* [online]. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky: Výskumné demografické centrum, November 2007. [citované 2021-02-15]. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/prognoza07.pdf>>.
- BUDAYOVÁ, J. 2018. *Ktorých chýb sa najčastejšie dopúšťame v životospráve* [online]. 2018 [2021-02-03]. Dostupné na : <<http://avpsr.sk/2018/04/07/ktorych-chyb-sa-najcastejsie-dopustate-vo-svojej-zivotosprave/>>.
- ERIKSON, H. – ŠIMEK, J. 2014. *Životní cyklus rozšířený a dokončený : devět věků člověka*. 1. vyd. Praha : Portál 147 s. ISBN 978-80-2620-786.
- FRK, V. – FRK, B. 2003. Kvalita života, spokojnosť zamestnancov a starostlivosť o zamestnancov. In *Kvalita života v spektre andragogických a sociálnopsychologických disciplín*. Prešov : KVDaSP, 2003. ISBN 80-968367-7-3, s. 84-94.
- GÁBOROVÁ, L. Et al. 2017. *Vývinová psychológia*. Brno : Tribun EU, 2017. 216 s. ISBN 978-80-2631-332-8.
- HADOBÁS, M.- TKÁČOVÁ, R. Subjektívne prežívanie kvality života rezidentov v zariadeniach pre seniorov. 2018. In: *Kvalita života a zodpovedné - nerizikové správanie : zborník vedeckých prác s medzinárodnou účasťou*. Košice : TU, 2018, s. 6–12. ISBN 978-80-553-2976-5.
- HEŘMANOVÁ, E. 2012. *Koncepty, teória a meranie kvality života*. 1. vyd. Praha : Slon, 2012. 239 s. ISBN 978-80-7419-106-0.
<https://infostat.sk>
<https://statistics.sk>
<https://www.uvzsr.sk>
- HUDÁKOVÁ, A. – MAJERNÍKOVÁ, L. 2013. *Kvalita života seniorů v kontexte ošetrovateľstva*. 1. vyd. Praha : Grada publishing, 2013. 128 s. ISBN 978-80-247-4771-9.
- KOVÁČ, D. 2013. *Umenie starnúť*. Bratislava : VEDA, 2013. 176 s. ISBN 978-80-224-1280-3.
- LACHYTOVÁ, L. 2020a. Kvalita života seniorov v zariadení pre seniorov. In: *Zdravie a zdravý životný štýl v kontexte 21. storočia: Zborník z konferencie s medzinárodnou účasťou konanej 08. 02. 2020*. Košice : TU, 2020. s. 09-17. ISBN: 978-80-553-3503-2.

- LACHYTOVÁ, L. 2020b. Realita verzus potencialita územnej samosprávy pri poskytovaní sociálnych služieb seniorom. In: *Role verejnej správy a sociálni politiky v každodennom občianskom živote. Recenzovaný zborník medzinárodnej vedeckej konferencie*. Konanej dňa 26.-27. septembra 2019 na Fakulty verejných politik Slezské univerzity v Opavě. Opava: Ústav verejnej správy a regionálnej politiky, Fakulta verejných politik v Opavě, Slezská univerzita v Opavě, 2020. s. 74-81. ISBN 978-80-7510-393-2. Liga za duševné zdravie. *Desatoro duševného zdravia* [online]. [2021-03-03]. Dostupné na : < <https://www.dusevnezdravie.sk/> >.
- MARÍKOVÁ, H. 2006. *Velký sociologický slovník I*. Praha : Karolinum, 1996. 747 s. ISBN 978-80-7184-164-1.
- MATIS, J. 2002. *Spôsob života a životný štýl*. 1. vyd. Liptovský Mikuláš : 2002. 180 s. ISBN 80-9687-19-8-6.
- MÍČEK, L. 1984. *Duševní hygiena*. Praha : SNP. 208 s.
- PACIONE, M. 2003. Urban Environmental Quality and Human Wellbeing : a Social Geographical Perspective. In *Landscape and Urban Planning*. ISSN 0169-2046, September 2003, vol. 65, no. 1-2, pp. 19–30.
- Physical activity strategy for the WHO European Region 2016-2025* [online]. [cit. 2021-02-10]. Dostupné na : < http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/282961/65wd09e_PhysicalActivityStrategy_150474.pdf >.
- RAČKOVÁ, M. 2017. *Psychohygienu hrou*. Košice : Technická univerzita, 2017. 197 s. ISBN 987-80-553-2836-2.
- ŠALING, S a kol. 2000. *Velký slovník cudzích slov*. 2. vyd. Bratislava : Vydavateľstvo SAMO, 2000. 1328 s. ISBN 80-967524-6-4.
- ŠÚ SR – *Štatistický úrad Slovenskej republiky*. [online]. [cit. 2021-02-10]. Dostupné na : < <https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/Databases/!ut/p/z1/tVTBdqIwFP2aLjEPiASXgdaAUqeAUM1m kC t DAJWONj> >.
- THÓTOVÁ, K. 2015. *Vývojová psychologie : proměny lidské psychiky od početí po smrt*. 1. vyd. Praha : Portál. 2015. 575 s. ISBN 978-80-26207-14-6.
- TOKÁROVÁ, A. a kol. 2002. *Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce*. 1. vyd. Prešov : FF PU, 2002. 573 s. ISBN 80-8068-086-8.
- TKÁČOVÁ, R. *Kvalita pracovného života – nepublikovaný dokument*.
- TKÁČOVÁ, R. - HADOBÁS, M. 2017. Záujmové vzdelávanie tretieho veku v kontexte kvality života. In: *Univerzita tretieho veku : miesto inšpirácie a vzájomného učenia*. Košice : TU, 2017, s. 101-110. ISBN 978-80-553-2847-8.
- TKÁČOVÁ, R. HADOBÁS, M. 2018. Kvalita života. In: *Kvalita života a zodpovedné - nerizikové správanie : zborník vedeckých prác s medzinárodnou účasťou*. Košice : Technická univerzita v Košiciach, s. 63-72. ISBN 978-80-553-2976-5.
- TKÁČOVÁ, R. 2020. Seniori a zdravý životný štýl. 2020. In: *Zdravie a zdravý životný štýl v kontexte 21. storočia: zborník vedeckých prác s medzinárodnou účasťou*. Košice : Technická univerzita v Košiciach, s. 18-23. ISBN 978-80-553-3503-2.

- TKÁČOVÁ, R.- PORÁČOVÁ, J. 2019. Fyzická nečinnosť - problém verejného zdravia. In: *Vysokoškolská telesná výchova a šport, pohybová aktivita a zdravý životný štýl : recenzovaný zborník vedeckých prác*. Košice : Technická univerzita v Košiciach, s. 230-235. ISBN 978-80-553-3306-9.
- VÁGNEROVÁ, M. 2007. *Vývojová psychologie II : dospelosť a stáři*. 1. vyd. Praha : Karolinum. 461 s. ISBN 978-80-246-1318-5.
- Úrad verejného zdravotníctva SR. *Verejné zdravie*. [online]. [cit. 2020-04-10]. Dostupné na: <http://www.uvzsr.sk/>
- VAŇO, B. – JURČOVÁ, D. – MÉSZÁROS, J. 2002. *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050*. Bratislava : inštitút informatiky a štatistiky, 2002. 121 s. 35-2002-A/9.
- World Health Organization. *ACTIVE : A technical package for increasing physical activity*. [online]. 2018. [cit. 2020-12-05]. Dostupné na: < <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/275415/9789241514804-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y> > ISBN 978-92-4-151480-4.
- ZAHATŇANSKÁ, M. – RAČKOVÁ, M. 2017. Fenomén zmysluplnosti života z pohľadu vysokoškoláka. In: *Vzdelávanie, výskum a prax verejného zdravotníctva v SR*. Košice : SAVEZ, 2017. s. 117-121. ISBN 80-96922-1-6.
- ZVARIKOVÁ, M. *Duševná hygiena* [online]. [2020-06-03]. Dostupné na : <<https://lekar.sk/clanok/dusevna-hygiena>>.

Lenka Lachytová

Impact of COVID-19 on the life of seniors in a retirement home – long-term care facilities

The COVID-19 pandemic has raised several issues related to people's lives and the functioning of states worldwide. This crisis situation may affect each of us, but seniors as a vulnerable group are at higher risk of developing more serious complications associated with the COVID-19 pandemic. This paper points out the impact of various changes that have occurred within the intervention mechanisms of public administration in retirement homes – long-term care facilities during COVID-19. It specifies various problems with employees of long-term care facilities on a global scale and also draws attention to the increasing ageism towards this vulnerable group of seniors. This article is a partial output of the project VEGA 1/0595/21 – Public administration interventions at the time of COVID-19 and their impact on the quality of life of citizens of selected communities.

Introduction

The COVID-19 pandemic, despite the various changes and problems it brings, can be seen as a great opportunity to rethink the relationship between seniors and society. This health and social crisis act as an activator in the development of public policies that will support the inclusion of older people in society and can also be effective as a prevention against ageism.

Seniors and retirement homes – long-term care facilities during a pandemic

The change in quality of life during a pandemic is also felt more significantly by seniors in retirement homes or institutionalized long-term care. It is the advancing globalization of the world that is bringing new interactions in society and the interrelationships between individuals, the relations between the individual and the institution, and between the individual and society taking on new dimensions. The quality of these relations is currently greatly affected by the pandemic situation, which affects the progress of the quality of relations and trust in the institution. In the environment of social service provision, trust in a holistic approach has not yet been extra specified, but the frequency of its use suggests a synthesizing an element of manifested importance for social relations.

The growing pandemic is causing major problems in the provision of social services. Many OECD countries are taking steps to mitigate the impact of COVID-19 on older people and long-term care workers. The basic measures to limit the spread of infections in retirement homes or long-term care institutions include a ban on visits, isolation of the affected population and increased disinfection. In Spain and France, care facilities restrict, for example, group activities (OECD, 2020a). Providers of social services in Slovakia are also taking measures to effectively address the prevention, support and reduction of the COVID-19 outbreak. These measures are even more important given the nature of the provision of social services to provide care, support and health services to people who may be at much greater risk of COVID-19 than the general population, including people with disabilities (MPSVS-Odporúčaniamedzinárodných horganizáciíku COVID-19, 2020).

The duty of every social service provider in Slovakia is to meet the conditions of the quality of the provided social service, within which it is obliged to develop procedures and rules for resolving crisis situations. This obligation is also regulated by § 9 par. 8 of Act no. 448/2008 Coll. In social services, the social service provider is obliged to meet the quality conditions, within which it is obliged to develop procedures and rules for resolving crisis situations in accordance with Annex no. 2 letter A. The Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic in the current situation determines the social service provider who has the operation of social services to develop procedures, rules and conditions for resolving a crisis situation caused by a pandemic as well as the obligation to inform employees and recipients of social services in accordance with § 9 par. 9 of the Act. At the same time, the Ministry of Labor,

Social Affairs and Family of the Slovak Republic determines the obligation to publish information that the procedures have been processed. At the request of the Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic, the social service provider is obliged to submit for inspection the full text of these procedures as well as their annexes. In this way, the Ministry monitors ensuring the readiness of the social service provider for the occurrence of COVID-19 in social service facilities and ensuring that employees, social service recipients, their family members and other persons are informed about the measures taken to prevent crisis situations and crisis management measures as well as the obligations of individuals in relation to these measures. When creating a plan for resolving a crisis situation in connection with the risk of COVID-19 in social services facilities, it is necessary to proceed from generally valid legal regulations and valid measures of the Public Health Office of the Slovak Republic in case of threat to public health and/or the Regional Public Health Office. Hygiene of the Slovak Republic, from the valid Guidelines of the Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic and the Ministry of Health of the Slovak Republic, from the valid recommendations of other relevant institutions (WHO, Office of the Commissioner for Disabilities, etc.) of such recommendations are officially issued, and from Crisis Management for residential social services facilities and facilities for the social legal protection of children and social guardianship during the COVID-19 pandemic (Plán riešenia krízovej situácie v zariadeniach sociálnych služieb 2020).

At present, the quality of social services is particularly associated with the importance of a holistic approach, which is also called for by the National Priorities for the Development of Social Services for 2015–2020, which clearly promote the human rights dimension and the current crisis situation such as the COVID-19 pandemic. These priorities reflect the current situation of social services in the Slovak Republic, especially the lack of capacity of social services provided in the natural (home and community) environment of citizens, the need to ensure the sustainability of social services and quality development (Národné priority rozvojasociálnychslužiebna roky 2015–2020).

Due to the unfavorable social situation of reliance on the public, especially social services, citizens have the right to exercise their rights to a free and independent life with the support of society to a non-discriminatory basis. Respect for fundamental human rights and freedoms is a fundamental pillar of all documents agreed by the international community of states (Národné priority rozvojasociálnychslužiebna roky 2015–2020).

The application of quality to social services has expanded in several ways, which can be divided into:

1. The quality and suitability of professional procedures for working with clients and the related quality and professional competence of employees.
2. Quality of life of the client and respect for his basic human rights and freedoms.
3. The quality of infrastructure and environment for the provision of social services.
4. Quality management of all activities, documentation of performance and ensuring controllability and repeatability of quality.

Quality has not only been discussed but is currently being discussed mainly at the level of measurement in the context of minimum quality standards and their verification. The central concept, in this case, is the concept of “quality standards” as part of the concept of optimal services. Another level is the level of quality improvement as a specific way to the continuous improvement of social services. This level is a broader goal related to the efforts of the organization providing social services and achieving an exceptional position in the market of social service providers (Repková 2015). Within the priorities of the Europe 2020 Strategy, quality public services should be effectively provided to citizens at every stage of their lives with a vision of smart, sustainable and inclusive growth (Európa, 2020).

In Social Welfare Institutions, as in other sectors, documents must be implemented to support the effective resolution of the current situation and help to orientate oneself in solving the necessary topics and situations related to the operation of facilities during the COVID-19 pandemic, testing, vaccination and quarantine in the facility. The documents also include recommendations on fundamental human rights and freedoms, related recommendations, regulations and guidelines of state authorities, preparations for dealing with quarantine situations (so-called contingency plans) and basic recommendations for social services during the current pandemic, including information and instructional materials (Odporúčania pre krízovú situáciu v zariadeniach sociálnych služieb 2020 v SR).

Each country should have plans in place to reduce the risk of a pandemic spread of COVID-19, primarily for the most vulnerable, their families, as well as long-term care workers. According to Whitman (2020), we describe the individual steps for long-term care facilities in the COVID-19 pandemic:

1. All facilities need access to personal protective equipment, testing and basic infection control – the basic requirements for public health are frequent universal tests, mandatory use of personal protective equipment and the ability to quarantine patients. However, many facilities lacked sufficient access for staff and residents to protective equipment in the early stages of a pandemic.

Another problem in the early stages of the pandemic was the lack of test material and occasional testing, which made it difficult to know who residents and employees were transmitting the virus. Positives, both employees and clients of the facility, should be separated from others so that the infection does not spread throughout the facility.

2. There is a need to focus on problem areas – in many places the problem has been the lack of transparency in reporting infections. Daily reports of cases and deaths were called in to clarify where the outbreaks were and to assess whether the facilities had adequately addressed the crisis.
3. Necessary cooperation between the clients of the facility and their family members – social distance and individual regulations cannot cause social isolation. However, loneliness and isolation are becoming much more common, as clients are often quarantined in their rooms and family members cannot visit due to the pandemic situation. This area is particularly problematic because it is the family that provides the emotional and social support necessary, especially in a critical situation, to maintain their health, well-being and safety. Isolation can mainly cause confusion, depression and anxiety. They should appeal to and support virtual visits in all long-term care facilities, which would at least help clients stay in touch with family members.
4. Attention must also be paid to front-line workers in both health and social care. These workers must also be protected to be able to protect. It appeals mainly to their extremely low wages. And, as the OECD (2020a) argues, despite many risks, workers in many countries do not receive adequate training on how to proceed to reduce the risk of infection for themselves and their clients. As we will mention later, we will statistically substantiate that in the next time interval, the life expectancy will increase, which will increase both the need for long-term care and the need for more nurses in these facilities.

At present, after the experience of the first and second wave of the pandemic, we have more information than we had at the beginning, and therefore we take the steps already mentioned for granted today.

The European Association of Social Service Providers (EASPD) has identified several priorities that the EU should take into account in response to COVID-19 (MPSVS-Od porúčania medzi národných organizácií ku COVID-19, 2020):

- ensure adequate protective equipment and medicine in care services,
- provide guidance to social service providers on how to deal with emergencies, difficulties in coordinating expertise and responding to specific social care and support issues,

- special assistance to countries with weaker social protection systems,
- the need to facilitate access to healthcare and information for people with disabilities and the elderly.

The European Disability Forum (EDF) has developed recommendations for policymakers through discussions with our members based on current work and priorities (European Disability Forum, 2020). These recommendations aim to address the range of risks faced by people with disabilities as well as the rest of the population:

1. Making public health communication available. Everyone has the right to have immediate and correct information about the epidemic and the measures that are taken. This includes:
 - ensuring that all information is in plain language and is easy to read, providing alternative and accessible methods to general information that rely not only on websites (automatic telephone lines, videos, leaflets, etc.),
 - the adequate interpretation of sign language and subtitles,
 - information provided in a clear and easy to read format,
 - the use of fully accessible digital technology,
 - ensuring full access to telephone numbers and other direct channels providing public health information, including services for the deaf,
 - ensuring full access to emergency numbers (112 and specific telephone numbers set up for this pandemic),
 - special attention must be paid to the accessibility needs of people with combined visual and hearing disabilities, as they will be very negatively affected by social isolation measures – authorities must provide websites with plain text and larger sign language interpretation.
2. Non-discriminatory medical guidelines in countries where health professionals will not be able to provide the same level of care for all due to lack of equipment and funding for the health sector, medical guidelines must be non-discriminatory and governed by international law and existing ethical guidelines for care in the country. In the event of a disaster and emergencies, it is clear: people with disabilities cannot be discriminated against. In developing these guidelines, the authorities must take into account their commitment to the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, in particular Article 11 – Risk and humanitarian situations.
3. Accessible, inclusive, sanitary health services and other facilities:
 - The facilities involved in the provision of quarantine should be fully accessible to persons with disabilities, including full access to information.

- Sign language interpreters, personal assistants and all others who provide care for people with disabilities should be afforded the same health protection as other health professionals involved in COVID19.
 - Communication between healthcare professionals should take place directly with the person with a disability whenever possible.
 - Sterilizers and other hygienic materials should also be accessible to people with disabilities. They should be located in an accessible place, there should be accessible information indicating its location, and the delivery mechanism should be accessible.
 - People with disabilities should not be divided into separate facilities where healthcare for COVID-19 is often low.
4. Involvement of people with disabilities – People with disabilities, through their representative organizations, is the best place to advise the authorities on specific requirements and the most appropriate solutions for the provision of accessible and inclusive services. All activities related to COVID-19 (not just those directly related to the inclusion of people with disabilities) must be planned and carried out with the active participation of people with disabilities.

Seniors as well as people with disabilities are often at greater risk of serious health complications and have special needs during this challenging period. These reactions must be taken into account from the outset in responding to a pandemic. Article 11 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities stipulates that 46/47 member states of the Council of Europe shall take all necessary measures to ensure the protection and safety of this population, especially in high-risk situations (MPSVS-Od porúčania medzinárodných organizácií ku COVID-19, 2020).

Staffing problems in long-term care

We can perceive long-term health care in more detail as long-term social and health care, providing a set of services in residential conditions. This form of assistance is often combined with basic health services such as wound care, pain management, medication, health monitoring, prevention, rehabilitation, or palliative care services. Public, non-profit or private companies also participate in this care (Stratégia dlhodobej sociálno-zdravotnej starostlivosti v Slovenskej republike, 2019). This care is the support that older people with disabilities need due to physical or mental limitations, including chronic illness and multimorbidity needs. We can also provide it in the home, in the community, or social services, depending on the degree of restriction. Such services are usu-

ally provided by formal or informal staff, paid or unpaid (International Labor Organization. Long-Term Care). Formal workers can be qualified health or social workers employed, for example, in Retirement Homes or Social Welfare Institutions. Informal long-term care workers include unpaid family workers and paid carers.

The issue of long-term care has its pitfalls and, unfortunately, in many countries also its limitations. More than 48 percent of the world's population is not protected by national long-term care laws, and another 46.3 percent are largely excluded from long-term care coverage due to inadequate regulations that limit benefits only to the poorest (International Labor Organization. Long-Term Care). This fact forces many people aged 65 and over to pay for long-term care services themselves, as more than half of the world's population at that age of 300 million people are excluded from urgently needed long-term care. In Africa, 1.5 million long-term care workers are absent and more than 90 percent of seniors do not receive care services. A deficit in numbers can also be seen in Asia-Pacific, where there is a shortage of 8.2 million long-term care workers, leading to the exclusion of 65% of the elderly population from access to long-term care. The majority (80 percent) of care for the elderly is provided by unpaid family members, whose number significantly exceeds the number of formal workers. Only 5.6 percent of the world's population lives in countries that provide universal long-term care (International Labor Organization, 2015).

The COVID-19 pandemic has revealed several challenges facing long-term care facilities for the elderly. The results of the first studies at the beginning of the pandemic showed that individuals at the highest risk of serious illness and death from COVID-19 included those over 60 years of age and those with underlying diseases such as hypertension, diabetes and cardiovascular disease (Kluge, 2000). Table 1 points to data from Slovakia, where it categorizes, based on demographic indicators, the number of cases of COVID-19 who have been hospitalized and specifies individual mortality rates. As can be read from the table, the highest mortality was in the age category from 70–80 (Červený, Mišík and Šufliarsky, 2021).

Estimates suggest that up to 50% of COVID-19-related deaths are in long-term care facilities (OECD, 2020). We see it mainly in countries like France, Italy, Spain and the USA. In Belgium, half of the COVID-19 deaths occurred in long-term care facilities. However, the actual numbers may be higher because many LTCs have not been tested (OECD, 2020a).

The danger they faced was evident in all Social Welfare Institutions or Nursing Facilities around the world. In the early stages of the pandemic, very few

Table 1. Number of patients with COVID-19 by age

Demography	Number of cases	Hospitalized	ICU	MV	Death	Mortality	Mortality	Mortality
						Hospital.	ICU	MV
0	9223	349	26	19	5	1%	19%	26%
10	33816	218	12	4	2	1%	0%	0%
20	64040	542	23	13	9	2%	22%	38%
30	75594	1020	64	60	29	3%	14%	17%
40	88396	2102	210	171	116	6%	25%	32%
50	72603	3968	479	394	440	11%	37%	41%
60	46046	7383	984	870	1369	19%	48%	53%
70	22315	8392	787	701	2308	28%	60%	65%
80	11212	5689	268	229	2224	39%	67%	71%
90+	2352	998	21	19	450	45%	76%	74%
Together	425597	30661	2874	2480	6952	22%	48%	53%
Of cases		7.2%	0.7%	0.6%	1.6%			
From hospital.			9%	8%	23%			

Comment: MV – mechanical ventilation, ICU – Intensive Care Unit. Number of confirmed cases according to the Public Health Office.

Reference: Červený, J, M. Mišík and K. Šufliarsky. 2021. Hospitalizácie počas pandémie SARS-CoV-2. Komentár o hospitalizáciach v súvislosti s koronavírusovou infekciou, s. 3.

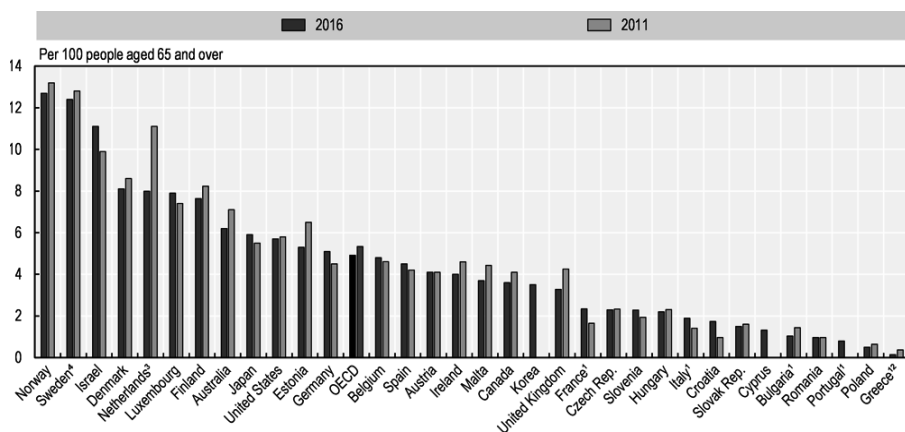
countries had plans in place to protect vulnerable older people who rely on assistance from Social Welfare Institutions. In the United States, more than 67,000 people died in long-term care facilities and more than 375,000 people became infected by the end of August. According to the US Centers for Medicare and Medicaid Services, more than one in 10 residents of Nursing Homes in Columbia, New Jersey, Connecticut and Massachusetts have died of coronavirus. According to the WHO in Europe, up to half of all reported deaths from COVID-19 occurred in long-term care facilities. In Italy, they call this phenomenon the “silent massacre” (Whitman, 2020).

Long-term forecasts of the future development of the total number and structure of the population by sex and age indicate that the share of older people in the population will continue to grow. According to forecasts, by 2030, 25 percent of all Europeans will be over 60 years old. At the same time, the population will decline as the birth rate falls below the level of net reproduction in Eu-

rope (Bureau 2006). The OECD's assumptions only supplement this for 2050, where, according to their estimates, there will be more than a quarter of the population over the age of 65 in OECD countries, compared to today's around 15%. China and India are also likely to see significant aging of the population, with China's workforce shrinking by 2050. By 2050, 1.2 billion people over the age of 80 will live in 37 OECD countries, an increase of 57 million compared to 2016 (OECD, 2012). In European countries such as Italy, Spain, Portugal and Germany, the proportion of the population over the age of 80 is expected to double between 2015 and 2050.

This situation is also expected to increase the demand for long-term care services. However, the problem arises, as mentioned in previous sections of the text, in the shortage of long-term care workers in most developed worlds, which has drawn the attention of policymakers, as Hussein and Manthorte pointed out in their article still in 2004. According to prof. Reuters P. Osterman, Ph.D. of human resources and management at the Massachusetts Institute of Technology, will have a shortage of paid direct care workers as well as unpaid family carers by 2030. (Salela, 2017). In the 28 OECD countries (OECD, 2020), there are on average 100 long-term care workers per 100 people aged 65 and over. Numbers are much lower in France and several southern European countries (Italy, Portugal, Greece) and Central European countries (Slovak Republic, Poland), leading to waiting lists for access to care and insufficient capacity to meet needs as seen in Graph 1.

Graph 1. Number of LTC workers per 100 individuals aged 65 and over, in 2011 and 2016 (or nearest year)

Reference: OECD, 2020.

OECD countries (2020) need to significantly increase their number of long-term care workers by 2040 to care for their aging population. If countries want to maintain the current ratio of carers to the elderly population, they must, on average, more than double the current number of long-term care workers. More optimistic would be an estimate that takes into account the increase in productivity so that each caregiver can take care of more elderly people without compromising the quality of care.

Several OECD countries (2020a) have increased funding for long-term care to cope with the increased costs of responding to a pandemic. Australia has issued plans to increase staffing, and Spain has set up rapid reaction teams to intervene in certain institutions. Germany provided financial support for long-term care. These included raising minimum wages in the sector, promoting bonuses for long-term care workers and facilitating the distribution of personal protective equipment. France has also responded and announced support in the form of bonuses for long-term care workers and support for the sharing of additional costs in institutions related to the COVID-19 pandemic.

Another problem is insufficient qualification or retraining of staff. Most long-term care workers do not have sufficient knowledge of geriatric care, there is no understanding of safety procedures and needs after the client is released from the hospital, and there is a lack of stress management skills and soft skills (Hadobás, Tkáčová 2018). It is expected that they could have skills in managing chronic diseases and complex client needs (for example, in the case of a client with dementia). Communication and soft skills are not usually taught in general training, but long-term care workers need to acquire these skills increasingly. At the same time, nurses are in some cases retrained for some of the basic tasks they perform. Thus, in addition to health care, they often also provide personal care. Requirements for education and training of personal care workers are low, which can be problematic if they need to maintain treatment or implement care plans. Less than half of the countries surveyed require personal care workers to have a minimum level of education. On-the-job training is not sufficiently available at LTC. Only a few OECD countries provide official certificates guaranteeing that personal care workers have received adequate training (Australia, Canada, Korea and the United States) (OECD, 2020).

Only half of the countries have implemented policies or reforms in recent years to improve addressing these shortcomings. Providing financial support for long-term care training is an effective policy option. Japan has sponsored basic training programs for new students as well as experienced workers who are willing to return to work after a long break. These initiatives led to an increase in the number of long-term care workers by approximately 20% between

2011 and 2015. In the United States, the Health Resources and Services Administration funded the Geriatrics Workforce Enhancement Program, an interdisciplinary education and training program. Other countries (eg, Israel, Romania) have provided financial support and grants for long-term care education to train the unemployed or help people return to the sector. In the UK, the Proud to Care initiative seeks to improve the industry's image. Several countries are expanding recruitment groups, in particular, to attract unemployed men. The Norwegian Men's Recruitment Program was set up to recruit (unemployed) men aged 26–55 into the health and care sector. It included eight weeks of vocational training conducted as a health recruiter in a regional health facility or health care. In the Norwegian context, the program has been very effective in motivating men to work in long-term care. Skills for Care in the United Kingdom operated on a similar principle. The motivation for male recruitment seems to be a promising path, as men tend to work more hours than women, and we also see breaking down gender stereotypes about 'male jobs' and 'female jobs', which can also serve a wider social and economic purpose (OECD, 2020). Table 2 summarizes the four main national policies to find new sources of human capital in long-term care facilities.

Table 2. Recruitment measures addressing the lack of human capital in LTC

Measure	Countries implementing the measure
Recruiting from the traditional pool (making sure people return to the sector), with "Get back to work" initiatives	Australia, Estonia, Germany, Japan, Netherlands, Norway, Romania, United Kingdom
Improving the image of LTC jobs with Proud to Care and Care Ambassadors initiatives	Australia, Belgium, Netherlands, Portugal, United Kingdom
Providing financial support and perseverance grants for LTC education to train unemployed people or caregivers willing to get licenses or certification	Cyprus, Germany, Israel, Japan, Netherlands, Romania, United States
Targeting the recruitment of men into the LTC workforce	Germany, Norway, United Kingdom, Hungary

Reference: OECD 2020

New technologies are another way to improve work processes and reduce workload and repetitive physically demanding tasks for long-term care workers. These technologies help citizens get easier access to information and find efficient solutions to various life situations, and they enable us to save natural resources,

protect the environment, improve the robustness and resistance of cities in terms of social, economic and security aspects, and satisfy the requirements for a healthy and high-quality life in all respects (Čepelová – Chmelařová, 2020). Many providers are already using or looking for ways to implement simple technologies such as smartphones, alarm systems, sensors and GPS monitors in devices for the elderly or in-home care. This shows the need to use technology for the provision of care. The studies reflect more benefits of using these technologies compared to potential difficulties with their implementation. New technologies have a large potential to support LTC staff, especially in improving communication with and monitoring older people in need of care, helping to record and process their data, and improving the working conditions of professionals. The current lack of a single electronic record linking health and social care can create inefficiencies. In the United Kingdom, it is estimated that 15–70% of a carer's time is spent on administrative tasks. In the Netherlands, about one-third of nurses' time is spent on administrative reporting, such as filling in forms for insurance companies, board departments and so on. In the long run, the use of technology in the care sector can help save costs and improve the quality and safety of care. A report in the United Kingdom showed that 30% of welfare tasks could be automated. To ensure the effective use of new technologies in health and social care, countries need stronger regulatory frameworks that are fit for purpose. Stronger regulatory frameworks will also help build trust and transparency in their use, not only for carers but also for the recipients themselves, whether in institutional long-term care or long-term home care (OECD, 2020).

The challenges facing long-term care facilities are not new but have deepened during the COVID-19 pandemic. The facilities have insufficient staff, insufficient infection control, insufficient alertness and various regulatory problems. There is a need to improve the quality and especially the availability of care in old age, even for those who are unable to live alone. The COVID-19 pandemic forces us to take a closer look at deficits in the wider system. In the first case, this is a funding problem where family members should be able to provide such long-term care. Germany and Japan have developed comprehensive long-term care financing schemes, which have introduced universal long-term care insurance schemes. Long-term care facilities need to be re-evaluated and redesigned from the ground up. It is the current world pandemic experience that underlines the need for great change. The vision should be a system that promotes independence, the choice of a particular service or facility, dignity, autonomy and privacy. In particular, this system should be sustainable in the long run and affordable for both individuals and the government (Whitman, 2020).

Ageism during the COVID-19 pandemic

The COVID-19 pandemic highlighted exclusion and prejudice against older adults. The current crisis highlights the worrying public discourse on aging, which calls into question the value of life of older adults and does not take into account their benefits for society. Although age discrimination is often not considered a serious problem, it has the same social and economic consequences as other forms of discrimination and is felt by long-term care recipients in the form of poverty, exclusion and sometimes even abuse and violence in the long-term care environment (International Labor Organisation. Long-Term Care).

Ageism is a reality in Western societies, and current views of older people are all too often overshadowed by false beliefs and prejudices (Fraser et al. 2020). Public authorities often consider older adults on the one hand to be an integral part of the population on the other hand as a burden that increases support costs. Reflections of ageism can also be seen in the systematic unequal treatment of older people who need long-term care compared to younger people with similar health care needs. Today's ageism is also visible in the irrational fear expressed by the prevailing public opinion that long-term care is not affordable and we see the benefits of investing in long-term care in terms of job creation rather than improving the living conditions of the population (International Labor Organisation. Long-Term Care).

The media also have an important role to play in spreading ageistic stereotypes and negative attitudes towards older adults, especially in times of crisis. One of the most prominent examples of disrespect in the lives of older adults is the failure of public authorities in France to report mortality data on older adults in retirement homes. This could lead the public to conclude that their deaths were insignificant and to be expected. The pandemic was not originally taken seriously, not only in France, where public discourse presented it as dangerous to older adults. It also reveals that younger adults who have died of COVID-19 complications around the world often generate long and detailed media reports, while the deaths of thousands of older adults are simply counted and summarized if documented, at all. This means that the death of a young adult deserves a life story (Fraser et al. 2020). The fact of media coverage is also pointed out by prof. Martine Lagace, who appeals for inconsistencies with the information used by the media in presenting COVID-19 victims by age. The results of COVID-19 senior victims are presented in an impersonal and anonymous way, often only as statistics. Similarly, she emphasized the fact of the presentation of COVID-19 in the early stages of a pandemic, where it was more of a disease that affects the elderly. Through this information, seniors have condemned themselves to isola-

tion and early death (The impact of Covid-19 on seniors: Lessons to be learned, 2020). The problem of isolation of seniors in long-term care facilities, similarly to the problem of ageism, is not a new phenomenon of the pandemic period, but during the time of COVID-19, it became more significantly deepening.

Despite clear indications of ageism, there are encouraging signs of intergenerational solidarity during this pandemic, in the form of examples of younger people supporting older adults during their isolation (food delivery, helplines and efforts to connect them socially via smartphones) (Fraser et al. 2020).

Fraser et al. (2020) calls for awareness of the limitations of ageist views promoted during COVID-19. Higher mortality for each group, including older adults, has devastating consequences. It is not just about the preventable loss of human life or the tension that is being placed on our health and social systems, but we must consider what we will lose if we let ageism be affected, the treatment of older people during and after the COVID-19 pandemic.

Conclusion

The COVID-19 pandemic, as a health and social crisis, also revealed weak links in the provision of care to the elderly. The development of new aging practices and better information on policies for the inclusion of older people could be positive side effects of this pandemic. It is therefore necessary to give seniors space to be visible and heard before, during and after the crisis. It is a paradox that while seniors may be the biggest victims of COVID-19 in terms of numbers, they are also the most absent in the public sphere. Our policies will therefore have to reexamine the fact that the elderly are at risk, as there are no resources for which the main criterion should be to take into account the overall health and recovery factors, regardless of age (The impact of Covid-19 on seniors: Lessons to be learned, 2020).

The COVID-19 pandemic is a globally critical period that has exposed several inequalities, such as social, mental, technical and economic, which are also reflected in the various responses of world policies. Care must therefore be taken when easing restrictions, to protect the most vulnerable in the first place and not to treat them as just “certain expenditures of society”, but to reconsider their inclusion and develop intergenerational solidarity. In conclusion, we can ask together with prof. Lagace (The impact of Covid-19 on seniors: Lessons to be learned, 2020) questions: “Would stronger action be taken more quickly if the virus targeted younger people in the early stages?” And “Would the general population use it more systematically?” recommendations for distancing oneself from society if those most at risk of the virus were younger people? “

References

- BUREAU, P. R. "World Population Data Sheet," 2006. online: <https://www.prb.org/2006worldpopulationdatasheet/>
- ČERVENÝ, J, M. MIŠÍK AND K. ŠUFLIARSKY. 2021. Hospitalizácie počas pandémie SARS-CoV-2. Komentár o hospitalizáciách v súvislosti s koronavírusovou infekciou. Inštitút zdravotných analýz, Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky: Bratislava.
- ČEPELOVÁ, A. – CHMELARŇOVA, M., 2020. Smart solutions as an instrument for building smart cities / Anna Čepelová, Magdalena Chmelařová ; recenzenti V. Kebo, A. Daňková. – 1. vyd. – Opava : Slezská univerzita v Opavě, 2020. – 100 s. – ISBN 9788075104199.
- EURÓPA 2020. Stratégia na zabezpečenie inteligentného, udržateľného a inkluzívneho rastu. online: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:SK:PDF>
- EUROPEAN DISABILITY FORUM. 2020. Our demands to authorities. online: <https://www.edf-feph.org/covid19/>
- FRASER, S. et al. 2020. Ageism and COVID-19: what does our society's response say about us? In: Oxford University Press. Public Health Collection. online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7239227/>
- HADOBÁS, Miriam – TKÁČOVÁ, Renáta. Subjektívne prežívanie kvality života rezidentov v zariadeniach pre seniorov. 2018. In: *Kvalita života a zodpovedné – neriškové správanie : zborník vedeckých prác s medzinárodnou účasťou*. Košice : TU, 2018, s. 6–12. ISBN 978-80-553-2976-5.
- HUSSEIN, S. and J. MANTHORTE. 2008. An International Review of the Long-Term Care Workforce. Policies and Shortages. online: https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1300/J031v17n04_05?needAccess=true
- International Labor Organisation. Long-Term Care. Online: <https://www.ilo.org/global/topics/care-economy/long-term-care/lang--en/index.htm>
- International Labor Organisation. 2015. More than half of the world's older personal lack quality long-term care. online: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/new-room/news/WCMS_406984/lang--en/index.htm
- KLUGE, P. H. H. 2020. Statement – Older people are at highest risk from COVID-19, but all must act to prevent community spread. WHO. online: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/statements/statement-older-people-are-at-highest-risk-from-covid-19,-but-all-must-act-to-prevent-community-spread>
- MPSVR-Odporúčania medzinárodných organizácií ku COVID-19, 2020. online: <https://www.komisarprezdravotnepostihnutych.sk/getmedia/27117dee-a8b5-4980-bfb4-cf5f85a3a111/MPSVR-Odporucania-medzinarodnych-organizacii-ku-COVID19-17-04-2020.aspx>

- NÁRODNÉ PRIORITY ROZVOJA SOCIÁLNYCH SLUŽIEB na roky 2015-2020. 2014. online: <https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/rodina-socialna-pomoc/socialne-sluzby/nprss-2015-2020.pdf>
- OECD. 2012. Environmental Outlook to 2050: The Consequences of Inaction – Key Facts and Figures. 2012. online: <https://www.oecd.org/env/indicators-modelling-outlooks/oecdenvironmentaloutlookto2050theconsequencesofinaction-keyfact-sandfigures.htm>
- OECD. 2020. Who Cares? Attracting and Retaining Care Workers for the Elderly. online: https://www.oecdilibrary.org/sites/92c0ef68en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/92c0ef68en&_csp_=50980b2bb9059e51e350f213ee338dac&itemIGO=oecd&itemContentType=book
- OECD. 2020a. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19). Work force and safety in long-term care during the COVID-19 pandemic. online: <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/workforce-and-safety-in-long-term-care-during-the-covid-19-pandemic-43fc5d50/>
- Odporúčania pre krízovú situáciu v zariadeniach sociálnych služieb. 2020, online: <https://www.komisarprezdravotnepostihnutych.sk/Domov/Oznamy/Odporucania-pre-krizovu-situaciu-v-zariadeniach-so>
- Plán riešenia krízovej situácie v zariadeniach sociálnych služieb 2020, online: <https://www.employment.gov.sk/sk/koronavirus-pracovna-socialna-oblast/socialne-sluzby/plan-riesenia-krizovej-situacie-subjekty-hospodarskej-mobilizacie.html>
- REPKOVÁ, K. 2015. Implementácia podmienok kvality do praxe poskytovateľov sociálnych služieb. online: https://www.repkova_implementation_podmienok_kvality_2015.pdf
- SALELA, A. 2017. LTC workers shortage a ‘train wreck waiting to happen, expert says, online: <https://www.mcknights.com/news/ltc-worker-shortage-a-train-wreck-waiting-to-happen-expert-says/>
- Stratégia dlhodobej sociálno-zdravotnej starostlivosti v Slovenskej republike, 2019. online: [file:///C:/Users/Downloads/STRATEGIA_LTC_10_2019_AOPP_PROJEKT-c-1%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Downloads/STRATEGIA_LTC_10_2019_AOPP_PROJEKT-c-1%20(3).pdf)
- The Impact of COVID-19 on seniors: Lessons to be learned. 2020. Posted on Tuesday, April 14. Online: <https://research.uottawa.ca/news/impact-covid-19-seniors-lessons-be-learned>
- Zákon č. 448/2008 Z.z. o sociálnych službách v znení neskorších predpisov
- WHITMAN, D. 2020. Covid-19 has laid bare the cracks in long-term care. Here’s how to fix them. 25.05. 2020, online: <https://www.weforum.org/agenda/2020/08/the-challenge-of-covid-19-for-older-adults-in-long-term-care-facilities/>

Martin Jurašek

Justification of social work with victims of domestic violence during the SARS-COV-2 pandemic

Violence changes everyone it strikes, and society is to protect victims from any abuser, even if they are someone close. Social workers are also of those involved in helping victims of domestic violence. Each case of domestic violence is unique and requires an individual but at the same time objective approach on the part of the caring professions, which should be based on experience, expertise, but also sensitivity and empathy. Domestic violence is unacceptable. Strict care must be taken not to accept it in society in any form or to any extent, as it reflects the mental and physical health not only of the abused person but also of other members of the household. The article deals with violence, domestic violence, causes and consequences of domestic violence, as well as social work with victims of domestic violence. This topic is highly relevant at the current time, as cases of domestic violence are increasing during the SARS-CoV-2 pandemic and many specialists are predicting alarming statistics on the number of victims of domestic violence in both 2020 and 2021.

A family gives an individual a feeling of safety, security, love, well-being, and family background. However, this family must be functional, satisfied, stable and free of pathological phenomena. Domestic violence is a global phenomenon and is the subject of intensive scrutiny by a wide range of experts. Many of them are of the opinion that aggressive behavior as a way of solving personal problems and family or partner conflicts is many times largely learned from childhood and adolescence and is given by taking patterns from the original family.

Nowadays, the problem of domestic violence is a topic discussed in public or in the media, and therefore the victim of domestic violence has more opportunities to know and see that they are not alone, that they are not the only ones experiencing domestic violence and that there is a solution to their problem. There is a certain inconsistency in its identification because it is a broad-spectrum and multi-layered phenomenon, which has several manifestations and degrees of identity. Most often we refer to any intentional violent action of an individual towards a family member as domestic violence. It is perceived as a violation of human rights and a form of gender-based discrimination against women. We classify it as a silent form of abuse, which has several forms. Its increasing intensity is typical. If we want to talk about domestic violence, we must realize that it is a philosophical, psychological, and sociological problem, not just a legal one, and therefore it is necessary to approach it comprehensively.

This topic is highly relevant in the current SARS-CoV-2 pandemic, as anti-epidemic measures restrict the movement of people and thus keep family members in the home environment, where perpetrators of domestic violence can be more aggressive towards their victims.

Violence and domestic violence

The World Health Organization (WHO) defines *violence as the intentional use or threat of the use of physical force against oneself or a group of persons or a society of persons which causes or is highly likely to cause injury, death, psychological damage, distress or harm* (WHO, 2021).

Violence is an act that involves all forms of sexual, mental, and physical coercion and all forms of harm, threat, and abuse. Violence includes negative and life-threatening behaviors. According to Špatenková et al. (2004), violence occurs in various areas of human life, in particular:

- in institutions providing education and training,
- in formal institutions, including prisons, institutions providing institutional care,
- in individual jobs,
- in a specific family environment,
- in a natural outdoor environment, on the street,
- in an environment in which people encounter each other.

Domestic violence is violence perpetrated in families and is a long-standing socio-pathological phenomenon, but also a societal problem. We can call do-

mestic violence any antisocial behavior and action of one family member towards another family member.

Domestic violence begins with attacks on human dignity, continues with attacks on health, and culminates in attacks on human life (Matoušek et al., 2005).

Domestic violence is independent of age, social status, education, ethnicity and religion, temperament or mental equipment of the aggressor and the victim.

Poněšický (2010) states that domestic violence is a very dynamic process, which has several accompanying features. It takes place in private, is repeated more and more often and its intensity increases. The aggressor is increasingly looking for a reason to attack the victim. The only witnesses to violence between partners are usually children.

Domestic violence is a relatively briefly researched phenomenon, so there is considerable inconsistency in definitions, approaches to its identification and effective elimination. One of the reasons is the fact that domestic violence is a broad-spectrum and multi-layered phenomenon with different manifestations or degrees of intensity and depends on the point of view and context from which it is examined. Definitions can be specific and determinative or broad and general. A steady definition of “domestic violence” and “violence against women” is crucial for research, statistics, legal and social counseling, or even for the woman herself (Mátel, 2011, p. 26).

Family violence (domestic violence) is the most common socio-pathological phenomenon. It is committed within couples between close people – women, children, men, the elderly and the disabled. Domestic violence is an abuse of power from the stronger towards the weaker (Mátel, Hardy et al., 2014, p. 102).

Mátel (2011) specifies the individual features of domestic violence:

- close relationship – an intimate environment between the aggressor and the victim, mostly between a man and a woman. The aggressor attacks the victim in a home environment where public control is not possible, the victim is isolated without any outside help.
- common connection – an integral part of the relationship between aggressors and victims are their children, acquaintances and property, the victim tries to last in such a relationship for as long as possible, fears for themselves and children and is mostly dependent on the aggressor economically and emotionally.
- long duration – the violence lasts several years, for example a woman tries to maintain the marriage as long as possible because of the children

and is afraid of the reactions of the environment and the loss of acquaintances.

- repeated and increasing aggression –in the beginning it is innocent attacks by the abuser, which gradually increase in intensity and aggression. The phases of rest and the phases of attack alternate. Violence itself is preceded by social isolation.
- unequal position – the aggressor gets the victim under his control and keeps it dependent on himself. The victim is helpless and paralyzed, unable to express an opinion as she knows she will face punishment for it.
- concealment, severe disability, and controllability – violence takes place behind closed doors of the household, the victim is attacked in private.

The perpetrators act as an attentive and very tolerant person outside the family, but at home their behavior changes, they usually verbally insult the abused person, threaten them, are jealous of them, aggressively treat children and break things. Domestic violence is perpetrated by people from all social classes.

Domestic violence takes several forms. A violent person can use several forms of violence in a partnership to achieve their goal – to ensure the dependence and subordination of the endangered person – the partner. Victims are under pressure on several levels. We can most often encounter violence:

- physical violence – associated with limiting the victim's social opportunities, contacts with the outside world, limiting economic opportunities and enforcing sexual intercourse. More narrowly by a physical attack we mean nudging, kicking with consequences, beating with hands or objects, pulling hair, burning with cigarettes, etc. It is such physical violence that is the most common form of domestic violence;
- sexual violence – is an act of aggression and abuse of power. Here we classify all sexual acts committed against victims, pressure to practice various sexual activities and watching pornography;
- psychological violence – represents emotional and verbal abuse, finger-pointing, humiliation, and threats. The violent person tries to act on the abused person systematically, by repeatedly causing psychological trauma, while the victim has feelings of inferiority and lower mental health with gradual feeling of helplessness and isolation. Feelings of horror and helplessness begin, destroying the feeling of one's own self. The abusive person often uses statements such as "She went crazy", "she is mentally ill", etc. in order not to be suspected of torturing a close person;
- economic violence – represents a restriction on the ability to manage own finances;

- social violence – the aim is to avoid contact with the environment, friends, e.g., by locking in the apartment, etc. (Papáček, 2017).

Causes of domestic violence

There are various theories that try to explain the causes of domestic violence. The first attempts to explain the causes of domestic violence were originally based on one-factor theories:

- biological-genetic theories – were relatively soon overcome, because they explain only the general assumptions for aggressive behavior, but do not explain the specific situations of domestic violence;
- psychological theories – they are based on the fact that the causes of violence lie in the character peculiarities of the violent person, such as recurrent depression, personality disorder or alcohol excesses;
- sociological theories – they perceive domestic violence as a product of a typical male society (Ševčík, Špatenková, 2011).

All the causes of domestic violence cannot be described in summary terms, as they differ in each case. Theoretically, it is possible on the basis of experience and empirical observation to determine the causes on the basis of theories, but the disadvantage of these theories is the fact that they do not describe, for instance, violence against the elderly, etc. Based on these theories, the problem of domestic violence was spread to the public.

The causes of domestic violence are complex, socially and historically justified – In the past, the “man was the head of the family” and had the right to establish order e.g., beat wife and children. This right had been valid for centuries, and religion itself as well as cultural traditions had predestined men the right to regard women and children as their property and to decide on them. Despite fundamental changes in society, such behavior persists and contributes not only to violence against women, but also to its quiet tolerance.

Violence is still tolerated in society, social, political and economic gender inequality and women's dependence on men, religious and cultural traditions have been created historically, which directly or indirectly determine the right of men to consider women and children as their property and to decide on them (Stop the Violence Initiative – Zastavme násilie, 2021).

Recent theories consider the abuse of power by men as well as the historically and socially conditioned imbalance between men and women to be the main cause of domestic violence. Many foreign studies point to the fact that domestic violence is widely accepted and is part of the role that is attributed to men, women, and children in society. Experts see the causes in

the social structure and the overall system of values, traditions, customs, but also myths.

Consequences of domestic violence

Any violence has consequences for physical and mental health. The most common consequences include various types of injuries, sexually transmitted diseases, unwanted pregnancies or abortions, psychosomatic diseases, harmful behavior, alcoholism, post-traumatic stress disorder, depressive and anxiety disorders, obsessive-compulsive disorder, eating disorders and sexual dysfunction.

Domestic violence has devastating effects on the physical and mental condition of an endangered person, and what is likely to paralyze a victim of domestic violence is often addiction to the torturer. Domestic violence is not an isolated phenomenon, it is usually a repeated and long-term act beyond the ordinary human experience. As domestic violence is a long-term phenomenon, its consequences are also long-term, and some are predictable.

Bodnářová and Filadelfiová (2002) report the following consequences of domestic violence:

- occasional or constant health problems,
- impairment of bodily functions,
- migraines,
- alcoholism,
- drug addiction,
- self-destructive behavior,
- death,
- depression, fear, anxiety,
- low self-esteem,
- behavioral disorders,
- sleep disorders.

In addition to the direct physical and psychological consequences, domestic violence can also have consequences for the whole family, which in turn threatens the personal development of its members. Long-standing quarrels and family violence also affect children. According to research, most young juveniles treated for drug addiction come from disorganized family relationships, where an adequate family and parental model was lacking, and where violence occurred in the family. The crisis and domestic violence are becoming a deviant behavior and an inclination towards alcohol and drugs, prostitution, and crime. Related phenomena are self-destructive manifestations, self-harm, and suicide (Ondrejko^{vič} et al., 2000). Victims of domestic violence are attacked by a person with whom they have

a family or partnership and share a common household. Domestic violence has devastating effects on the physical and mental condition of the person at risk, and these negative effects are manifested in many areas of life.

There is a general perception that the consequences of domestic violence are much worse in children than in adults. The most common are psychomotor problems such as insomnia, abdominal pain, or urination. In behavioral disorders as a result of domestic violence, we can label addictions, truancy, aggressive manifestations, vulgarisms, or rejection of authorities. These negative phenomena mark children for life.

In 2020 and 2021, at the time of the global SARS-CoV-2 pandemic, official websites also warn of an increased number of cases of domestic violence. Domestic violence organizations call this increased state of domestic violence during the SARS-CoV-2 pandemic alarming. The intensity of domestic violence is escalating, but so is its brutality. They consider the reasons for this alarming condition to be the fact that:

- persons are locked up with the abuser in one room,
- the victims have nowhere to run, the pandemic has closed safe houses from them,
- the victims are under “control” and it is almost impossible for them to call for help (www.korona.gov.sk, 2021).

What causes the increased manifestation of domestic violence in connection with the SARS-CoV-2 pandemic:

- *stress from a new and unknown situation,*
- *family members spend more time in close contact and in an enclosed space,*
- *economic losses,*
- *greater financial dependence on the aggressor, limited possibilities of the victim for his own financial income,*
- *threat of job loss,*
- *limited contact with other family members and friends,*
- *adding new tasks (e.g., home education of children),*
- *greater control, manipulation and exercise of the force and power of aggressors over the victims of domestic violence,*
- *restricting access to help and support services etc.* (www.korona.gov.sk, 2021).

According to official information on the www.korona.gov.sk website, due to the accompanying phenomena of the pandemic (stress, isolation, loss of economic security and work restrictions), domestic violence increased by 30 to 40%, according to estimates.

The number of crimes in Slovakia related to domestic violence will be shown in the following graph. From the graph we can state that cases of domestic violence from 2010 to 2015 had a declining trend, then increased over three years and decreased slightly in 2018. Statistics for 2019 are not available on the Stop the Violence Initiative's official website.

Graph 1. Number of crimes related to domestic violence in 2010–2018

Source: own processing according to Stop the Violence Initiative, 2021.

Statistics on domestic violence for 2020 will not be known until 2021, and we will see whether the estimates published on the website are confirmed or refuted..

Social work with victims of domestic violence

Caring professions include doctors, teachers, social workers, nurses, and psychologists. Each of these professions has its own specifics, which they must acquire in the performance of their profession. They differ from other professions in that the relationship between professionals and their clients plays a major role in their profession.

Cases of domestic violence require comprehensive approaches – the involvement of all institutions that are the point of first contact for the person at risk. A comprehensive approach makes it possible to point out domestic violence and, subsequently, it is possible to submit a proposal for a solution aimed at ending it. Before a woman decides to contact an institution, she should think about how she imagines the help provided and what she wants to achieve – where she wants to move. A suitable alternative to decision-making is to contact

the helpline, where the victim receives a recommendation on how to proceed in that specific (individual) situation.

Professionals helping victims of domestic violence must keep in mind that these victims are often humiliated, embarrassed, or frightened. Victims need strong support to restore their inner strength. Victims need to be reassured that they are not alone and that many other people have similar experiences, and most importantly, reassure them that violence is not their fault.

The social worker must encourage the victims to make the decision themselves, offer opportunities but not impose his or her own values and decisions. Victims cannot be forced into a decision and convicted of the decisions they make. The priority is the safety of the victim. Victims of domestic violence also require great mental support.

Oláh et al. (2011) state that domestic violence is never just a private matter, victims cannot get out of the circle of violence themselves and the perpetrators do not need to change anything because, according to them, everything is in the best order.

The situation of victims of domestic violence is very difficult and many of us cannot even imagine it. The reality of domestic violence is often much worse. Victims have little or no chance to solve their problem on their own, they usually need help, not only practical but also mental.

The victim of domestic violence requires, first and foremost, psychological, and mental support. Assistance to victims of violence consists of three types: material, psychological and legal assistance. Material assistance provides the victim of domestic violence with safe housing, childcare as well as securing resources for food. Psychological help creates the conditions for the provision of the necessary counseling, in the necessary case it provides for the support of the victim. In the case of legal aid, assistance is provided in resolving property matters, counseling for social legal assistance, protection of the victim and the victim's children, and counseling focused on social support (Ševčík, Špatenková, 2011).

Assistance to victims of domestic violence should include a comprehensive system of social services:

- primary work providing multiple levels of social services (from anonymous counseling to long-term individual work with a client);
- social services and crisistelephone line;
- internet consulting;
- crisis assistance – immediate assistance in an acute critical social situation;
- contact social work provided directly in the field;

- outpatient assistance – provided to women requiring specific professional assistance (they remain in the same household as the aggressor);
- residential program in asylum centers;
- follow-up assistance – provided after the end of the residency program (Bednářová et al., 2009).

According to Matoušek et al. (2005) provided assistance from the point of view of social work includes:

- appropriate communication with the victim – its basic objective is to support the victim in order to restore the force to overcome a stressful situation, reassure the victim that they are not alone in the situation, that they are not responsible for the violence and direct the victim to solve a specific problem,
- providing the necessary information – in particular regarding contact with the police, assistive facilities, shelters, and hotlines,
- approximate determination of the risk of possible conflict – in case of high-risk estimation, it is necessary to prepare crisis proposals,
- health hazard assessment for the victim,
- overall documentation of the case with specified work procedures,
- a safety proposal prepared for the victim.

Victims of domestic violence require both practical and mental support, and caring professions should keep in mind that victims of domestic violence feel ashamed, humiliated, frightened, and responsible for the violence. That is why the victim needs support aimed at restoring internal forces. Meetings within self-help groups can also be a significant support, and victims of domestic violence will publish very little information about themselves.

Mátel (2011) attributes an irreplaceable role in helping victims of domestic violence to social workers. They can be employees of the state administration, local government, or non-profit sector. Social law child protection and social guardianship provide crisis assistance as well as residential care for victims of domestic violence. Telephone helplines are also important, as are church facilities of social services – charities and diaconal centers, which can also provide more comprehensive assistance to victims of domestic violence.

All workers who work with victims of domestic violence should be able to provide adequate professional assistance. For this assistance, we advise on crisis intervention, which is provided in the event of an acute threat or current violent situation. In this situation, there is usually little time and space to explain and clarify the circumstances. Negotiations must be swift, clear, and concise. It is important to make contact and immediately reduce the risk. The victim's

safety is ensured. When ensuring safety, it is also assessed whether the victim may remain at home or whether another solution needs to be sought. In order to create a safety plan, it is important to gather information about the history of violence, understand the victim's behavior, reduce their negative emotions, and restore the feeling of control (Špatenková, 2011).

Crisis intervention is a short-term intervention that focuses on mobilizing client forces and resources to overcome a crisis situation. Crisis intervention is used to work with an individual, family or community immediately after a crisis situation and its aim is to become acquainted with the situation, take control and engage in a solution with the participation of social workers.

Crisis intervention takes place in person, but is also used through the hotline. The helpline is available regardless of age, gender, race, origin, disability, or social and economic status.

The telephone crisis intervention, also referred to as a helpline, is aimed at helping people who find themselves in a crisis situation by telephone. At present, it is a very common crisis intervention due to the hidden identity of the victim. The basic duty of the helpline staff is to respect the client's privacy and is focused on supporting the client to solve their bad situation. The aim of telephone crisis intervention is primarily to enable the client to confide in their problem and provide them with help in a situation that is difficult and unsolvable for them without the help of another person (Špatenková et al., 2004).

In cases of domestic violence, the line between crisis intervention and subsequent post-crisis intervention is very narrow. An important part of crisis intervention is also "crisis counseling", where a personal meeting of a victim of domestic violence with a crisis counselor is possible. This service is provided by several organizations as part of comprehensive services or as part of special outpatient counseling activities (Mátel, 2011).

In the process of social counseling, social workers have an irreplaceable role, who, in addition to general counseling, should also have experience and skills in special counseling aimed at the target group – victims of domestic violence. It would be appropriate for them to undergo special training and coaching. *If the counselor wants to help the victim of domestic violence really effectively, he or she should know all the important features of this phenomenon and respect the victim's experience, even if he or she does not have to understand and identify with it* (Bednářová, 2006, p. 12).

Even in social counseling, mistakes or risks can appear, and not all of them can be eliminated. Insufficient competencies or insufficient experience leading to incorrectly chosen interventions are a common risk. Personal commitment is a burden that can manifest itself in stereotypes (teaching and evaluation based

on one's own feelings and experiences), omniscience (counselor is an authority that enforces one's own opinions based on evaluation, regardless of the client's opinion), moralism (moral judgments bringing a feeling of inferiority), trivialization (the counselor's focus on a less important problem), rescue (the counselor fulfills his or her need for recognition by exaggerating the problem), compassion (emotional attachment to the client when it is not possible to maintain the necessary distance), projection (identification of counselor and client problems risk of forcing the consultant's own solutions), identification (identification with the client represents a loss of insight). Sometimes a "burnout" of a counselor can occur due to long-term stress. There is a loss of interest in the client or a loss of empathy. Risks that appear on the client's side represent a disorder of empathy, loss of real view of the life situation, fear of change and disrespect for authority (Oláh, 2017).

Social work with victims of domestic violence during the SARS-CoV-2 pandemic plays an even more important role, as has been pointed out, statistical indicators during the pandemic as well as estimates for 2020 and 2021 predict a 40% higher increase in domestic violence and thus victims of domestic violence. It is precisely due to these alarming predictions that it is necessary to focus on identifying as well as helping victims of domestic violence in this pandemic period.

Conclusions

The social worker plays an important role in the process of helping victims of domestic violence. Most victims of domestic violence turn to a social worker, who, in cooperation with other experts from health care, the judiciary, the police, education or social protection of children and social guardianship, provides victims with social counseling or crisis intervention. Counseling should aim to restore self-confidence and support that would lead victims of domestic violence to take control of their lives.

Domestic violence is a social phenomenon. If we want to prevent it, it is necessary to know about its existence and know its basic forms. Each individual should know the principles of individual defense and the principles of access to the victim. Awareness of centers of assistance for victims of domestic violence is also important. In order to prevent violence as much as possible, it is necessary to be attentive to those around and not to close eyes to the violence. An equally effective help in domestic violence is the help of a doctor to whom the abused victim will turn. At the same time, the victim may also turn to the competent bodies of state administration, local government or to non-govern-

mental organizations and non-state entities, churches, etc. If we take a closer look at social assistance, its basic method is interview. During the interview, the social worker must first and foremost gain the victim's trust by actively listening and trying to understand them. To make the conversation as effective as possible, the victim should feel relaxed and at ease. What methods a social worker chooses at work depends on the individuality of the victim. The social worker must get acquainted with the given problem, diagnose the problem on the basis of an interview and thus submit a proposal for its solution.

It is necessary to realize that solving the problem of domestic violence is not only the task of the state or non-governmental organizations, but of all of us, because the issue of domestic violence is a very serious socio-pathological phenomenon and affects the whole society. Fear, shame, or lack of information mean that most cases of domestic violence remain secret. We, as individuals, cannot close our eyes to this problem, but try to lend a helping hand to everyone.

List of references

- BEDNÁŘOVÁ, Z. 2006. Špecifika práce s obětmi domáciho násilí. In *Policista*. 2006. roč. III. Č. 1/2006, s. 6–7.
- BEDNÁŘOVÁ, Z. et al. 2009. *Domáci násilí. Zkušenosti z poskytování sociální a terapeutické pomoci ohrožením osobám*. Praha : Acorus, 2009. 231 s. ISBN 978-80-254- 5434.
- BODNÁROVÁ, B. – FILADELFOVÁ, J. 2002. *Domáce násilie na Slovensku*. Bratislava : Kartprint, 2002. 122 s. ISBN 80-89048-06-4.
- MÁTEL, A. 2011. *Aplikovaná sociálna patológia v sociálnej práci*. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, n.o., 2011. 442 s. ISBN 978-80-8132-009-5.
- MÁTEL, A. – HARDY, M. a kol. 2014. *Vybrané kapitoly z metód sociálnej práce II*. 2. vyd. Bratislava : Spoločnosť pre rozvoj sociálnej práce, 2014. 470 s. ISBN 978-80-971445-3-1.
- MATOUŠEK, O. et al. 2005. *Sociální práce v praxi*. 1 vyd. Praha: Portal, 2005. 352 s. ISBN 80-7367-002-X.
- OLÁH, M. a kol. 2011. *Vybrané kapitoly z metód sociálnej práce*. Bratislava : Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 2011. 214 s. ISBN 978-80-9132-027-9.
- OLÁH, M. 2017. *Sociálne poradenstvo*. Bratislava : Implementačná agentúra Ministerstva práce sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2017. 38 s. ISBN: 978-80-89837-17-5.
- ONDREJKOVIČ, P. a kol. 2000. *Sociálna patológia*. Bratislava : VEDA, 2000. 272 s. ISBN 80-224-0616-3.

- PAPÁČEK, M. 2017. Základné formy domáceho násilia. In *Kriminologické možnosti riešenia domáceho násilia. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konanej dňa 20. apríla 2017*. Bratislava : Vydavateľstvo právnickej literatúry, 2017. ISBN 978-80-8168-708-2, s. 465 – 476.
- PONĚŠICKÝ, J. 2010. *Agrese, násilí a psychologie moci*. 2. vyd. Praha : Triton, 2010. 176 s. ISBN 978-80-7387-378-3.
- ŠEVČÍK, D. – ŠPATENKOVÁ, N. 2011. *Domáci násilí*. 1. vyd. Praha : Portal, 2011. 192 s. ISBN 978-80-7367-690-2.
- ŠPATENKOVÁ, N. et al. 2004. *Krizová intervencie pro praxi*. Praha : GradaPublishing, a.s., 2004. 200 s. ISBN 80-247-0 586-9.
- WHO. Svetová zdravotnícka organizácia. [online]. Citované 2021-02-01. Available at: <https://www.who.int>.
- www.korona.gov.sk. [online]. Citované 2021-02-01. Available at: https://www.korona.gov.sk/pomoc_obetiam_domaceho_nasilia.
- zákon č. 448/2008 Z.z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 445/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon) v znení neskorších predpisov.
- zákon č. 219/2014 Z.z. o sociálnej práci a o podmienkach na výkon niektorých odborných činností v oblasti sociálnych vecí a rodiny a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov.
- Zastavme násilie. [online]. Citované 2021-02-01. Available at: <https://zastavmenasilie.goc.sk/priciny/>.

R. P. Popeliushko
V.O. Skoropad

COVID-19 як чинник виникнення посттравматичного стресового розладу

COVID-19 As a factor of post-traumatic stress disorder

The purpose of this article was to analyze the possible risks of developing post-traumatic stress disorder in health care workers and people who have become ill with a severe form of COVID-19. The article offered recommendations for maintaining the psychological well-being of health professionals who treat patients with COVID-19 and the patients themselves and their families.

It is also noted that the prospect of further research will be aimed at studying the features of selection and effective use of psychological rehabilitation tools, in order to use them to build more effective rehabilitation measures to overcome psychological trauma of health care workers, people with severe COVID-19.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Україна і світ ось вже на протязі півтора року потерпає від пандемії яка отримала назву «COVID-19». Ця пандемія стала випробуванням не тільки для систем охорони здоров'я та світової економіки, а й для психіки особистості.

Пандемію COVID-19 можна порівняти з екстремальною ситуацією світового масштабу, світовою війною. На передовій цієї війни знаходяться медичні працівники: лікарі, медичні сестри, санітари. Умови їх професійного життя можна порівняти з умовами військових під час проведення бо-

йових дій: наявність безпосередньої загрози власному здоров'ю та життю, важкі умови праці, моральне навантаження, пов'язане з життям і смертю інших людей. Така загроза життю та здоров'ю сама по собі робить ситуацію потенційно психотравмуючою, тобто можна стверджувати, що медичні працівники, принаймні ті які знаходяться в безпосередньому контакті з хворими, переживають не просто стрес, а психічну травму.

Також не слід забувати про те, що у пацієнтів які перехворіли важкою формою COVID-19, може розвинутися посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), подібний до того, який виникає в учасників бойових дій.

Нажаль світ загалом і наша державам зокрема, тільки починають усвідомлювати особливості виникнення, протікання та наслідки впливу COVID-19 на психологічне здоров'я особистості. На це питання необхідно звернути негайну увагу науковців та практиків, щоб вчасно попередити ПТСР чи вчасно розробити стандартизовані протоколи по лікуванню та психологічній реабілітації медичних працівників та пацієнтів з ПТСР в наслідок COVID-19.

Метою даної статті є аналіз можливих ризиків розвитку посттравматичного стресового розладу у медичних працівників та людей, які перехворіли на тяжку форму COVID-19.

Виклад основного матеріалу статті. Медики та психологи в усьому світі стурбовані тим, що пандемія COVID-19 може негативно позначитися не тільки на фізичному, а й на психічному здоров'ї людей. Так, тривала стресова ситуація через неможливість контролювати те, що відбувається, страх невизначеності, зіткнення з хворобою рідних і близьких, впливає на емоційний стан особистості.

Важка форма COVID-19, особливо якщо людина лежала в реанімації, а замість обличч лікарів бачила тільки маски і скафандри, не кажучи вже про такий травматичний досвід, як смерть когось із реанімаційної палати, може призводити до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР) [4]. ПТСР може виникнути не відразу, а протягом півроку після травмуючих психіку подій. Згідно з отриманими даними, від важких маячних станів і галюцинацій страждають 1–2% пацієнтів, які важко перехворіли COVID-19 [4].

Дослідниками з Китаю було з'ясовано, що біля 96% пацієнтів, які пройшли через карантин і лікування від COVID-19, зіткнулися з ПТСР [6]. У дослідження йдеться про людей, які перебували у лікарнях, обладнаних спеціально під лікування COVID-19. Під час ізоляції люди були позбавлені контакту з родичами і постійно бачили тільки медичних працівників, одягнених в захисні костюми. Більшу ж частину часу людина залишалася

сам-на-сам зі своїми побоюваннями і страхами з приводу аналізів і наслідків COVID-19.

Спостереження китайських медиків схоже за результатами дослідників з Канади, якими були проаналізовані дані по психологічному стану перехворілих на COVID-19. Відповідно до їх дослідження, 29% пацієнтів після виписки відчували симптоми ПТСР. При цьому чим довше тривав карантин і чим важче проходив перебіг хвороби, тим сильнішою виявилася подальша травма [8].

Стівеном Тейлором, був введений новий термін «синдром COVID-стресу». Він вважає, що не менше ніж у 10% людей, які постраждали від COVID-19, будуть спостерігатися психологічні розлади під час або після цієї пандемії. На його думку, саме така частка людей, які пережили урагани, землетруси та інші лиха, стикається зазвичай з афективними і тривожними розладами або ПТСР [2].

Також слід зауважити, що у пацієнтів, в яких був позитивний тест на COVID-19, діагностують такі психічні розлади, як: тривога, панічні атаки, депресія, поява симптомів obsесивно-компульсивного розладу або безсоння протягом трьох місяців після позитивного тестування на COVID-19.

Іншим важливим спостереженням є виявлення симптомів псевдо-ПТСР. При ПТСР є момент початку травматичної ситуації та її закінчення. А у випадку COVID-19 йдеться швидше про накопичувальну травму, тобто немає початку та закінчення. І коли людина постійно перебуває в стані стресу, виникає стан «ось-ось це все скоро закінчиться», але нічого не закінчується. І це по-суті нам говорить про те, що людина має навчитись жити у цьому стані нестабільності, так як зараз це і є найстабільніший стан.

Центр біо-медичних досліджень охорони здоров'я Оксфорда та Національний інститут медичних досліджень Великої Британії, виявили, що у людей з діагнозом психічного нездоров'я на 65% більше шансів діагностувати COVID-19. А за три місяці після діагностики COVID-19 у 5,8% пацієнтів вперше було зафіксовано психічні захворювання, порівняно з 2,5% до 3,% пацієнтів у контрольних групах, тобто виникнення подвоєння ризику [3].

Дослідження психічного та психологічного стану 402 італійців, які перехворіли на COVID-19 в 2020 році, констатувало, що майже через місяць після офіційного одужання у 56% з них розвинулися такі симптоми, як: безсоння, тривожність, obsесивно-компульсивний розлад, депресія, ПТСР [2].

Посттравматичний стресовий розлад, розглядають як розлад, який розвивається після впливу екстремально-небезпечної (COVID-19) або катастрофічної події або серії подій [1].

Враховуючи все вищесказане, людині слід уважніше поставитися до своїх відчуттів в період карантину і відразу ж звернутися за допомогою, якщо вона відчує тривалий стрес.

Доктор Альберт Вонг вважав, що посттравматичний синдром позначається не тільки на поведінці і настрою людини, він проявляється також в тому, як веде себе наше тіло. Тобто, це комплексний розлад, до вирішення якого варто підходити з різних позицій. На жаль, з цього стану неможливо вийти виключно медикаментозними методами. Тому людині варто звернутися до психолога за консультацією [5].

Люди, що особисто постраждали від COVID-19, переживають гострий стресовий розлад, багато з них зіткнуться з ПТСР, але у деякої кількості постраждалих буде спостерігатись більш глибокі наслідки від пережитого у вигляді депресивних епізодів, затяжних тривожних розладів, невротичних порушень і особистісних деформацій. Відповідно, порушуючи тему психічних розладів, спровокованих пандемією COVID-19, можна говорити про «Коронавірусний синдром» [7].

«Коронавірусний синдром» – психічний розлад, що є реакцією на пандемію COVID-19, який за статистикою торкнеться до 10% постраждалого населення. Тобто, вже можна спостерігати гострі стресові реакції на тлі поширення COVID-19 і зміни у звичному ритмі життя. Проте, найбільш важкі особливості проявляться через 6 міс. після перенесеного в важкій формі захворювання, ці наслідки будуть аналогічними по своїй клінічній картині ПТСР. Небезпека «Коронавірусного синдрому» в тому, що він призведе до зниження працездатності населення саме тоді, коли вона буде вкрай важлива для відновлення економіки країни.

Відповідно, групами підвищеного ризику можна вважати такі, як:

- медичні працівники, особливо лікарі, які надають допомогу пацієнтам з COVID-19 в умовах підвищеного навантаження, дефіциту інформації про захворювання, відсутність достатньої кількості вакцин і специфічних лікарських засобів, нестачу засобів індивідуального захисту;
- пацієнти, які перенесли COVID-19, особливо ті які хворіли в важкій формі (госпіталізація, апарат ШВЛ);
- люди, що втратили близьких і родичів в наслідок COVID-19;
- люди інших професій (продавці, водії тощо), змушені продовжувати працювати під час пандемії, піддаючи себе ризику зараження;
- люди, що втратили роботу і зазнали фінансових втрат;
- особи, які зловживають алкоголем, наркотиками та іншими психоактивними речовинами [7].

Наявність у медичного персоналу та хворих на COVID-19 невизначеності, тривоги за себе та своїх близьких, ізоляції, негативного новинного потоку, проблем з власним бізнесом та інші матеріальні наслідки пандемії не сприяють поліпшенню їх психоемоційного фону. У минулому році перепади настрою, роздратування, втома та інші прояви хронічного стресу стали звичайним явищем для більшості населення нашої планети.

Деформації та зміни особистості, до яких призведе «Коронавірусний синдром», будуть пов'язані з поступовою зміною картини світу в очах конкретно взятої людини, визначення її місця в цьому світі. Наслідками пандемії буде зниження якості життя та соціального функціонування людини, пролонгованою стресовою реакцією та формуванням стійкої втрати працездатності, переходом невротичного розладу в органічний.

Існує ризик не тільки втратити пластичність міжособистісного спілкування і здатності адаптуватися до подій, але і виникнення цинізму, схильності до антисоціальних дій або бездіяльності, обмеження комунікацій, часто на тлі вживання алкоголю чи наркотиків. Також існує великий ризик суїцидальної схильності в наслідок пандемії COVID-19 [7].

Пацієнти після одужання, починають більше уваги звертати на відчуття в тілі: температуру, задишку, біль в області грудей і в спині, слабкість. В них виникає страх, щодо повернення захворювання. Тому вони починають регулярно вимірювати температуру, уникають спілкування з рідними і близькими, посилюють дезінфекцію. Це прояв симптомів класичного ПТСР.

Методи які обирають люди для подолання негативних емоційних станів є найрізноманітнішими. Так, в інтернет-пошуковиках значно зросла кількість запитів, про те, які продукти допомагають від стресу. Також з'явилося безліч маркетингових пропозицій – від «антистресових іграшок» які допомагають подолати будь-які напруги і негативні емоції, до рекомендованих як альтернатива медитації – «засоби релаксації та заспокійлива практика» – розмальовок для дорослих. Великим попитом стали користуватися подушки і матраци для обіймання. Психологи зауважують, що в період самоізоляції людям стало не вистачати міжособистісної тактильності.

Виходячи з вище зазначеного, найскладнішим питанням є надання рекомендацій, медичним працівникам, людям які перехворіли на COVID-19 ті їх близьким, щодо профілактики психологічного стресу і ПТСР. Відповідно, найбільш ефективними в процесі подолання стресу та ПТСР у зазначеній категорії людей, можуть бути психологічна освіта або інформування, неформальна соціальна підтримка, а також повна доступність психологічної чи психіатричної допомоги.

Нижче ми пропонуємо більш конкретні рекомендації про те, що конкретно може бути зроблено для збереження психологічного благополуччя медичних працівників, які лікують пацієнтів в умовах пандемії та самих пацієнтів і їх сімей:

- уникайте спокуси дізнатися все, що можливо, про COVID-19. Хоча може здаватися, що більша інформованість є найкращим захистом від хвороби, набагато більш імовірно, що вся ця інформація, особливо та, що отримується через СМС, електронну пошту, Viber, Telegram, Facebook або Twitter може посилити паніку. Намагайтеся обмежити отримання новин про COVID-19 з перевірених і достовірних офіційних джерел (Міністерство охорони здоров'я, Всесвітня організація охорони здоров'я тощо) не частіше 1 рази в день (до 30 хв.). На зазначених офіційних сайтах Ви можете ознайомитися з точною інформацією про ознаки (симптоми) захворювання, фактори груп ризику, а також про те, як ефективно запобігти або контролювати хворобу;
- зосередьте свою увагу на фактах, а не на емоціях, щоб керувати своєю тривоною. Якщо новини про COVID-19 надходять до Вас від друзів або членів вашої сім'ї, можна відключити їх в соціальних мережах або попросити не повідомляти Вам нічого, що пов'язано з пандемією;
- розробіть свій «план безпеки»: проводьте вологе прибирання, мийте руки, по можливості провітрюйте приміщення тощо;
- при митті рук не варто дуже старатися. Якщо Ви миєте руки занадто часто, більше 20 секунд, і використовуєте агресивні миючі засоби, на шкірі можуть з'явитися ранки, тріщини і подразнення, що фактично створює нові можливості для вірусу і підвищує ймовірність зараження;
- не забувайте про різницю між фізичним дистанціюванням (дотримання відстані мінімум 1,5 м. в громадських місцях) і соціальним дистанціюванням. Намагайтеся залишатися залученими в соціальне життя, так як це має вирішальне для збереження психічного здоров'я і благополуччя суспільства. Групові чати можуть бути гарним засобом підтримки та відчуття зв'язку з родиною та друзями;
- намагайтеся дотримуватися режиму дня. Переконайтеся, що Ви маєте достатньо часу для сну, дотримуетесь збалансованої дієти, обмежуєте себе у шкідливих звичках, підтримуєте позитивне спілкування, і займаєтесь фізичними вправами. Навіть якщо Ви не можете вийти з дому, є багато тренувань на дому (електронні додатки,

онлайн-уроки у Facebook та YouTube тощо), які змусять ваше серце битися частіше від активності в наслідок фізичного навантаження, а не від занепокоєння;

- відчувати занепокоєння і страх під час пандемії – це абсолютно нормально. Відчувати тривогу і страх після загрозливого для життя захворювання, госпіталізації, в ситуації, коли занадто мало достовірної інформації про захворювання та його наслідки. У більшості людей почуття тривоги до закінчення пандемії, в наслідок прийняття цього твердження, ослабне або повністю зникне;
- знайдіть людину, яка знаходиться в тій же ситуації, що і Ви. Ця людина зможе правильно відреагувати і швидше допомогти, коли ваші емоції мають характер гострого афекту;
- спробуйте визначити позитивні моменти, які виникли завдяки хворобі;
- зверніться за допомогою до невролога, психолога або психотерапевта. Якщо симптоматика ПТСР зберігається більше місяця, то це викликає у особистості труднощі в соціальній взаємодії (сім'я, друзі) та впливає на її професійну діяльність;
- прогулянки на свіжому повітрі, улюблені книги та музика, час, проведений з домашніми улюбленицями.

Висновки. Отже, пандемічна ситуація яка склалася в на даний момент в світі, має ряд особливостей, які змушують говорити про неї як про глобальний травматичний стресор. Також ми наголошуємо на тому, що в цій глобальній травматизації необхідно позначити групи людей, які відчувають найбільш інтенсивну загрозу і психологічний стрес. Досвід Китаю, країн Європейського союзу та США чітко вказує на високі ризики розвитку важких психологічних наслідків для медичних працівників, які знаходяться в авангарді боротьби з COVID-19 і людей які перехворіли у тяжкій формі та їхніх сімей. Наслідки цього стресу людство буде відчувати на собі ще багато років або ймовірно ще декілька десятиліть.

Перспективу подальших наукових досліджень буде спрямовано на вивчення особливостей підбору та ефективного застосування інструментів психологічної реабілітації, з метою їх використання для побудови більш ефективних реабілітаційних заходів щодо подолання психологічної травматизації медичних працівників, людей які перехворіли COVID-19 у тяжкій формі.

Список використаних джерел

1. Попелюшко Р.П. Психологічна реабілітація комбатантів при віддалених наслідках стресогенних впливів: монографія / Р.П. Попелюшко. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 392 с.
2. Против стресса: как пережить пандемию без последствий. Режим доступу: <https://plus.rbc.ru/partners/603730087a8aa9384093076a>
3. Психічне здоров'я та Covid-19. Режим доступу: <https://nuozu.edu.ua/n/m/6992-psykhichne-zdorovia-ta-covid-19>
4. Психотерапевт НМИЦ им. Бехтерева: Тяжело переболевшие COVID-19 получают посттравматический стресс, близкий к боевому. Режим доступу: <https://doctorpiter.ru/articles/26869/>
5. Albert Wong Why You Can't Think Your Way Out of Trauma. Режим доступу: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-body-knows-the-way-home/202005/why-you-cant-think-your-way-out-trauma>
7. Bo H-X, Li W, Yang Y, Wang Y, Zhang Q, Cheung T, Wu X, Xiang Y-T (2020). Posttraumatic stress symptoms and attitude toward crisis mental health services among clinically stable patients with COVID-19 in China. *Psychological Medicine* 1-2. <https://doi.org/10.1017/S0033291720000999>
8. Covid-19 и посттравматическое стрессовое расстройство. Режим доступу: <https://mcvm.ru/blog/covid-19-i-posttravmaticheskoe-stressovoe-rasstrojstvo/>
9. Quarantine can leave you traumatized. Here's what that means, and how to address it. Режим доступу: <https://www.businessinsider.com/can-quarantine-leave-you-traumatized-heres-what-it-means-2020-5>

Nelia Bigun

Особливості прояву депресивних станів у людей, які перехворіли COVID-19

Features of the manifestation of depressive states in people who have recovered from covid-19

The article is devoted to the current problem of the psychological consequences of COVID-19. The article notes that the COVID-19 pandemic triggered a wave of crisis phenomena in the world, which led to a rapid increase in the socio-psychological stress of the population. Psychological traumatization of various levels of complexity has covered various segments of the population: from patients with COVID-19 and their relatives, to psychologically vulnerable people who are depressingly influenced by disturbing news and whipping up apocalyptic moods in the media.

It is indicated that depressive conditions and disorders are among the most common psychological consequences of COVID-19, such as distress, acute stress and post-traumatic stress disorder, aggression, auto-aggression, confusion, anxiety, loss of a sense of life prospects, panic attacks and even psychosis, delirium, suicide.

The negative impact of COVID-19 on the human brain and mind leads to the fact that the psychological suffering of patients with this disease is no less severe and dangerous than physical.

It is noted that the specificity of the onset and manifestation of depressive conditions in people who have had COVID-19 is due to a number of features: the presence of a history of depressive conditions or other psychological disorders to the disease, the presence of certain chronic somatic diseases (cardiac, vascular, respiratory and endocrine system diseases, climacteric changes), the severity of the course of COVID-19,

age, the presence in the family of patients with COVID-19 with severe and moderate forms of the course of the disease. The necessity of research and prevention of the psychological consequences of COVID-19, as one of the most urgent tasks of modern psychological science and practice, has been substantiated.

Вступ

Сьогодні усе частіше висуває перед людством виклики, які вимагають негайного реагування, оскільки, несуть у собі неабиякі загрози самому його існуванню. Пандемія COVID-19 сколихнула увесь світ, спричинивши в багатьох країнах хвилю кризових явищ: соціальних, економічних, демографічних, політичних. З'ясувалося, що небезпека COVID-19 не має ні географічних, ні соціальних, ні вікових кордонів, а колапс системи охорони здоров'я навіть у розвинутих країнах спровокував всеохоплююче почуття безсилля перед глобальною загрозою. Людство вкотре поринуло в стан невизначеності та соціально-психологічного напруження, яке проявляється у підвищеній політизації й зростаючому незадоволенні населення, страйках, соціальних і політичних конфліктах тощо.

Соціально-психологічне напруження проявляється і в масових психічних станах тривожності, агресивності, апатії, що розгортаються як реакція на труднощі та претурбації. Українські дослідники О.С. Чабан, О.О. Хаустова вказують на те, що нагнітання напруження навколо проблеми COVID-19 посилюється ще й за рахунок активних спекуляцій у засобах масової інформації тематикою апокаліптичних сценаріїв, які маніпулюють базальними людськими емоціями тривоги та страху (Чабан & Хаустова, 2020). Численні масифікатори (журналісти, експерти, політики, блогери, лідери громадської думки) використовують різноманітні маніпулятивні прийоми подачі інформації, аби викликати в суспільстві потрібний їм резонанс. До них долучаються езотерики, «астрологи», «провидці», які апелюють до усіляких «пророцтв» та «провісників» наближення неминучої катастрофи людства.

Слід зазначити, що до найбільш поширених форм вияву соціально-психологічного напруження науковці відносять депресію. Так, на думку Л.Е. Орбан-Лембрик, на фоні соціальної напруженості депресія виникає внаслідок дії захисних, компенсаторних механізмів. Такі механізми забезпечують пристосування особистості до дискомфортних змін оточуючого середовища, однак, провокують виснаження та пригнічення (Орбан-Лембрик, 2004).

У теоретичній та практичній психології розглядають депресію як феномен здорової психіки і депресію як феномен психопатології людини. До кола компетенції психолога належать психогенні депресивні розлади, що виникають у психічно здорових людей на основі душевних переживань як реакції на певну травмуючу ситуацію, або ж причини яких криються у життєвій біографії чи структурі особистості.

Депресивні стани та розлади фахівці називають і з помірних таких власне психологічних наслідків COVID-19, як дистрес, гострий стресовий та посттравматичний стресовий розлади, агресія, аутоагресія, розгубленість, тривога, втрата відчуття життєвої перспективи, панічні атаки і, навіть, психоз та делірії (Wang et al, 2020; Чабан & Хаустова, 2020). Найбільш трагічними є, звичайно, випадки самогубств, як гострих психотичних реакцій на COVID-19. Отже, почасти психологічні страждання пацієнтів з цією хворобою не менш важкі та небезпечні ніж фізичні. Тому дослідження та запобігання психологічних наслідків COVID-19 належить до найбільш актуальних задач сучасної психологічної науки і практики.

Метою дослідження є розкриття особливостей прояву депресивних станів у людей, які перехворіли COVID-19. Завдання полягають в обґрунтуванні актуальності дослідження проблеми депресивних станів у людей, які перехворіли COVID-19; аналізі специфічних характеристик виникнення та прояву депресії в осіб з постковідним синдромом.

Методи дослідження

Для вирішення поставлених завдань було застосовано такі методи дослідження: теоретичні, емпіричні, статистичні (метод вимірювання коефіцієнту кореляції Пірсона). З метою виявлення особливостей депресивних станів у осіб, які перехворіли COVID-19, було застосовано методику диференційної діагностики депресивних станів В.А. Жмурова, шкалу тривожності Ч. Спілбергера, та опитувальник САН (Самопочуття. Активність. Настрій). Загальна вибірка респондентів становила 98 осіб віком від 24 до 57 років.

Результати та дискусії

Хочемо відмітити, що в практиці нашої психоконсультативної роботи упродовж з 2020 року, на фоні погіршення в Україні епідеміологічної ситуації з COVID-19, ми спостерігали значне збільшення чисельності людей, котрі зверталися за психологічною допомогою. Переважна більшість осіб,

які стали нашими клієнтами в цей період висловлювали скарги на високу тривожність, втрату відчуття безпеки, гнітючий настрій, появу панічних атак або наближених до них станів. Окрім того, серед цієї категорії клієнтів були також люди з рецидивами депресивних розладів і станів, яким ми вже надавали психологічну допомогу до появи пандемії COVID-19.

З другої половини 2020 року і до тепер ми відстежуємо динаміку психічного стану наших клієнтів, які перехворіли COVID-19, аби з'ясувати характер впливу цього захворювання їх на психіку та поведінку. Завдяки тому, що значна частина наших клієнтів з легким перебігом COVID-19 виявили бажання не переривати процес психологічного консультування та продовжити його в онлайн форматі, ми змогли спостерігати їх безпосередньо в період хвороби. Моніторинг здійснювався за такими критеріями:

- погіршення психологічного і психосоматичного стану на період хвороби та по її завершенню;
- найбільш виражені психологічні наслідки COVID-19 (когнітивні, емоційні, поведінкові та психосоматичні);
- наявність зв'язку між важкістю перебігу COVID-19 та силою і характером вираженості його психологічних наслідків;
- наявність інших детермінант психологічного впливу COVID-19 (вікових, соматичних, індивідуально-психологічних тощо).

Найбільш частими психологічними наслідками COVID-19, які ми спостерігали (і спостерігаємо до тепер) є: зростання реактивної (37,76% від загальної кількості респондентів) та особистісної тривожності (22,45%), депресивні стани різної форми вираженості (41,84%), посилення індивідуально-психологічної симптоматики, яка мала місце до захворювання на COVID-19, та обумовила запит клієнтів на психологічну допомогу (38,78%).

Особливу увагу привертала клієнти з депресивними станами, оскільки, вони також склали значну частку респондентів з високою тривожністю (64,41%) і посиленням індивідуально-психологічної симптоматики, пов'язаної з основним запитом (39,47%). Загальновідомим є той факт, що наявність депресивних станів і розладів помірної та важкої форми вираженості можуть послаблювати опірність організму щодо впливу негативних факторів, ускладнювати хворобливу соматичну симптоматику, сповільнювати процес одужання. Окрім того, ці стани та розлади є небезпечними самі по собі.

Впродовж тривалого періоду вивчення депресивних розладів науковцями та практиками запропоновано велику кількість гіпотез і теорій, покликаних пояснити причини виникнення депресій. Аналіз результатів на-

шого наукового дослідження депресивних розладів свідчить про те, що незалежно від особливостей їх виникнення і перебігу сферою, яка при цьому неминуче зазнає ураження є особистість. На наш погляд, депресія – це обумовлена тенденціями деперсоналізації (розлади «Я», функцій особистісної саморегуляції), втрата життєвої продуктивності, що викликає розгортання внутрішніх і зовнішніх деструктивних процесів у життєдіяльності людини, а також пов'язаних з ними душевних страждань та інволюцій (Бігун, 2006).

Депресивні розлади відзначаються потужним деструктивним потенціалом, внаслідок чого складають загрозу життю індивіда на різних етапах його існування: не усунуті у період їх виникнення депресивні розлади переростають у хронічні і трансформуються у систему депресогенних особистісних властивостей – так звану депресивну особистість, що стає внутрішнім джерелом продукування загроз життю. Діапазон таких загроз широкий: від деформацій особистісних функцій, на зразок порушення функції позитивного ставлення до себе і пов'язаних з цим душевних страждань, до феномена «поламаного життя» і навіть фізичного його знищення у формі самогубства.

У випадку з хворими на COVID-19 загроза деструктивного потенціалу депресії значно зростає, оскільки, вже немає сумніву, що вірус чинить негативний вплив на мозок та нервово-психічну діяльність людини, але ще достеменно не з'ясовано специфіку цього впливу (механізми, чинники, детермінанти тощо). За таких умов процеси негативних психічних реакцій на COVID-19 можуть ставати важкими, неконтрольованими, небезпечними для здоров'я і життя людини, що нажалі, уже підтверджено непоодинокими випадками гострих психозів та самогубств у пацієнтів з цією хворобою.

Аналіз результатів обстеження досліджуваних за методикою В.А. Жмурова дозволив з'ясувати частоту виникнення і форми вираження депресивних станів серед клієнтів, які перехворіли COVID-19. Кількісні результати презентовано в таблиці 1.

Для оптимізації кількісного та якісного аналізу результатів обстеження, ми розподілили досліджуваних у групи з легкою, помірною і важкою депресією, відповідно до прийнятої Всесвітньою організацією охорони здоров'я класифікації депресивних станів на легкі, помірні та важкі. У досліджуваних з легкими формами депресії (24,48%) фіксуються часті зміни настрою, швидка втомлюваність, дратівливість, децю підвищена тривожність, невиражена емоційна лабільність, імпульсивність поведінки, іноді плаксивість, легка апатія, у деяких випадках – зміна невиразних фаз

Таблиця 1. Поширеність депресивних станів серед клієнтів, які перехворіли COVID-19

N – 98

Форми депресії	Кількість досліджуваних у %
Депресія відсутня або незначна	58,16%
Депресія мінімальна	10,20%
Легка депресія	14,28%
Помірна депресія	9,18%
Виражена депресія	5,10%
Глибока депресія	3,06%
Всього	100,00

гіпертимності та пригніченості. Клієнти з легкою постковідною депресією загалом орієнтовані на позитивну перспективу свого стану, хоча з елементами перестороги та остраху за принципом когнітивної стратегії «А що якщо...» (повторне зараження COVID-19, будуть непрогнозовані ускладнення, з'являться інші більш агресивні штами COVID тощо). Цю групу досліджуваних складають переважно клієнти з легкими формами перебігу COVID-19, віком від 24 до 35 років, не обтяжені важкими чи хронічними соматичними захворюваннями, без депресивних розладів чи інших істотних психологічних порушень до хвороби.

У клієнтів з помірними формами постковідної депресії (9,18) діагностується значне підвищення тривожності, стани наближені до панічних атак, пригнічений настрій, у переважній більшості зниження продуктивності діяльності, послаблення соціальних та професійних інтересів. Поведінка нестійка: періоди глибокої апатії, рухової загальмованості змінюються імпульсивністю, негативізмом аж до спалахів агресії, руховою активністю і метушливістю. Агресія та негативізм можуть спрямовуватись як на оточуючих так і на себе, наприклад, щодо пошуку «винних» у ситуації інфікування COVID-19. У періоди спаду активності, досліджувані прагнуть самотності, спілкування обмежується колом найближчих людей (друзі, рідні), відчувають труднощі виконання щоденних побутових чи професійних задач. На стадії зростання рухової активності спілкування поживляється, є потреба відволіктися в розвагах та активному відпочинку, у сфері вирішення професійних і побутових задач спостерігаються спроби надолужити втрачене за період спаду активності та апатії. Слід зазначити, що і періоди спаду, і зростання рухової та соціальної активності відбуваються на фоні пригніченого настрою. Для досліджуваних цієї групи найбільш

характерні когнітивні стратегії «Гадання» (тривожне очікування негативних подій у майбутньому), «Негативні фільтри» (схильність фіксуватися на негативних аспектах життя на фоні ігнорування позитивних), «Знецінення» (оцінка власних досягнень чи позитивних життєвих моментів як тривіальних, нічого не вартих), «Звинувачення» (неадекватне приписування іншим людям відповідальності за власні проблеми та негаразди).

Депресивні стани помірної форми вираженості у клієнтів, які перехворіли COVID-19, мають широку соматичну симптоматику: відчуття знесиленості, швидка фізична втомлюваність, низька працездатність, запаморочення, напади прискороного серцебиття і задишки, погіршення сну та апетиту, у деяких випадках загострення хронічних соматичних захворювань (переважно серцевих, судинних, неврологічних). Цю групу досліджуваних складають клієнти з помірними та важкими формами перебігу COVID-19, віком від 32 до 45 років, з наявними складними чи хронічними соматичними недугами, та депресивними станами в анамнезі до хвороби.

При важких формах постковідної депресії (8,16%) у клієнтів спостерігається тривалий тужливий, гнітючий настрій, висока тривожність, приступи невмотивованого страху, негативне самоставлення, схильність до безпідставних звинувачень та самозвинувачень. Панічні атаки, як правило, пов'язані зі страхом задихнутися, пережити стан нестачі повітря, неможливості вільно дихати, знову потрапити до реанімації, вчасно не отримати кваліфікованої медичної допомоги в разі такої необхідності. Чітко прослідковується «депресивна когнітивна тріада Бека»: негативні уявлення про себе, песимістична оцінка минулого і теперішнього, оцінка свого майбутнього як безрадісного, безперспективного. Особливо болючі переживання безнадійності та безвиході, які часто переростають у глибокий відчай, що значно підвищує ризик самогубств. Для досліджуваних з важкими формами постковідної депресії характерне пригнічення емоцій та почуттів, емоційна тупість, що призводить до появи відчуття глибокої внутрішньої спустошеності. Найбільш сильними емоціями залишаються страх та відчай; можливі раптові спалахи гніву, спрямованого як на оточуючих так і на себе. Показовими симптомами для досліджуваних цієї групи є також параліч мотивації і бажань: вони втрачають інтерес до будь-якої діяльності, спілкування, розваг, що неодмінно провокує значне послаблення соціальної активності та різке падіння професійної продуктивності. Ситуація ускладнена ще й тим, що при важкій депресії наявні негативні зміни у пізнавальній та мотиваційній сферах: уповільнення процесів мислення, послаблення пам'яті, ускладнення концентрації уваги, зниження розумової працездатності, апатія. Клієнти цієї групи найчастіше демонструють

когнітивні стратегії «Гадання», «Негативні фільтри», «Катастрофізація» (очікування трагічних подій, які можуть призвести до важких життєвих втрат), «Ексцентричні персоналізації» (приписування собі невинуватою великої відповідальності за негативні події, зокрема й інфікування COVID-19). Когнітивний простір таких клієнтів часто звужується до проблем, пов'язаних з власним здоров'ям та здоров'ям близьких людей.

Важка постковідна депресія супроводжується вираженою соматичною симптоматикою: запаморочення та головні болі, неприємні відчуття в області грудної порожнини, погіршення сну, нічні прокидання з прискореним серцебиттям та відчуттям нестачі повітря, напади ускладненого дихання, розлади функціонування шлунково-кишкового тракту, постійне відчуття фізичної втоми, виснаження, безсилля, загострення хронічних соматичних захворювань (особливо гіпертонія, кардіологічні та ревматичні синдроми, енцефалопатії, захворювання дихальних шляхів і ендокринної системи, клімактеричний синдром).

До цієї групи досліджуваних увійшли клієнти з помірними та важкими формами перебігу COVID-19, віком від 39 до 57 років. В анамнезі досліджуваних простежуються складні та хронічні соматичні хвороби, депресивні розлади чи інші суттєві психологічні порушення діагностовані до захворювання COVID-19, наявність у родині хворих з важкими та помірною важкістю формами перебігу COVID-19.

Кореляційний аналіз результатів дослідження показав наявність таких статистично значущих зв'язків: між важкістю перебігу COVID-19 та формою вираженості депресії (складна форма перебігу COVID-19 і важка, помірна депресія – $r_{xy} = 0,69$, суворий прямий зв'язок); між формою вираженості постковідної депресії і наявністю в анамнезі досліджуваних депресивних розладів, діагностованих до захворювання COVID-19 (важка, помірна постковідна депресія та діагностовані депресивні розлади до захворювання COVID-19 – $r_{xy} = 0,81$, суворий прямий зв'язок); наявністю в анамнезі складних хронічних захворювань та формою вираженості постковідної депресії ($r_{xy} = 0,69$ – суворий прямий зв'язок); важкістю депресії та наявністю близьких родичів зі складними формами перебігу COVID-19 ($r_{xy} = 0,50$ – слабкий прямий зв'язок).

Презентовані дані, отримані в ході проведеного нами пілотажного дослідження. Ми плануємо його продовжити в рамках більш масштабного та глибокого вивчення особливостей депресивних станів особистості в період POST-COVID.

Висновки

Результати проведеного нами дослідження, дозволяють говорити про три рівні виникнення і розгортання депресії у людей, які перехворіли COVID-19. Біологічний рівень презентований біологічними чинниками її виникнення та соматичними проявами. Психологічний рівень розкривається у системі психологічних передумов і емоційній, когнітивній, поведінковій симптоматиці цієї категорії депресивних станів. Соціальний рівень охоплює соціальні детермінанти їх виникнення (наприклад, масове індукування передчуття катастрофи) та вплив на соціальну активність людини. Тому, на наш погляд, питання запобігання і подолання депресії у людей, які захворіли/перехворіли COVID-19, потребує інтегративного підходу. Цей підхід забезпечує як інтегративне бачення депресивного стану в кожному конкретному випадку, так і об'єднання методів подолання депресії представників різних галузей – психологів, психотерапевтів, психіатрів, лікарів тощо.

Література

1. Бігун Н.І. (2006). Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори.
2. Чабан О.С., Хаустова О.О. (2020). Психічне здоров'я в період пандемії COVID-19 (особливості психологічної кризи, тривоги, страху та тривожних розладів) *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія*, 3 (114), 26–36.
3. Wang C., Pan R., Wan X. et al (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 17, № 5, P. 17–29.

О. П. Мазуркевич

Актуальні проблеми соціології культури в сучасній Україні

*Actual problems of sociology of culture
in contemporary Ukraine*

Sociology of culture – a special sociological theory that studies the patterns of functioning of culture in society. Sociology of culture is not just a branch of sociology. In a broad sense, it covers all issues of public life, considering it from a specific point of view. Cultural content can be divided into any purposeful social activities and life, politics and business, management, education, health, etc. In the narrow sense, the sociology of culture localizes its interests in the spiritual sphere.

Sociology of culture studies culture from the point of view of sociology and uses all the achievements of modern science of society. In this context, culture is interpreted as part of the social system, social relations, as a certain social institution. Sociology of culture explores the functions of culture in human society. Among them are pedagogical; axiological; communicative, etc.

As for the content and history of cultural phenomena – they sociology of culture pays very little attention, because they are interested in it mainly as a way to regulate the regulation of social relations. For example, the norms of morality, law, religious precepts make it possible to mitigate the contradictions between the interests of different social groups, to avoid constant conflicts that could be resolved by force. However, it should be noted that culture does not always manage to perform its regulatory functions, especially in an era of wars, revolutions, strife: in such periods, and culture itself is experiencing a crisis and changing its forms. The sociology of culture is based on the fundamental fact of social heterogeneity of human society (classes, strata, groups), and this social heterogeneity

inevitably generates social inequality, in which some people stand on the social ladder above or below other people. Social groups differ from each other not only in their economic or political interests, social status, but also in a number of psychological and cultural features: self-awareness and self-esteem, ideology of this group, customs, traditions, norms of behavior, leisure, use of characteristic words and expressions, manner of dress, preferences in art, etc.

Соціологія культури вивчає культуру з точки зору соціології і використовує всі досягнення сучасної науки про суспільство. У цьому контексті культура трактується як частина соціальної системи, соціальних відносин, як певний соціальний інститут. Соціологія культури досліджує функції культури в людському суспільстві.

Соціологія культури – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві. Сам термін культура (“cultura”) з’явився у Стародавньому Римі і означав для римлян не що інше як обробку землі, вирощування.

Увійшовши в повсякденну людську мову, в процесі частого вживання це слово втратило своє первинне значення і стало означати різні аспекти людської поведінки, а також її діяльності. Універсалізація терміна «культура», тобто його використання по відношенню до процесів розвитку і вдосконалення в цілому, почалася на рубежі XVIII–XIX століть, а з цього почалася різноманітна і заплутана сучасна історія слова «культура».

Як відомо соціологічний аналіз культури започаткували ще О. Конт, М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Самнер та ін., самостійною галуззю соціології вона стає в 60–70-і рр. XX ст., значним внеском в розвиток цієї галузі є внесок К. Маннгейма, Г. Зіммеля, Еліаса, Й. Вайса, П. Бурд’є та ін. В межах марксистської концепції соціологію культури розвивали такі російські соціологи, як Л.Н. Коган, Н.І. Арнольдов, В.І. Болгов, Є.В. Соколов, В.І. Толстих, В.Б. Чурбанов, А.Л. Вахметс, Д.І. Волков, Ю.А. Лукін, Л.Г. Іонін та ін. В Україні протягом останніх декілька десятиліть активно розробляються прикладні проблеми соціології культури М.В. Гончаренко, В.П. Івановим, Є.К. Бистрицьким, Г.М. Сивоконом, Л.А. Азою, Л.В. Сохань, О.М. Семашко, Н.О. Победою та ін. Певного розвитку набули дослідження окремих сфер культури – соціологія літератури, соціологія театру, соціологія кіно, соціологія музики, соціологія вільного часу, соціологія художньої культури, соціологія книги і читання та ін.

Для більшості представників соціології культури, яка існувала в радянські часи, характерним було те, що вона:

- досить вузько визначала свій предмет, обмежувалась аналізом діяльності установ культури, вивченням сприйняття художніх творів і смакових переважань різних груп і верств;
- або у своїх теоріях не виходила за межі ідей про базис і надбудову, про первинність і вторинність, про відносну автономність культури і т.д.

У більшості робіт зарубіжних і вітчизняних соціологів культура розглядалася як епіфеномен соціального. Переважає ідея так званого культурного відставання – відсталості культури від розвитку суспільства. Ця ідея приховано регулювала ставлення соціології до культури, відсуваючи на задній план всі питання, пов'язані з культурою. На перший план вийшли проблеми соціальної структури, соціальної стратифікації, економіки, системної структури суспільства [4, с. 86].

Лише з початку 60-х рр. на Заході, а з 90-х рр. – в Росії, Україні, Чехії, Польщі та ін. країнах Східної і Центральної Європи відбуваються радикальні зміни в поглядах на культуру, на її роль в регуляції людської поведінки. Відходять в минуле уявлення про вторинність, епіфеноменальність і відсталість культури [6, с. 124].

Критика філософського знання, здійснена в межах аналітичної традиції, дала змогу підійти до вивчення культури як середовища, що формує різні теорії, розкриваючи їхній метатеоретичний потенціал. Важливий крок у цьому напрямі зробив К. Хюбнер, який висунув ідею про перехід філософії культури на метатеоретичний рівень. Тому, раціональне дослідження культури можна здійснювати на трьох рівнях: емпіричному, теоретичному та метатеоретичному. На емпіричному рівні – це вивчення різних історичних дисциплін, що з'ясовують характер розвитку конкретних культур та цивілізацій. На теоретичному – це осмислення емпіричного матеріалу та його узагальнення у вигляді теорій та концептів. На метатеоретичному рівні раціональне дослідження культури – це пояснення закономірностей виникнення та доцільність існування різних культурологічних концептів.

Тож вивчення культури не обмежується лише тим, що відкриває щось нове для розуміння самої культури: таке вивчення має значення для з'ясування сутності багатьох сторін життя суспільства. Якщо ми хочемо зрозуміти сутність культурного буття, його спрямованість і перспективи, то не повинні відмовлятися від метатеоретичного вивчення культури. Вивчення природи, людини, суспільства, всесвіту як цілості, поєднуючи

різноманітні аспекти їхньої взаємоінтеграції, – одне із завдань філософії, що на метатеоретичному рівні здійснює філософія культури [8, с. 9].

У постмодерністських концепціях соціальні зміни одержали в основному культурну мотивацію. За висловлюванням сучасного російського соціолога П.Г. Іоніна «...культура прогресуючим чином переймає функції мотора, рушія суспільної зміни і розвитку». Змінюється саме розуміння культури. Це вже не стільки пасивне віддзеркалення соціальної реальності, скільки активна її форма, індивіди свідомо використовують культуру для організації і нормалізації власної дійсності. Тепер культура стає логічно і фактично попереду того, що відбувається в суспільстві. Як влучно сформулював німецький соціолог Г. Берлінг: “Там, де раніше було “суспільство” стала “культура”.

У цій трансформації соціологія культури все ще перебуває в стані конкретизації меж свого предмета – взаємодії культури і суспільства, визначення соціологічних підходів до вивчення культури, соціологічного визначення останньої, її функції, закономірностей, розвитку, особливості сучасних соціокультурних змін [7, с. 61].

Про багатоманітність, багатшаровість і багатогранність культури як основного поняття соціологічного аналізу свідчить хоча б той факт, що лише в одному із американських довідників з соціології міститься понад 400 визначень культури. Американські соціологи А. Кребер і К. Клаксон у своїй книжці «Культура» розділили всі зібрані ними визначення культури на шість основних типів.

При перерахуванні значень слова «культура», які частково пов’язані за походженням і за значенням. Накопичуючи ці цінності, культура може розумітися як об’єкт зі своїми структурними і функціональними особливостями, так і процес зі своїми етапами і законами розвитку. Культура – це не тільки художньо-творчий процес, але перш за все звичаї, цінності, погляди, норми, що переважають в суспільстві. Це особливий спосіб організації і розвитку людського життя, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, це система взаємин людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Відтак, культура уособлює в собі як сукупність духовних і матеріальних цінностей, так і живу людську діяльність щодо їх створення, розповсюдження і збереження.

В соціології виділяються такі основні функції культури:

- гуманістична (людино творча), тобто розвиток творчого потенціалу людини, у всіх формах її життєдіяльності (головна функція);
- пізнавальна (гносеологічна), бо культура є засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної групи і окремої людини;

- інформаційна – функція трансляції соціального досвіду, яка забезпечує зв'язок поколінь всіх часів;
- комунікативна – функція соціального спілкування, яка забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- ціннісно-орієнтаційна, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну “картку життєвих цінностей”, в яких існує і на які орієнтується людина;
- нормативно-регулююча (управлінська), яка проявляється в тому, що культура виступає засобом соціального контролю за поведінкою людини [1, с. 48].

Соціологія культури – це не просто розділ соціології. У широкому сенсі він охоплює всі питання суспільного життя, розглядаючи її з конкретної точки зору. Культурний зміст можна виділити в будь-який цілеспрямований на громадську діяльність і життя, політику і бізнес, менеджмент, освіту, здоров'я і т. д. У вузькому сенсі соціологія культури локалізує свої інтереси в духовній сфері [3, с. 184].

Емпіричний аналіз культурних цінностей може бути здійснений за такими аспектами:

- за суб'єктом-носієм культури виділяються суспільство в цілому, нація, соціальні групи, окрема особистість;
- за функціональною роллю культуру можна поділити на загальну, яка необхідна кожній людині, і спеціальну, яка необхідна людям тієї чи іншої професії;
- за походженням виділяють народну культуру (наприклад, фольклор) і професійну, яка створюється професіоналами і має авторство;
- за видами культури виділяють матеріальну (наприклад, культуру побуту, культуру виробництва матеріальних благ і т.д.) і духовну культуру (наука, освіта, мистецтво, політика, право, релігія і т.д.) [1, с. 175–176].

Крім розглянутих вище категорій «культура», «функції культури», «матеріальна культура», «духовна культура», «народна культура», «професійна культура» та ін. в систему основних понять, якими оперує соціологія культури, входять культурні універсалиї, культурний етноцентризм, культурний релятивізм, культурні дослідження, культурний капітал, закономірності розвитку культури, масова культура або популярна культура, індустрія культури, субкультура, контркультура.

Під культурними універсалиями, за Дж. Мердоком, розуміються загальні риси, які притаманні всім культурам. До них відносяться мода, спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди – понад 60 елементів.

Культурний етноцентризм означає прагнення оцінювати інші культури з позиції своєї власної культури. Етноцентризм зв'язаний з ксенофобією – страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв.

Культурною відносністю називається точка зору, згідно якої культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей, в її власному контексті (У. Самнер) і як єдине ціле (Р. Бенедикт). Культурний релятивізм сприяє розумінню тонких відмінностей між близькими культурами.

Культурні дослідження – це галузь досліджень на перетині соціальних і гуманітарних наук (культурології, філософії культури, історії, мистецтвознавства, етнографії, антропології та ін.). Їй не притаманна яка-небудь єдність, є еkleктичною як на рівні теорії, так і відносно свого предмета. Інтерес культурних досліджень спрямований на різні сфери від економіки індустрій культури до літературно-критичного аналізу телевізійних програм [2, с. 93].

Культурний капітал – це міра засвоєння індивідами пануючої культури в суспільстві в процесі освіти і самоосвіти [2, с. 126].

Індустрії культури – термін, який недостатньо визначений за своїм обсягом і який зазвичай використовується для описування організацій, які беруть участь у виробництві популярної культури, тобто телебачення, радіо, книг, журналів і газет, популярної музики тощо [2, с. 154].

Масова культура (або популярна культура) – це культура, сутність якої полягає в тому, що вона створюється з метою споживання, для розваг. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленням аудиторії, і за часом, тобто виробляється постійно, кожного дня. Ідея масової культури виникає ще в 20-х рр. ХХ ст. в межах концепції масового суспільства [5, с. 74]. Критики масової культури, наприклад, представники Франкфуртської школи, визначають її як тривіальну: комерціалізовану і пасивну.

Субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею [7, с. 86]. В сучасному суспільстві існує багатоманітність таких субкультур (це культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т.д.), однак, в соціології це поняття знаходить найбільше застосування при дослідженні молоді і девіантності. Наприклад, вважається, що завданням деліквентних або злочинних субкультур є розв'язанням проблем, з якими стикаються їх члени. В приналежності до субкультури вони вбачають деяку компенсацію своєї «невдачі» у звичайному суспільстві.

Молодіжна культура, яку часто вважають девіантною, розвивається на основі прийняття молодими людьми унікальних стилів в одязі і музиці,

які відрізняють їх від інших членів суспільства. Деякі соціологи вбачають у цій практиці вираз опозиції пануючій культурі. До числа найбільш важливих причин виникнення молодіжної культури можна віднести: зростання випадкових доходів, доступних молоді, і збільшення періоду між дитинством і дорослим життям, часто викликане більш пізнім закінченням школи. Молодіжну культуру відрізняє три моменти:

- це скоріше культура дозвілля, а не праці;
- в її межах соціальні відносини організовані не навколо сім'ї або окремих друзів, а навколо рівних групи;
- предметом особливої уваги молодіжних груп є стиль [5, с. 83].

Контркультурою називається культура, яка знаходиться в стані відкритої конфронтації по відношенню до пануючої культури (термін контркультура був введений американським соціологом Т.Роззаком, який вивчив в 60-ті рр. ХХ ст. нетрадиційну поведінку молоді Заходу відносно політики, праці і сімейного життя). Характерними рисами контркультури були критика репресивності сімейного життя, заклики надати людям можливість «робити те, що вони хочуть», експерименти з різними наркотиками і пропаганда сексуальної свободи.

Можна виділити декілька тенденцій в нинішній культурній ситуації, що склалась в Україні:

- деідеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру;
- приватизація і комерціалізація культури;
- зростання інтересу до історичної культурної спадщини, в тому числі до релігії і церкви;
- посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до питання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), значне зниження відвідувань театрів, кінозалів, музеїв, бібліотек;
- зростання в побуті елементів антикультури (наркоманії, злочинності, корупції, рекету, проституції, порнографії, патологічних нахилів тощо);
- особливу занепокоєність викликає стан української мови, українського книгодрукування, бібліотечної справи, кіномистецтва.

Відтак, культура не лише поступово стає для соціологів головним інструментом пояснення поточних соціокультурних трансформацій, але й важливою передумовою соціально-економічного зростання суспільства, мірою соціального прогресу чи регресу.

Отже, соціологія культури – це не просто галузь соціології, яка вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві. В широкому ро-

зумінні вона охоплює всю проблематику суспільного життя, розглядаючи його під своїм специфічним кутом зору. Культурний зміст можна виділити в будь-якій цілеспрямованій соціальній діяльності і побуті, політиці, бізнесі, менеджменті, освіті, охороні здоров'я і т.д. У вузькому значенні соціологія культури локалізує свій інтерес на духовній сфері. Досвід, накопичений людством у ході його соціокультурної історії, подає неоціненну допомогу в розв'язанні проблем культури на сучасному етапі перетворення нашого суспільства на основі принципів гуманізму і демократії в умовах бурхливого науково-технічного прогресу

Література

1. Богомаз К.Ю. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів напрямку 0402 «Соціологія». Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2010. 122 с.
2. Вебер М. «Рациональные и социологические основания музыки Избранное. Образ общества». – М. : Юрист, 1994. 704 с.
3. Звездин В.Я. «Социология культуры». Пермь, 2003. 147 с.
4. Ионин Л. «Социология культуры: путь в новое тысячелетие». М. : Логос, 2000. 431 с.
5. Семашко О. М. «Соціологія мистецтва» : навч. посіб. 2009. 244 с.
6. Сорокин П. «Человек. Цивилизация. Общество», пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М. : Политиздат, 1992. 543 с
7. Юрій М. Ф. «Соціологія культури» : навч. посіб. К. : Кондор, 2006. 302с.
8. Шабанова Ю.О. «Філософія культури» : підручник. Дніпро : ЛІРА, 2019. 240 с.

Katarzyna Szolginia

Zdalna edukacja w czasach pandemii w opinii nauczycieli szkoły podstawowej. Badanie pilotażowe

*Remote education in Times of pandemic in the opinion
of primary school teachers. Pilot study*

In the article, the author presents the results of a survey of primary school teachers on distance education. It presents teachers' opinions on both its positives and sides negatives.

Wprowadzenie

Współczesny świat opanowany jest przez technologie, komputery. Przysposabia w ten sposób ludzi do życia w cyfrowej rzeczywistości, czyniąc z nich społeczeństwo informatyczne, osadzone w sieci¹. Wszechobecność komputerów oraz Internetu ma znaczący wpływ na edukację. Nauka zdalna, nazywana zamiennie e-learning, przestaje być nowym trendem w edukacji, uzyskując status trwałego elementu w procesie dydaktycznym. E-learning to metoda określająca przebieg procesu nauczania, który umożliwia komunikację na odległość pomiędzy nauczycielem a uczniem w oparciu o technologie telekomunikacyjne². Uczniowie doskonale odnajdują się w wirtualnej rzeczywistości, sprawnie posługując się narzędziami cyfrowymi. Ich internetowe poczynania były dotychczas nieuporządkowane, oparte na swobodnym surfowaniu po stro-

¹ K. Denek, *Cywilizacja informacyjna i edukacja medialna* [w:] T. Lewowicki, B. Siemieniecki (red.), *Rola i miejsce technologii informacyjnej w okresie reform edukacyjnych w Polsce*, Toruń 2002, s. 26.

² Por. E – learning [w:] M. Kubiak, *Wirtualna edukacja*, Warszawa 2000, s. 12–13.

nach rozrywkowych. Zdalna edukacja zagwarantowała wyselekcjonowanie wiadomości³, potrzebnych do podnoszenia swoich kompetencji, poprzez drogę cyfrową. Nauczanie zdalne, oparte na umiejętnościach pozyskiwania informacji w najszybszy możliwy sposób jest bardzo potrzebne w nabywaniu wiedzy w warunkach, gdy edukacja tradycyjna jest niemożliwa. Nauka zdalna, stanowi proces „kształcenia, realizowany w oparciu o niezbędne dla jego prowadzenia rozwiązania komunikacyjne, wykorzystujący aplikacje internetowe”⁴, dzięki którym prezentowana jest lekcja pod kierownictwem nauczyciela.

Zasięg oraz efektywność zdalnych lekcji podlega licznym przeobrażeniom, co wyraża się w zmiennych opiniach oraz przekonaniach wielu osób zaangażowanych w proces nauczania na odległość. Na dyrektorów oraz nauczycieli spadała ogromna odpowiedzialność za przebieg lekcji online. Musieli szybko dostosować się do nowych warunków, przy tym wykazać się elastycznym podejściem do wyzwań stawianych przez wirtualny świat. E-learning różni się od nauczania tradycyjnego, rola nauczyciela zmienia się, co trafnie ukazuje tabela 1.

Tabela 1. Nauczanie tradycyjne a nauczanie online

	Nauczanie tradycyjne	Nauczanie on-line
▪ nauczyciel	• nauczyciel jest kreatorem procesu dydaktycznego i głównym odpowiedzialnym za jego wyniki • w procesie dydaktycznym wykorzystuje głównie metody podające • zna osobiście swoich uczniów	• zadaniem nauczyciela jest wspomaganie procesu samodzielnego uczenia się (w warunkach szkolnych nauczyciel pełni rolę autora kursu, prowadzącego zajęcia on-line oraz nadzorującego przebieg procesu dydaktycznego) • posługuje się wyłącznie metodami aktywnymi • ma bliskie relacje z uczniami, aczkolwiek nie zna ich osobiście

Źródło: R. Lorens, *Nowe technologie w edukacji*, Warszawa – Bielsko-Biała 2011, s. 104.

Należy zaznaczyć, że każdy model ma swoje zalety oraz wady. Obie formy nauczania są dopuszczalne w Polsce, choć efektywność nauczania online jest często podważana. Dotychczas e – learning był tylko elementem wspierającym tradycyjne nauczanie. Całkowite ograniczenie możliwości nauczania tradycyj-

³ M. Plebańska, *E – learning. Tajniki edukacji na odległość*, Warszawa 2011, s. 9.

⁴ R. Lorens, *Nowe technologie w edukacji*, Warszawa – Bielsko – Biała 2011, s. 9.

nego może przynieść znaczące zmiany w systemie edukacji zarówno dla nauczycieli jak i dzieci. Rola nauczyciela jest znacząca w nauczaniu na odległość i to od niego zależy czy po pandemii, będzie dalej rozwijać zdalne nauczanie, jako dodatkową możliwość współpracy z uczniem oraz rodzicem.

Zdalna edukacja w Polsce podczas pandemii

Postęp naukowo-techniczny umożliwia wprowadzenie do edukacji licznych narzędzi technologii informatycznych⁵. To dzięki ich rozwojowi możliwa jest szybka komunikacja zdalna, oparta na informacji przekazywanej w formie cyfrowej za pomocą sprzętu informatycznego⁶. Obecna sytuacja pandemiczna udowadnia, że nauczanie zdalne, może zastąpić naukę w tradycyjnych warunkach: szkołach, ośrodkach szkoleniowych. W wyniku rozprzestrzenienia się koronawirusa w Polsce, decyzją Ministra Edukacji Narodowej w 2020 roku, szkoły podstawowe przeszły na zdalne nauczanie. Po raz pierwszy zawieszono zajęcia edukacyjne 16 marca 2020 roku⁷. Sytuacja wymusiła na nauczycielach oraz uczniach szybkiego przystosowanie się do nowych warunków edukacji za pomocą Internetu. Na dyrektorów placówek spadł obowiązek przekazu informacji odnośnie sposobu i trybu realizacji nauki zdalnej. Ponadto zdaniem dyrektorów było czuwanie nad współpracą: „nauczycieli z uczniami lub rodzicami, uwzględniając potrzeby edukacyjne i możliwości psychofizyczne dzieci i uczniów, w tym dzieci i uczniów objętych kształceniem specjalnym, dzieci objętych wczesnym wspomaganie rozwoju lub uczęszczających na zajęcia rewalidacyjno – wychowawcze”⁸. Kolejne zadania ukierunkowane były na sprawdzenie dostępu do Internetu zarówno dzieci jak i nauczycieli, rzetelne przekazywanie informacji dla wszystkich zaangażowanych w proces edukacji odnosząc się do kształcenia na odległość. Ponowne otwarcie i powrót do nauki stacjonarnej nastąpiło zgodnie z kalendarzem roku szkolnego 2020/2021: 1 września 2020 roku. Druga fala epidemii uniemożliwi-

⁵ *Technologia informacyjna, (ang. Information Technology): „szerzej, technologia informacyjna i komunikacyjna, w skrócie TIK (ang. Information and Communication Technology — ICT), to połączenie technologii informatycznej z innymi, technologiami (głównie komunikacyjną) służącymi wszechstronnemu posługiwaniu się informacją” [w:] R. Lorens, dz. cyt., s. 7.*

⁶ J. D. Bolter, *Człowiek Turinga. Kultura zachodu w wieku komputera*, Warszawa 1990, s. 57.

⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 410.

⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 493.

ła kontynuację nauki stacjonarnej klasom 1 – 8, tym samym decyzją Ministra Edukacji i Nauki⁹ czasowo zawieszono naukę w szkołach od 9 listopada 2020 roku¹⁰. Klasy początkowe 1–3 powróciły do nauki stacjonarnej 18 stycznia 2021 roku¹¹, uczniowie klasy starszych: 4 – 8 pozostali w domach na kształceniu zdalnym¹². W wyniku trzeciej fali koronawirusa, 17 marca 2021 roku na konferencji prasowej, Minister Zdrowia – Adam Niedzielski, ogłosił niepełny *lockdown* w Polsce, w związku z wciąż powiększającą się liczbą zakażonych oraz zgonów wywołanych chorobą COVID-19. W wyniku obostrzeń klasy 1 – 3 wróca do edukacji zdalnej na okres tymczasowy.

W związku z podtrzymującym się wysokim wynikiem zachorowań, nie można określić ostatecznego terminu powrotu wszystkich dzieci do nauki stacjonarnej, prognozy przewidują ponowne zamknięcia szkół w związku z kolejnymi falami pandemii. Nauczanie zdalne w Polsce stało się formą zastępczą życia społecznego, choć można wysunąć wniosek, że edukacja online będzie funkcjonować przez dłuższy okres niż początkowo zakładano, co przedstawia się w ciągłym zamykaniu i ponownym otwieraniu szkół.

Omówienie ankiet skierowanych do nauczycieli

Sytuacja epidemiologiczna w Polsce postawiła uczniów oraz nauczycieli w niełatwym położeniu. Wszyscy uczestniczący w szkolnym procesie edukacji musieli dostosować się do nowych warunków nauki. Autorka artykułu pragnie przedstawić wyniki ankiet kreujących obraz nauczania zdalnego, w opinii nauczycieli Szkoły Podstawowej im. Janusza Kusocińskiego w Laskowicach, porównując je z ogólnopolskimi wynikami ankiet przeprowadzonymi poprzez dziennik elektroniczny Librus. Zestawienie wyników badań poszerza wiedzę

⁹ „Na podstawie art. 39 ust. 1 ustawy z dnia 8 sierpnia 1996 r. o Radzie Ministrów (Dz. U. z 2019 r. poz. 1171 oraz z 2020 r. poz. 568, 695 i 2320) ... tworzy się Ministerstwo Edukacji i Nauki, w drodze przekształcenia Ministerstwa Edukacji Narodowej oraz Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego” [w:] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz zniesienia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Dz.U.2020 poz. 2334.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 5 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 1960.

¹¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 13 stycznia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2021 poz. 92.

¹² Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 26 lutego 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2021 poz. 366.

na temat edukacji online, przynosi korzyści poznawcze oraz ukazuje aspekty wymagające udoskonaleń.

Podczas badania, przeprowadzonego wśród nauczycieli Szkoły Podstawowej w Laskowicach, w miesiącu wrześniu 2020 roku, za pomocą ankiety papierowej dla nauczycieli, zostały skierowane pytania dotyczące *realizacji zdalnego nauczania w dobie pandemii koronawirusa*. Do uzyskania danych wykorzystano autorski kwestionariusz badawczy „nauczanie zdalne w roku szkolnym 2019/2020 w opinii nauczycieli”. Badanie miało na celu ukazać obraz kształcenia zdalnego w pierwszym etapie pandemii: od 16 marca do 26 czerwca 2020 roku. Badania wśród nauczycieli przeprowadzono we wrześniu 2020 r. W ankiecie brało udział 32 nauczycieli¹³. Dla porównania wyników Autorka artykułu, przytacza wyniki ogólnopolskich badań przeprowadzonym przez dziennik elektroniczny Librus¹⁴. W internetowej ankiecie wzięło udział 2 961 nauczycieli. Badanie przeprowadzono w czerwcu 2020 roku.

W obu badaniach starano się ukazać ścieżki przekazywania wiedzy za pomocą Internetu, najczęściej wymienianymi platformami e-learningowymi w Szkole Podstawowej w Laskowicach, były to: E-podręczniki, Edupolis i Eduleo, do najczęściej używanych aplikacji należały: Zoom, Messenger, WhatsApp oraz Skype. Większość zajęć prowadzonych przez prawie połowę badanych nauczycieli odbywało się za pomocą wideokonferencji, a sporadycznie prowadzono lekcję w formie wysyłania materiałów. Mniej niż jedna trzecia badanych prowadziła lekcje lub wszystkie zajęcia w formie wysyłania materiałów.

Wyniki badań przedstawione w raporcie Librusa, ukazują drogę zdalnego nauczania, gdzie najczęściej wybieranymi platformami umożliwiającymi telekomunikację synchroniczną, były: Microsoft Teams, Zoom, ponadto Google Hangouts. Znacznie mniej osób posługiwało się narzędziami typu Skype, oraz Messenger. Dodatkowo nauczyciele wskazali edukację zdalną poprzez telefony komórkowe¹⁵.

Nauczyciele uczący w Laskowicach, podczas lekcji online, korzystali w największej ilości z zasobów YouTube, własnych zasobów papierowych, stron i zasobów wydawnictw wysyłanych w formie załączników lub wyświetlanych w trakcie wideokonferencji, podręczników i zeszytów ćwiczeń, prywatnych zasobów cyfrowych oraz stron udostępnionych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej. Dodatkowo Nauczyciele uczący w korzystali z następujących na-

¹³ Raport z badań: *Nauczanie zdalne w roku szkolnym 2019/2020 w opinii nauczycieli*, oprac. M. Żurek, Zasoby szkolne, udostępnienie: T. Drzycimski.

¹⁴ M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńciewska, *Edukacja zdalna w czasach COVID-19, Raport z badania*, Warszawa 2020.

¹⁵ M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńciewska, dz. cyt., s. 17.

rzędzi cyfrowych: aplikacja Microsoft 365, Wordwall, Google documents, Genially, Quizizz, Quizlet, LearningApps i Testportal.

Do pomocy edukacyjnych, ukazanych w ankiecie Librus, nauczyciele zaliczyli: materiały z platformy Librus, nagrania Youtube, e-materiały do samodzielnej realizacji przez uczniów, samodzielne opracowane zadania oraz te z książek, z których korzystają uczniowie w trakcie edukacji stacjonarnej, portale edukacyjne. Dodatkowo wyniki ankiety Librus ukazują narzędzia cyfrowe, jakimi posługiwali się nauczyciele w Polsce: prezentacje multimedialnych, ćwiczenia online, podręczniki cyfrowe, quizy interaktywne, mobilne aplikacje edukacyjne, cyfrowe gry edukacyjne, eksperymenty online. Ponadto najmniej ankietowanych wskazało na: podręczniki i ćwiczenia umieszczone w tradycyjnych pakietach edukacyjnych. Najmniejszą popularnością cieszyły się interaktywne quizy, gry i eksperymenty.

Komunikacja pomiędzy nauczycielami a uczniem przebiegała bardzo sprawnie zdaniem nauczycieli ze Szkoły Podstawowej w Laskowicach. Materiały i zadania dla uczniów wysyłane były najczęściej przez dziennik elektroniczny Librus, e-mail, Messenger oraz WhatsApp. Informacje zwrotne udzielane była za pomocą Librusa i e-mail oraz online podczas kontaktu z całą klasą, po wykonaniu zadania. Czasem też podczas rozmowy telefonicznej. W przypadku kontaktu z rodzicami uczniów, najczęściej wybierana drogą komunikacji był moduł wiadomości w Librusie, e-maili, rozmowy telefoniczne oraz konsultacje za pośrednictwem wideokonferencji.

Nauczyciele badani poprzez Librus, podkreślili merytoryczny charakter komunikacji z uczniami. Drogą łączenia online podobnie jak w przypadku szkoły w Laskowicach, był to dziennik Librus oraz poczta elektroniczna. Ponadto ankieta ukazała częstotliwość komunikacji pomiędzy nauczycielem a uczniem. Według ankietowanych najwięcej osób komunikowała się z uczniami pięć razy w tygodniu bądź więcej. Znacząca mniejszość nauczycieli wskazała na dwa lub jedno spotkanie online w tygodniu. Nauczyciele podkreślili fakt dostosowania spotkań do przerabianego tematu oraz potrzeb uczniów.

Najmocniejszą stroną nauczania zdalnego w Szkole Podstawowej w Laskowicach, zdaniem nauczycieli było poszerzenie swojego warsztatu pracy oraz rozwój umiejętności informatycznych, które rokują na przyszłość.

W badaniu ogólnopolskim nauczyciele szerzej rozwinęli atuty edukacji zdalnej: „dostępność w czasach braku możliwości spotkania z uczniem w szkole. Wskazuje się przy tym na szkołę, jako na otoczenie edukacyjne, odmienne od codziennego otoczenia domowego. W dalszej kolejności nauczyciele powołują się na możliwość indywidualizacji metody i tempa nauki (co wielokrotnie wskazywali w odpowiedziach na pytania zamknięte), a także poszerzanie

kompetencji cyfrowych, czy łatwość komunikacji dla uczniów nieśmiałych. Stosunkowo dużą liczbę wskazań otrzymała też dostępność do nieograniczonych zasobów edukacyjnych, takich jak galerie internetowe, cyfrowe materiały edukacyjne, a także poszerzanie kompetencji cyfrowych¹⁶.

Końcowe pytania obu ankiet odnosiły się do negatywnych stron edukacji zdalnej. Największe problemy nauczycielom ze Szkoły Podstawowej w Laskowicach, sprawiło nawiązanie kontaktu z wszystkimi uczniami, sprawdzanie efektywności nauczania oraz niskie zaangażowanie uczniów. Wpłynęło to również na znaczne zwiększenie czasu pracy. Najczęściej opisywanym problemem był ograniczony kontakt z uczniami oraz współpracownikami.

W opinii nauczycieli biorących udział w ankiecie Librus, najbardziej negatywną stroną zdalnej edukacji był to brak „bezpośredniego kontaktu z uczniem, zarówno w aspekcie kontroli jego samodzielności, możliwości jego aktywizacji, jak i utrzymania relacji z podopiecznym”¹⁷. Nauczyciele wymienili jeszcze problemy związane ze sprzętem – brak kamerek, mikrofonów oraz słaby zasięg Internetu. Dodatkowym utrudnieniem było brak kompetencji cyfrowych oraz niedostateczny zasób materiałów w formie elektronicznej.

Wyniki badań ukazują opinie na temat realizacji zdalnego nauczania, nauczycieli po pierwszym etapie pandemii. Uzyskane odpowiedzi pozwalają na wyciągnięcie wniosków, iż badane osoby pomimo braku wcześniejszych przygotowań do nauki online, poradziła sobie bardzo dobrze, zachowując przy tym ciągłość edukacyjną. Wyniki kreują obraz nauczyciela, jako dobrze zaznajomionego w pomocach cyfrowych, choć mierzącego się z trudnościami z powodów braku bezpośredniego kontaktu z uczniem.

Przyszłość zdalnej edukacji w Polsce

Pierwszy etap pandemii koronawirusa w Polsce, był najtrudniejszym czasem w dobie zdalnej edukacji. Kłopoty wynikały głównie z braku doświadczenia oraz zaskoczenia nową sytuacją. Nagłe przejście od edukacji tradycyjnej do nauki online wymusiło na nauczycielach przysposobienia nowych umiejętności cyfrowych w bardzo krótkim czasie. Przyszłość zdalnej edukacji zależy w dużej mierze od nastawienia nauczycieli. Należy w dalszym ciągu wspierać oraz poszerzać kompetencje, w tym multimedialny warsztat pracy kadry, w celu efektywniejszego przekazania wiedzy. Stałe ograniczenia w kontakcie realnym z uczniami może przyczynić się do osłabienia stanu psychicznego obu stron bio-

¹⁶ Tamże, s. 28.

¹⁷ Tamże, s. 30.

rażących udział w edukacji na odległość. Pokonanie trudności, obaw w związku z nową sytuacją „może zbudować poczucie siły i wzrostu kompetencji. Potrzebne jest dobre zorganizowanie zespołu nauczycielskiego, wizja dyrektora szkoły i współpraca w realizacji zadania”¹⁸. Komunikacja wszystkich podmiotów w trakcie edukacji jest najważniejszym elementem spajającym i zapewniającym silne oddziaływanie w czasie nauki online. Na pierwszym miejscu powinny znaleźć się relacje nauczyciel – uczeń – relacje rówieśnicze. Dbałość o poprawną komunikację zdalną oznacza „dobrą wiedzę metodyczną związaną z wykorzystaniem narzędzi edukacji na odległość, w tym optymalnym wykorzystaniem możliwości komunikacji zapośredniczonej. To samo dotyczy komunikacji między osobami dorosłymi – zarówno w relacjach zawodowych nauczycieli (relacje z dyrektorem, w radzie pedagogicznej), jak i w kontaktach z rodzicami”¹⁹.

Dla podtrzymania nauki zdalnej, ważne jest wykorzystanie technologii, w taki sposób, aby „nie wywoływała strachu, a wręcz przeciwnie – by wsparła proces nauki zdalnej”²⁰. Długotrwały e – learning przybliży nauczycieli oraz uczniów do wkroczenia w szkołę przyszłości, opartej na interaktywnych pomocach na bazie ustandaryzowanych technologii. Warto byłoby powtórzyć badania pod kątem rozwoju edukacji online w Polsce, a przede wszystkim zbadać skutki i porównać z wynikami osiągniętymi podczas nauki tradycyjnej. Edukacja jest jedną z dziedzin, którą to pandemia dotknęła najmocniej, a konsekwencje będą odczuwalne w kolejnych latach po powrocie dzieci do nauczania stacjonarnego.

Bibliografia

- Bolter J. D., *Człowiek Turinga. Kultura zachodu w wieku komputera*, Warszawa 1990.
- Denek K., *Cywilizacja informacyjna i edukacja medialna* [w:] Lewowicki T., Siemieniecki B. (red.), *Rola i miejsce technologii informacyjnej w okresie reform edukacyjnych w Polsce*, Toruń 2002.
- Domagała – Kręcioch A., *Wirtualna edukacja, czyli wciąż nowy wymiar kształcenia akademickiego* [w:] Domagała-Kręcioch A., Wyżga O. (red.), *Współczesne wyzwania dydaktyki szkoły wyższej*, Kraków 2009.

¹⁸ K. Śliż, *Doświadczenia nauczycieli w edukacji zdalnej podczas pierwszego etapu pandemii* [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid-19*, Lublin 2020, s. 123.

¹⁹ G. Ptaszek, G. D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańsk 2020, s. 189.

²⁰ A. Domagała – Kręcioch, *Wirtualna edukacja, czyli wciąż nowy wymiar kształcenia akademickiego* [w:] A. Domagała-Kręcioch, O. Wyżga (red.), *Współczesne wyzwania dydaktyki szkoły wyższej*, Kraków 2009, s. 220.

- Kubiak M., *Wirtualna edukacja*, Warszawa 2000.
- Śliż K., *Doświadczenia nauczycieli w edukacji zdalnej podczas pierwszego etapu pandemii* [w:] Domagała – Zyśk E. (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid – 19*, Lublin 2020.
- Plebańska M., Szyller A., Sieńciewska M., *Edukacja zdalna w czasach COVID – 19, Raport z badania*, Warszawa 2020.
- Ptaszek G., Stunża G. D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańsk 2020.
- Raport z badań: „*Nauczanie zdalne w roku szkolnym 2019/2020 w opinii nauczycieli*”, oprac. Żurek M., Zasoby szkolne, udostępnienie: Drzycimski T.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 410.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 493.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 5 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2020 poz. 1960.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Edukacji i Nauki oraz zniesienia Ministerstwa Edukacji Narodowej i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Dz.U.2020 poz. 2334.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 13 stycznia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2021 poz. 92.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 26 lutego 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U.2021 poz. 366.

Alla Fedorenko
Kyrylo Veselyi

Престижність як чинник професійного самовизначення підлітків в умовах карантину

*Prestige as a factor for the professional self-determination
of teens in quarantine*

The article provides a theoretical and practical analysis of the problem of the link between prestige and professional self-identification of children under quarantine conditions. Analyzed theoretical approaches to the definition of the notion of professional self-image and the role of prestige in the genesis of professional self-image of high school students. It was found that in the current state of quarantine restrictions in adolescents when choosing a future profession dominated by such factors of professional activity as riskiness, safety and social distance, in relation to its prestige. Isolation and social distance of individuals from one another under quarantine conditions caused by COVID-19 may result in the accentuation of some professions from others. It is established that this will encourage the selection of such professions in the future which will be more significant and prestigious even under distant conditions. It is acknowledged that distance-learning technology has proved to be highly effective under conditions of pandemics and is now being introduced at a number of different types of institutions. It helps learners not only to participate in educational activities with teachers but also provides an opportunity to interact with school staff (psychologist, social pedagogue, school administration, etc.). It has been shown that prestige as a factor of professional self-identification under quarantine restrictions plays an important role in the structure of the child's future occupation.

Вступ

Кожен з нас знає, що вибір майбутньої професії може вплинути на усе подальше життя. Особливо важливим елементом є самовизначення людини в пубертатний період розвитку, коли зацікавленість та інтерес до різних сфер поступово зростає. При цьому, залучення старшокласника в різноманітні види діяльності, лише спонукають його до саморозвитку. Однак, питання щодо вибору справи життя у першій половині 21-го століття вносять свої корективи у професійному становленні особистості. Особливо це позначається в умовах сьогодення, коли загроза з боку пандемії, викликані COVID-19, може вплинути на зміну професійної спрямованості підлітків.

Питанням професійного самовизначення займалися такі відомі вчені як Є.А. Клімов, В.В. Ярошенко, А.Е. Голошток, Л.А. Йовайши, В.В. Назимова, Б.А. Федорошина, С.А. Чистякова та багато інших дослідників.

У руслі сучасних змінних процесів, спричинених пандемією, важливим постає питання щодо професійного самовизначення підлітка в умовах обмеженої життєдіяльності. В загальному, це поняття розглядають як конкретне, але досить широке та розгалужене, що може включати в себе безліч трактувань та шляхів розуміння. На сьогоднішній день, професійне самовизначення залежить від зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на людину протягом онтогенезу.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному аналізі престижності як фактору професійного самовизначення підлітків в умовах карантину. Завдання дослідження: 1) проаналізувати теоретичні засади поняття престижності; 2) дослідити взаємозв'язок фактору престижності у професійному самовизначенні та умов карантинних обмежень.

Методи дослідження. Для вивчення престижності професій в умовах карантинних обмежень був застосований «Диференціально-діагностичним опитувальником» (ДДО) Е.Д. Климова, а також використана авторська анкета «Вибір майбутньої професії в обмежених умовах», де одне з питань стосувалося престижності професій у період карантину. В дослідженні взяли участь 56 учнів середньої загальноосвітньої школи №67 м. Києва віком 15–16 років.

Також були використані теоретичні методи дослідження. Для виявлення психологічних особливостей підлітків щодо престижності професій був здійснений аналіз психологічної літератури. Крім цього, були опрацьовані сучасні вітчизняні й зарубіжні праці, які стосувалися пандемії.

Результати та дискусії. Професійне самовизначення передбачає вибір кар'єри, сфери саморозвитку особистісних можливостей, а також формування практичного, дієвого ставлення особистості до соціокультурних і професійно-виробничих умов її суспільно-корисного життя, компонент постійного самовдосконалення в руслі обраної діяльності [1].

Зокрема, професійне самовизначення М.С. Пряжников пояснює як постійний пошук особистісного сенсу в обраній, засвоєній і виконуваній трудовій діяльності, а також знаходження сенсу в самому процесі особистісного самовизначення. Зокрема виявляється деякий парадокс цього визначення – з одного боку, знайдений сенс, порівнюється як щось вже досягнуте на цьому етапі, вирішене, а з іншого, наявний результат може знецінити сенс життя, і в подальшому утворюється «порожнеча», коли незрозуміло, заради чого жити, до чого прагнути. У кращому випадку особистості залишається прагнути до виокремлених нею цілям, поступово перетворюючись з пасивного глядача на активного виконавця. Тому не менш важливим є сам процес пошуку, де окремі, вже віднайдені сенси – це лише тимчасові етапи [10].

Деякі науковці вказують на те, що професійне самовизначення – це формування людиною власної особистості у співвідношенні до вироблених в суспільстві (і прийнятих даною людиною) критеріїв професіоналізму. Один вважатиме критерієм професіоналізму лише приналежність до певної професії або отримання спеціальної освіти, згідно з чим буде відповідно себе оцінювати, інший – вважає, що критерієм професіоналізму є індивідуальний творчий внесок в професію, збагачення своєї особистості засобами професії, відповідно вона інакше і самореалізується у професійній діяльності [1; 4].

На початковому етапі вибору професії, у старшокласників виявляються загальні тенденції в бажаних, престижних типах професійної спрямованості, які не залежать від освітніх установ, в яких вони навчаються. Виявлено, що найбільш бажаним є для них професії підприємливого, художнього та конвенційного типу. У своїй статті А.К. Макаров висловлює власні погляди на найбільш розповсюджені професійні типи особистості серед підлітків, які наразі знаходяться перед одним із найважливіших виборів у своєму житті. На перші місця виходять соціальний, конвенціональний і реалістичний типи. Ймовірно, це пов'язано з тим, що при такій процедурі актуалізуються наявні у підлітка уявлення про професії, уявлення про себе в професії та наявні соціальні установки [6].

Карантинні умови, які були запроваджені навесні 2020 року досить суттєво вплинули на загальне формування уявлень про світ професій. Об-

межене становище зачепило не тільки приватне й суспільне життя кожної особистості, вплинуло на виконання нею соціально-професійних ролей, але й поставило питання про особливості вибору майбутньої професійної діяльності молодим поколінням в умовах обмеженої життєдіяльності.

За даними останніх досліджень, було встановлено, що пандемія, викликана COVID-19, спричинила одне з найбільших в історії порушення в системі освіти, зачепивши на всіх континентах майже 1,6 мільярда учнів у понад 190 країнах. Закриття шкіл та інших навчальних закладів вплинуло більш ніж на 94% учнів у світі та до 99% у країнах із низьким та нижчим за середній рівні доходу. Криза посилює існуючі диспропорції в освіті, зменшуючи можливості в отриманні якісних знань для продовження навчання за певним профілем. Для багатьох дітей, які відносяться до вразливих груп – тих, хто проживає в бідних або сільських районах, біженців, інвалідів та примусово переміщених осіб, а також інших категорій населення освіта є неможливою.

Погіршення навчального процесу, спричиненого загальною пандемією, також загрожує вийти за межі існуючого покоління і знищити освітній прогрес, який утворювався десятиліттями. Вагомий вплив це матиме на тих, хто має труднощі у засвоєнні знань або серйозні проблеми зі здоров'ям, що можуть вплинути на навчальну діяльність. Близько 23,8 мільйонів дітей та молоді (від дошкільної до вищої школи) можуть кинути навчання або зовсім «випасти» з освітнього процесу, втративши мотивацію до навчання або замінивши провідну сферу діяльності пошуком роботи [13].

Особливо звертаємо увагу на те, що подібні порушення в освітній діяльності матимуть суттєві наслідки протягом наступних років у професійному самовизначенні молоді, зокрема підлітків, яке є вкрай важливим для загального розвитку суспільства.

Оскільки фіскальний тиск посилюється, а допомога у розвитку освітнього процесу стає деформованою, фінансування освіти також може зіткнутися із серйозними проблемами, посилюючи значні розриви у фінансуванні освіти до COVID-19. Наприклад, для країн з низьким рівнем доходу та країн із низьким й середнім рівнем доходу цей розрив сягнув приголомшливих 148 млрд. доларів щороку, і тепер він може збільшитися до однієї третини [13].

Незважаючи на те, що уряди країн боролися з розповсюдженням хвороби, закриваючи цілі сектори економіки та вводячи широкі обмеження на мобільність, санітарна криза переросла у велику економічну кризу, яка, як очікується, буде обтяжувати суспільство на наступні роки [12].

Щодо становища з освітнім процесом на території України, то відповідно до постанови Кабінету Міністрів України №211 від 11.03.2020 року

«Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19», уряд запровадив суворий карантин до 22 травня 2020 року [9]. Постанова передбачувала заборону відвідування закладів освіти її здобувачами. В результаті виникла низка проблем, пов'язаних із заборонаю відвідування навчальних установ та переведенням освітнього процесу в дистанційний формат. З цього приводу МОН було надіслано ряд листів та роз'яснень, направлених на уточнення питань, які виникли під час запровадження карантинних обмежень, спричинених епідемічною ситуацією [2].

Епідемічна ситуація за визначенням, яке вказане у Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» вказується, що це показник епідемічного благополуччя території (об'єкта) у певний час, що характеризується рівнем і динамікою захворювання людей на інфекційні хвороби, наявністю або відсутністю відповідних факторів передачі інфекції та іншими обставинами, що впливають на поширення інфекційних хвороб. Також необхідно наголосити на такому визначенні як «карантин». Карантин – сукупність адміністративних та медико-санітарних заходів, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб [3].

Варто зазначити, що в умовах пандемії досить ефективно проявила себе технологія дистанційного навчання, яка наразі має запровадження в усіх навчальних закладах різних типів. Її введення допомагає учням не тільки здійснювати участь у навчальній діяльності з педагогами, але й дає змогу взаємодіяти з працівниками освітніх закладів (психолог, соціальний педагог, адміністрація школи тощо).

Оцінюючи сучасний стан у сфері соціально-економічних відносин, серед підлітків виникає безліч сумнівів, з приводу обрання справи життя. Оцінка різноманітних чинників, таких як прибутковість, безпека на робочому місці, індивідуально-психологічні характеристики індивіда, не дають цілісне уявлення про майбутній професійний вибір. Тому, варто наголосити на одному з досить вагомих на сьогоднішній день чинників професійного самовизначення старшокласників, яким є саме престижність професії.

Питанням престижності професії займалися такі науковці як Е.А. Клімов, М.І. Найдьонов, Л.В. Григоровська, Н.Є. Тихонова, О. Дункан, Б. Барбер, Н.Б. Качайнов, Я.В. Дідковська та інші вітчизняні та зарубіжні автори.

Роль престижу в генезисі професійного самовизначення старшокласників полягає в тому, що він визначає привабливість професій, а також їх популярність серед дітей та молоді, тим самим орієнтуючи їх на до-

мінування одних професій над іншими. Згідно з американськими соціологічними дослідженнями, престиж професій відображає систему розмежування конкретного суспільства, з цієї причини, дослідження питання престижу є одним з ключових елементів на даному етапі функціонування суспільства [5].

За визначенням Н.Н. Ставцева, престижність — це соціокультурний феномен, який суб'єктивний за власною природою, що відображується в суспільній свідомості, а також має об'єктивні причини, які знаходять свої місце в соціокультурному середовищі певного суспільства [11]. М.І. Найдюнов визначає, що престижність професії є досить суттєвим показником у виборі майбутньої сфери діяльності, що впливає на обрання майбутнього фаху у ході та після навчання. Іншим фактором є те, що престиж зумовлює формування бажаного образу, необхідних умінь і навичок, стимулює до професійного зростання та кар'єризму [8].

Варто зауважити, що престиж професії пов'язаний з доходом, освітою, авторитетом, повагою, статусом, привабливістю професії і тому подібне. Він обумовлений, перш за все, уявленнями людей про соціальну ієрархію, що утворюються в суспільстві в процесі міжособистісних відносин. Через це, в окремих професійних сферах виникає досить жорстка конкуренція за посаду та вільні робочі місця, на які може претендувати десятки осіб з відповідною кваліфікацією [11].

Окремо хочемо виділити мікросоціальні чинники, що в подальшому впливають на вибір престижної професії. Зокрема, при обранні майбутньої професії часто виникають конфлікти у системі дитячо-батьківських стосунків, через що, вибір окремого напряму стає неможливим або недоступним. Також вимоги, які ставить перед собою та чи інша професія, призводять до відмови від власних інтересів, смаків та розстановці пріоритетів між іншими сферами власного життя (сім'я, друзі, хобі, дозвілля тощо).

Таким чином, залежність підлітка від зовнішніх умов та вплив найближчого оточення сприяє неправильному розумінню ним поняття «престижності» та невдалому вибору професії. Важливим у подоланні зайвих, неконструктивних думок є робота психолога, що включає в себе допомогу у знаходженні консенсусу з батьками, психопрофілактику у виборі професії «за течією», відмові від помилкових міркувань про престиж в цілому, а також концентрація підлітка на власних можливостях, здібностях та нахилах [4].

Також існує певний соціальний ризик, який пов'язаний з дефіцитом та зменшенням робочої сили у окремих сферах діяльності, зумовлюючи втрату популярності, і як наслідок, порушення стійкості окремих підприємств та структур, що впливатиме на загальний економічний розвиток країни.

Іншим суттєвим важелем щодо престижності є часові рамки. Відомо, що зі змінами у суспільстві, а також враховуючи інноваційний розвиток у науково-технічному прогресі можуть відбуватися перевтілення одного роду занять у інші, повне або часткове ліквідування окремих видів діяльності, а також виникнення нових професій, які з часом можуть стати достатньо престижними та витіснити «престиж минулого». Соціокультурний аспект є не менш вагомим чинником, який стосується престижності професій. Він залежить не лише від загальноприйнятих норм та цінностей, що утворилися протягом суспільно-історичного розвитку, але й залежить від економічного стану країни, географічного місцезнаходження, політичної ситуації в державі та інших вагомих чинників.

Орієнтуючись у виборі майбутньої професійної діяльності на престижність професії, підліток доволі рідко враховує той факт, що оволодіння окремою справою та отримання вигоди від неї може відбутися не одразу, а окремі зовнішні фактори (пандемія, війна, економічна криза, катастрофи) – знизити престиж або цінність професії [3].

Якщо взяти до уваги сучасний стан, викликаний карантинними обмеженнями, то варто зазначити про такі фактори як ризикованість, безпека та соціальна дистанція у ході здійснення професійної діяльності, по відношенню до її престижності. Ізоляція та соціальна дистанція індивідів одне від одного в умовах карантину, викликаних COVID-19, можуть позначитися на виокремленні одних професій від інших. Це зумовить в подальшому обирати такі напрямки, які будуть більш значимими та престижними навіть за дистанційних умов.

Ще одним фактором, який не завжди оцінюється підлітками є співвідношення престижу та затребуваності окремої сфери. Коли на одне робоче місце може припадати до сотні осіб, з яких дійсно лише одна-дві особи можуть отримати дане робоче місце. До таких напрямів діяльності можна віднести ІТ-сферу, медицина, юридична сфера, управління персоналом, коучинг та інші популярні «західні» напрямки. При чому, у подібних випадках такі особливості індивіда як здібності, навички, рівень інтелекту та фізичні дані зовсім не враховуються в процесі самостворення [6].

В умовах постійних криз, які впливають на функціонування різних структур суспільства, а також у зв'язку з тенденціями диференційний зрушень, пов'язаних із загальною пандемією, показник престижності професії як чинник професійного самовизначення підлітка, слугує детермінантною зменшення впевненості осіб в окремих професіях, які раніше високо оцінювались у суспільстві. Негативним є й те, що більшість осіб притримується думки, немов конкуренція на окремі місця та професії буде змен-

шуватися з появою нових сфер діяльності, спричинених карантинними обмеженнями [7].

На даний момент існує досить проблемна ситуація, яка полягає в суперечливості ієрархії престижу та шляхів його встановлення й визначення. У сучасному світі, найбільш престижними висуваються професії, яким відповідає висока оплата праці, а також ті, де наявні величезні можливості для створення швидкої та успішної кар'єри (юрист, менеджер, HR), з іншого боку варто відмітити спад престижу тих професій, що вимагають високої кваліфікації, відповідної освіти, а також різних професійних навичок (інженер, вчитель). Подібна ієрархія престижу відображає кризові зміни сучасного суспільства, що відбуваються під впливом COVID-19 – невідповідність між освітою у закладах освіти, яка здобувається, професією і доходом, що являється індикаторами соціального статусу. В результаті, орієнтуючись на певну систему цінностей у соціумі, діти, які вступають до ЗВО, мають доволі низький шанс отримати робоче місце з високою заробітною платою, що відповідатиме обраному напряму і рівню підготовки. Зрушення, які виникають між рівнем освіти, сферою професійної діяльності та винагородою за роботу, зумовлюють формування рівня престижу у соціумі, це в свою чергу веде не лише до вимушеного працевлаштування не за своєю спеціальністю, а й впливає на мотив учнів, щодо обрання відповідної освіти, закладу вищої освіти, професії тощо.

В Україні був створений окремий перелік професій, який свого часу став першим кроком до формування національного стандарту престижності професій. Даний перелік сформувався відповідно до вимог, які визначені у Міжнародному стандарті класифікації професій ISCO-88, а відповідно й існуючого Національного класифікатора професій України. Для визначення цих професій, була використана шкала, розроблена Д. Трейманом, що слугувала орієнтиром у формуванні та розробці переліку на території України. Завдяки цій системі та активній роботі міністерств, по всій країні вдалося сформувати рейтинг престижності професій, який можна було використовувати в подальших дослідженнях [7].

Окремо варто виділити глобалізаційні процеси, які є направляючими в тенденціях формування престижності професій. Зважаючи на вплив провідних держав світу, зокрема країн Великої сімки, основні бази престижних професій зароджуються саме на їх теренах, з майбутніми перспективами на поширення у провідних та високорозвинутих країнах світу. Зважаючи на даний фактор, підлітки можуть формувати власний стандарт престижних професій, надаючи перевагу саме тим сферам, які мають перспективу та кар'єрний зріст на територіях інших країн, отримуючи мож-

лівість розвиватися не лише вертикально, а й горизонтально, змінюючи місце роботи на більш прибуткове.

Звертаючи увагу на існуючі виклики сучасності, пов'язані з карантинними обмеженнями, викликаними COVID-19, в якості емпіричного дослідження престижності як чинника професійного самовизначення нами було проведено «Диференціально-діагностичний опитувальник» Е.Д. Климова та анкетування за авторською методикою серед учнів середньої загальноосвітньої школи №67 м. Києва (Вибірку склали 56 юнаків та дівчат десятих класів).

Так, за «Диференціально-діагностичним опитувальником» Е.Д. Климова показники за кожним типом професії за рівнями вираженості до різних типів професій (престижності) були розбиті на 3 групи: високий рівень (8–11 стенив); середній рівень (4–7 стенив); низький рівень (0–3 стенив). Виходячи з цього, за результатами досліджень були отримані дані, представлені у таблиці 1 та на рисунку 1.

Таблиця 1. Кількісні показники рівня вираженості (престижності) до різних типів професій у підлітків за кількісним показником (у %)

Рівень вираженості	«Людина природа»		«Людина - техніка»		«Людина - людина»		«Людина - знакова система»		«Людина - художній образ»	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Високий	8	14,30%	10	17,90%	32	57,20%	11	19,60%	13	23,20%
Середній	27	48,20%	27	48,20%	19	33,90%	35	62,50%	19	33,90%
Низький	21	37,50%	19	33,90%	5	8,90%	10	17,90%	24	42,90%

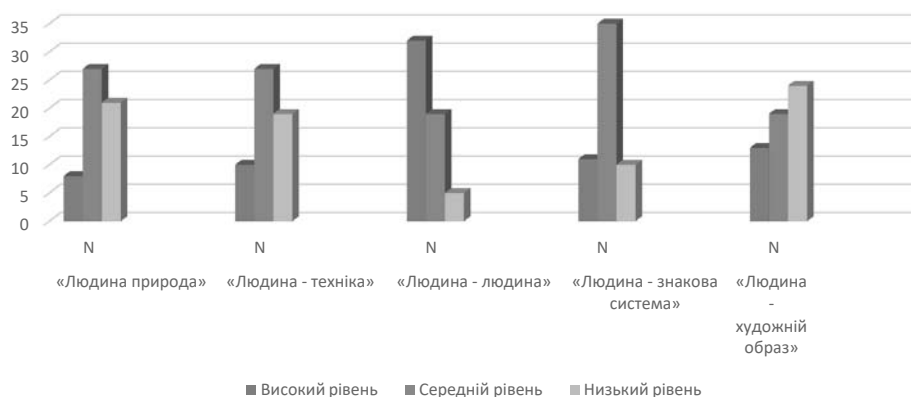

Рис. 1. Показник рівня вираженості професій серед учнів 10-х класів

Оцінивши результати, можна зазначити, що серед респондентів найбільш вираженими є професії типу «Людина-людина», у той же час, коли найменш вираженим типом є «Людина-художній образ». Це можна пояснити тим, що тенденції та виклики сучасності, які стосуються професійної сфери та подальшої кар'єри, зумовлюють розвиток різноманітних умінь і навичок, які необхідні для ефективної взаємодії з людьми (колеги по роботі, персонал, клієнти, пацієнти тощо). Також варто зауважити, що передові професіонали відповідного типу постійно будуть високо оцінюватися на ринку праці. З цього можна зробити висновок, чому саме професії типу «Людина-людина» є найбільш вираженими серед респондентів.

Результати опитування щодо престижності сфер професій у сучасних карантинних умовах представлені у діаграмі 1.

Діаграма 1. Статистика престижності професій в сучасних умовах за різними сферами

Оцінюючи результати опитування, можна зазначити, що не дивлячись на ситуацію з пандемією, а також ризики та небезпеку, які несе COVID-19 для усіх тих, хто працює наразі у медичній сфері, частина підлітків все ж вважає даний напрям досить престижним у найближчому майбутньому.

Таким чином, будучи інтегральним показником соціально-економічного статусу людини, престижність професій виступає доволі значущим орієнтиром у виборі майбутньої спеціальності, вона впливає на вибір місця професійної діяльності після завершення навчального закладу, формує образ бажаних професійних досягнень, мотивує особистість до вдосконалення професійної майстерності та кар'єрного зростання. З цього погляду престижність виступає як значний внутрішній ресурс накопичення потенціалу як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Щодо

останнього, то у періоди розвитку, вчасне опрацювання розповсюджених у масовій свідомості уявлень, які впливають на формування престижності окремих професій, пришвидшує отримання структурними і корпоративними суб'єктами потрібних їм людських ресурсів.

Динаміка професійного самовизначення зумовлена зміною ставлення особистості до самої себе, до престижності професії, а також тими умовами, в яких вона існує та розвивається. Частіше всього, у ході зростання професіоналізму людини у неї також зростають вимоги до самої себе та змінюються критерії оцінювання власної особистості [6]. При потраплянні у професійну сферу, фахівець різко відкидає думки щодо власного професіоналізму, поступово занурюючись у себе та маючи сумніви у власній компетентності, а з впливом пандемії – можливістю втратити роботу, подібні думки та напруга лише зростають.

Висновки. Для допомоги у вирішенні різноманітних запитів, які пов'язані зі співвідношенням престижності, рівня освіти та майбутньої перспектив, потрібно систематично проводити профорієнтаційну роботу в закладах середньої освіти, з метою попередження виникненню хибних уявлень про світ професій, здійснювати профілактичну та роз'яснювальну роботу з батьками та дітьми, займатися психокорекцією у випадках дезадаптації після впливу різних факторів, запобігати впливу деструктивних чинників у процесі вибору престижної професії, формувати навички саморегуляції та саморефлексії тощо.

Отже, можна зробити висновок, що престижність як чинник професійного самовизначення в умовах карантинних обмежень, посідає важливе місце в структурі обрання майбутнього фаху та виду діяльності підлітком. Врахування цього фактору допоможе дівчатам та хлопцям у подальшому сфокусуватися на певній спеціальності, враховуючи інші чинники, що можуть вплинути на досягнення успіху в майбутній професійній діяльності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розвитку питань престижності різноманітних професій в особливі періоди, а також у розробці та впровадженні психологічних тренінгових програм щодо вибору майбутньої професії підлітками.

Література

1. Арендачук И.В. (2013). Теоретические основы дисциплины «Самоопределение и профессиональная ориентация учащихся»: Учебное пособие для студентов педагогических и психологических специальностей. – Саратов: Изд-во Наука

2. Гриневич Л., Ільч Л., Морзе Н., Прошкін В., Шемелинець І., К. Линьов, та ін. (2020). Організація освітнього процесу в школах України в умовах карантину: аналітична записка. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка. Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31739/1/L_Hrynevych_L_Ilich_K_Lynov_N_Morze_O_Protsenko_V_Proshkin_H_Rii_Analit_zapiska_2020.pdf
3. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про захист населення від інфекційних хвороб» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 29, ст. 228) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16125-14#Text>
4. Климов Е. А. (2004) Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия»
5. Лебединцева Л.А. (2016). Социология профессий : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. Л. А. Лебединцева (Ред). Москва : Издательство Юрайт
6. Маркова А.К. (1996). Психология профессионализма. Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание»
7. Найдюнов М. І. (2013). Психологія престижності професій. (Монографія). Кіровоград : Імекс-ЛТД Режим доступу: <http://iris-psy.org.ua/publ/pop.pdf>
8. Найдюнова М.І., Григоровська, Л.В., (2013). Соціально-психологічні чинники престижності професій: підготовка молоді до активного самоздійснення на сучасному ринку праці. Н.І. Найдюнова & Л.В. Григоровська (Ред). Кіровоград : Імекс-ЛТД. Режим доступу: <http://iris-psy.org.ua/publ/spfor.pdf>
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України корона вірусу» від 11 березня 2020 р. № 211 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>
10. Пряжников Н.С. (2013). Самоопределение и профессиональная ориентация учащихся : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. Москва: Издательский центр «Академия»
11. Старцева Н. Н. (2017). Социология профессий и профессиональных групп : учебное пособие. – Екатеринбург: УрГУПС
12. Andreas Schleicher (2020). The Impact of COVID-19 on Education: Insights From Education at a Glance 2020, p. 31 Режим доступу. <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf>
13. POLICY BRIEF: EDUCATION DURING COVID-19 AND BEYOND. (2020). Режим доступу: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

References

1. Arendachuk I.V. (2013). Teoreticheskie osnovy discipliny «Samoopredelenie i professional'naya orientaciya uchashchihsya»: Uchebnoe posobie dlya studentov

- pedagogicheskikh i psihologicheskikh special'nostej. – Saratov: Izd-vo Nauka [In Russian]
2. Grinevich L., Il'ich L., Morze N., Proshkin V., SHemelincev I., K. Lin'ov, ta in. (2020). Organizaciya osvith'ogo procesu v shkolah Ukraïni v umovah karantinu: analitichna zapiska. Kiïv: Kiïvs'kij universitet imeni Borisa Grinchenka. Rezhim dostupu: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31739/1/L_Hrynevych_L_Ilich_K_Lynov_N_Morze_O_Protsenko_V_Proshkin_H_Rii_Analit_zapiska_2020.pdf [In Ukrainian]
 3. ZAKON UKRAÏNI «Pro zahist naselennya vid infekcijnih hvorob» (Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni (VVR), 2000, № 29, st. 228) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16125-14#Text> [In Ukrainian]
 4. Klimov E. A. (2004) Psiholoriya professional'noro samoopredeleniya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij. – M.: Izdatel'skij centr «Akademiya» [In Russian]
 5. Lebedinceva L.A. (2016). Sociologiya professij : uchebnik i praktikum dlya bakalavriata i magistratury. L. A. Lebedinceva (Red). Moskva : Izdatel'stvo YUrajt [In Russian]
 6. Markova A. K. (1996). Psihologiya professionalizma. Moskva: Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond «Znanie» [In Russian]
 7. Najd'onov M. I. (2013). Psihologiya prestizhnosti profesij. (Monografiya). Kirovograd : Imeks-LTD Rezhim dostupu: <http://iris-psy.org.ua/publ/pop.pdf> [In Ukrainian]
 8. Najd'onova M.I., Grigorovs'ka, L.V., (2013). Social'no-psihologichni chinniki prestizhnosti profesij: pidgotovka molodi do aktivnogo samozdijsnennya na suchasnomu rinku praci. N.I. Najd'onova & L.V. Grigorovs'ka (Red). Kirovograd : Imeks-LTD. Rezhim dostupu: <http://iris-psy.org.ua/publ/spfop.pdf> [In Ukrainian]
 9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni «Pro zapobigannya poshirennyu na teritorii Ukraïni korona virusu» vid 11 bereznya 2020 r. № 211 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> [In Ukrainian]
 10. Pryazhnikov N.S. (2013). Samoopredelenie i professional'naya orientaciya uchashchihhsya : uchebnik dlya stud. uchrezhdenij vyssh. prof. obrazovaniya. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya» [In Russian]
 11. Starceva N. N. (2017). Sociologiya professij i professional'nyh grupp : uchebnoe posobie. – Ekaterinburg: UrGUPS [In Russian]
 12. Andreas Schleicher (2020). The Impact of COVID-19 on Education: Insights From Education at a Glance 2020, p. 31 Rezhim dostupu. <https://www.oecd.org/education/the-impact-of-covid-19-on-education-insights-education-at-a-glance-2020.pdf>
 13. POLICY BRIEF: EDUCATION DURING COVID-19 AND BEYOND. (2020). Rezhim dostupu: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

Susanna Kytaieva

Team Projects in the Online Course “Methods of Teaching English”

The author describes the team project of teaching remote methods of learning English in the academic year 2020/2021 at the Kiev-Mohyla Academy.

Common teacher preparation programs are tasked with two big outcomes: (1) helping teacher candidates prepare to be effective teachers through coursework that emphasizes their growth in understanding theory, content, and the context of the teaching profession, and (2) providing teacher candidates with teaching experiences that allow them to apply what they have learnt in their coursework with pupils (Christman 5). In other words, teaching practice is considered an important component in preparing students for teaching profession.

In situations of actual school practice a single student teacher is mentored by one qualified veteran classroom teacher. The student teacher learns from the classroom teacher and the students while gaining important classroom experience. Students benefit by having an extra adult in the room who is able to give support in innumerable ways (Bess 9). This type of student teaching practice is very common, and appears to be most effective.

In the National University of “Kyiv-Mohyla Academy” the course of Methods of Teaching English is optional and consists of 7 lectures and 6 seminars/practical lessons. The program does not include any actual school practice, so seminars/practical lessons is the only time when students bring their background knowledge of theory into practice to test how they can best help students to learn. The impossibility to arrange such activity for students in this university has made it necessary to find an alternative solution to this traditional student teaching model. That solution is the team teaching method.

As the name suggests, team teaching (also known as a *collaborative teaching or co-teaching method*) is done by a group of teachers, working as a team (Neilsen 55). The team can range from 2 to 5 teachers who will teach the same group of students. It came into existence in the year 1954 in the USA and since then has been mainly used in developing courses and teaching strategies. Many educators consider this method one of the greatest innovations in the teaching sector (Buskey 15).

There are mainly two types of team teaching method: hierarchic and synergetic. Hierarchic team teaching is similar to a pyramid where different levels of teachers are organized in a structure from top to bottom. The team leader is placed at the top, mid-level teachers just below the team leader and normal teachers are at the bottom. In synergetic team teaching, there is no differentiation between teachers. All members of the team collaborate in planning, designing and teaching (*Team Teaching* 21).

In the Academy, the team teaching method has been used at the practical lessons in the course of methods of teaching English. The synergetic type of team teaching has proved its effectiveness in the off line environment as the one which offers good opportunities for developing teambuilding skills, improving interpersonal relations, and building up students' self-confidence.

In 2020 the spreading of COVID 19 forced closing the university and 2020–2021 academic year started online via zoom. Those drastic changes made it necessary to determine the appropriateness of using the team teaching method at online practical lessons in the given course. Thus this paper presents the results of experimental online practical training in the course Methods of Teaching English in Kyiv-Mohyla University in the autumn semester 2020.

Participants

During the autumn 2020 a group of 19 students took the on line course of Methods of Teaching English (via ZOOM). After 7 interactive lectures, students were divided into 5 teams (4 teams consisted of 4 members and 1 team – 3 members). Each team appointed a leader who coordinated their activities.

Procedure

Each practical lesson was preceded by a team meeting via Zoom where students worked together on the project.

Every team prepared a 5-minute report and a 10-minute microteaching session for six practical lessons: 1) Teaching vocabulary; 2) Teaching grammar; 3) Teaching to Speak; 4) Teaching to listen; 5) teaching to read; 6) Teaching to write.

Students were given the instruction for their report:

- I. Present your project (5 minutes).
 1. Clarify your purpose of teaching _____ (vocabulary, grammar, etc.)
 2. Describe your teaching situation (place of teaching, students’ age, level)
 3. Give a theoretical rationale for teaching (_____) in your situation.
- II. Microteaching session – 10 minutes (your peers will act as pupils).

After each practical lesson, every team had a detailed discussion of the lesson conducted. They used the following questionnaire:

1. Did you set the goal clearly?
2. Did you manage to keep all the students engaged?
3. Were the tools used effectively?
4. Did you speak only English? If you spoke Ukrainian (L1), could it have been avoided?
5. Did the students enjoy the activity?
6. Did all the students effectively achieve the goal?

Finally, every student filled out a self-evaluation form and uploaded it on the platform to be evaluated by the professor.

Evaluation form included the following items:

1. Lesson Plan Information: Topic/ Name/ Length of Lesson: 10 minutes
2. Objective: *Why did we learn this?*
3. Learning outcome: *What were the students be able to do/know by the end of the lesson?*
4. Assessment and Feedback: *How did I know students had learned what I intended?
How did they know?*
5. Minds On: *How did I focus my students’ attention?*
6. Action: A. *How did I engage all my students in class activities?*
B. *Resources/Materials*
7. Consolidate and Debrief: *How did I bring all the important ideas from the learning experiences together for/with the students? How did I check for understanding?
How did I conclude the lesson?*
8. My Reflections on the lesson: *What do I need to do to become more effective in assessing learning and providing feedback?*

Results

A review of the data indicates that online collaborative work on the projects has been perceived by all students as an enjoyable and useful learning experi-

ence. Deprived of physical presence in traditional classrooms and socializing with peers and teachers on campus, all the students welcomed online communication.

Students had the opportunity to share their experiences in teaching, discussed what they noticed about the ways students taught a particular lesson, analyzed in detail every lesson, including teaching goals, activities, techniques, students' behavior in the role of teachers.

Students came to understanding that teaching as part of a team would work if the team are willing to work together in a professional partnership, not try to outdo each other, but work to do what is best for pupils they teach.

Students reported that they accumulated new ideas and teaching techniques. Their interaction and logic have improved drastically as they learnt to question things and communicate their ideas. In the discussions, they got to learn how to respect the contradicting ideas, accept these ideas, give their opinions and arguments in return.

Students had a good opportunity to practice articulating their ideas to others. These ideas needed discussing which finally led to some interesting innovative teaching practices. It is worth noting that one student had strong computing skills and willingly shared his experience with the other team members. The visuals designed by that team were really great.

Another positive outcome of collaboration on the projects was gaining self-confidence by most students (very important professional quality for a teacher – See: Rosenfeld). One student explained that fact in the following way. She confessed that she is very shy by nature, but in the online sessions she felt she was not alone and her peers would understand and relate to her anxiety and nervousness. That idea helped her to take nervousness under control. Teamwork on the project allowed her to get used to working with her peers, gave her courage to discuss lessons and other issues with them. She was active and successful in giving lessons as a part in her team.

The students emphasized that online sessions promoted better bonding between them and the professor who took an active part in their discussions. Students liked the guidance the professor provided as well as the independence they had when they presented their projects at online practical lessons. Students appreciated how the professor asked them questions and listened to what they wanted to say. As a result, students (even those with a shy personality) actively participated in discussions, put forth a variety of new and sometimes very original ideas.

The analysis of the experiment has revealed some challenges. The most serious one is a personality conflict. In one of the teams, a student with contradicting personality tried to dominate, ignored opinions of the other members,

made them follow his decisions which led to continuous arguing at the online meetings. As a result, most their microteaching sessions were the worst. Nevertheless, this negative experience helped the group to see the advantages of good interpersonal relations and the importance of communication in a team.

Another challenge to online team teaching is the time spent on coordination and planning. If we compare the efforts required for teaching solely with the efforts required to teach in a team, then the later one is undoubtedly much harder and would require deep study, time and planning. It takes even more time in case of online team teaching. Our students spent much time on meetings via Zoom devising the lesson flow and activities to be carried out. In contrast to traditional offline microteaching sessions, their online sessions lasted longer for technical reasons and weaker feedback from peers who acted as pupils.

In the discussion of those challenges after every practical lessons it was found out that

a team teaching style was new to students; they did not have perfect coordination at the first go, and had to do many trails for reaching the most effective format. There was an overlap of ideas among students; they could not impart whatever they thought of. There were cases when students overestimated or underestimated the time required to complete the planned teaching tasks which had a negative impact on the lesson the team gave.

Despite the challenges, the benefits of online team projects in the given course seem to far outweigh any drawbacks that were mentioned. The students agreed that team teaching was better for them than the more traditional one-on-one model of student teaching. Moreover, they came to better understanding of such important skill as the openness of mind: they must be open to change, embrace new forms of teaching both traditional and online, be able to act professionally in ever changing teaching environment. The results of the exam test proved the effectiveness of team projects in training future teachers.

Works Cited

- Bess, James L. *Teaching alone, teaching together: transforming the structure of teams for teaching*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000.
- Buckey, F.J. *Team Teaching: What, Why, and How?* SAGE Publications, Inc., 2000.
- Christman, D., Martin, B. N. and W. W .Lockwood. “Chasing a Gendered Agenda: Collaboration and Team Teaching in Higher Education” *Journal of Women in Educational Leadership*, 2004. – 5–28.
- Neilsen, J. and J.K. Phillips. *The Art of Collaboration in the Classroom: Team Teaching Performance*. Virginia Commonwealth University Richmond, Virginia May, 2007

Rosenfeld, Barbara, et al. "Team Teaching: A New Paradigm for Student Teachers." *NERA Conference Proceedings 2013*. NY: Brooklyn College of the City of New York. 25 Oct.2013. – Web. – 15 Feb.2021.

Team Teaching and Team Learning in the Language Classroom: Collaboration for innovation In ELT. Ed.Akira Tajino, Tim Stewart, and David Dalsky. Routledge, 2017.

Zdzisław Sirojć

Metropolie i kataklizmy – wielkomiejski charakter COVID-19

*Metropolises and natural disasters – the metropolitan nature
of COVID-19*

*The article is devoted to various types of cataclysms that have haunted
and haunted large cities. The purpose of the article is:*

- presentation of the essence of modern metropolises,*
- presentation of the essence of cataclysms,*
- showing more important examples of cataclysms that took place in the
history of the development of large cities,*
- characteristics of the COVID-19 pandemic as a metropolitan cataclysm.*

Wprowadzenie

Powstawanie wielkich miast zawsze wiązało się z wielkim ryzykiem. Jest to jednak proces nieunikniony. Rozwój naszej cywilizacji bowiem, zawsze był związany z rozwojem miast, a powstanie i rozwój wielkiego miasta czy metropolii było i jest przejawem cywilizacyjnego rozwoju danego społeczeństwa.

Proces urbanizacji nabrał dynamiki wraz z procesem industrializacji, który w XVIII wieku zapoczątkowała rewolucja przemysłowa. Dla współczesnej urbanizacji zaś, charakterystyczny jest proces metropolizacji, który związany jest z procesem globalizacji.

Procesy te nabierają współcześnie tempa. Szacuje się, że około połowy XXI wieku w wielkich miastach będzie żyło 2/3 ludności globu. Staniemy się zatem w przewadze ludźmi zurbanizowanymi, obywatelami metropolii.

Zdajemy sobie oczywiście sprawę, że procesy te niosą ze sobą wiele zagrożeń. Mogliśmy obserwować je w przeszłości, obserwujemy je także i dzisiaj. Szczególnie boleśnie odczuwamy skutki pandemii COVID-19. Nic jednak na razie nie jest w stanie zatrzymać tych procesów. Ludzie wyciągną z obecnej sy-

tuacji wnioski i bogatsi w nowe doświadczenia dalej będą skupiać się w metropoliach. Dlaczego? Dlatego, że jest to bardziej korzystne na tym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego. Koncentracja ludzi, kapitału, nauki i informacji bowiem, zwiększa efektywność gospodarowania.

Celem niniejszego artykułu jest:

- przedstawienie istoty współczesnych metropolii i ważniejszych źródeł kataklizmów,
- pokazanie przykładów zagrożeń, jakie w historii niósł ze sobą rozwój wielkich miast i metropolii,
- charakterystyka pandemii COVID-19 jako kataklizmu metropolitalnego,
- wskazanie wniosków, jakie z tej sytuacji należy wyciągnąć.

Metropolie i ich istota

Pierwsze miasta (protomiasta) wykształciły się w neolicie. Za najstarsze miasto uznaje się obecnie Jerycho (Palestyna), powstałe w IX tysiącleciu p.n.e.

Już w starożytności niektóre miasta wyróżniały się w otoczeniu przede wszystkim wielkością i wypełnianymi funkcjami. Pierwszym uznanym wielkim miastem było Uruk w południowej Mezopotamii, którego dynamiczny rozwój przypada na drugą połowę IV tysiąclecia p.n.e.

Wielkie miasto to jednostka osadnicza z względnie dużą liczbą ludności, wielkość której może różnić się w różnych epokach historycznych, w różnych kulturach lub regionach geograficznych, zajmująca znaczące terytorium, mająca zabudowę wielkomiejską, zróżnicowaną gospodarkę miejską, bogactwo miejskich instytucji i społecznych interakcji, będąca wielkim ośrodkiem kultury i przedstawiająca wielofunkcyjny system miejski, uznawany przez mieszkańców i otoczenie jako wielkie miasto¹. Współcześnie przyjmuje się dolną granicę wielkiego skupiska ludności miejskiej (miasta, aglomeracji miejskiej, konurbacji, itp.) na 500 tysięcy lub 1 milion mieszkańców.

Nowożytnie wielkie miasta przybierały najczęściej postać metropolii, miasta (aglomeracji miejskiej) o znacznej liczbie ludności, wypełniającogoe ważne funkcje (administracyjne, ekonomiczne, kulturalne itp.) w państwie lub regionie.

Proces urbanizacji („umiastowienia”), który początkowo przebiegał dość wolno, nabrał tempa w erze przemysłowej, obejmując coraz to nowe obszary. Charakteryzował się:

- powstawaniem nowych miast i powiększaniem dotychczasowych obszarów miejskich,

¹ Z. Sirojć, *Socjalno-ekonomiczskije problemy razwitja krupnych gorodow*, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Kijew 2010, s. 27.

- zwiększaniem liczby ludności zamieszkującej miasta,
- przejmowaniem miejskiego stylu życia,
- pracą w ciągle rozwijającym się przemyśle,
- degradacją środowiska naturalnego.

Współcześnie metropolię pojmujemy jako historycznie ukształtowaną, wielką, skoncentrowaną wokół wielkiego miasta lub grupy miast (najczęściej liczącą powyżej 500 tys. lub 1 mln mieszkańców), formą osiedleńczą, funkcjonującą jako złożony lub wielokrotnie złożony geosystem, konkurujący i kooperujący w skali globalnej z innymi podmiotami lub systemami w celu zaspokajania potrzeb mieszkańców i zapewnienia jej możliwości dalszego rozwoju².

We współczesnym procesie urbanizacji dominuje metropolizacja, przejawiająca się w dynamicznym rozwoju metropolii.

Proces metropolizacji charakteryzuje się tym, że:

- powstają metropolie – nowe formy osadnictwa miejskiego,
- charakteryzują się one nieciągłością wykorzystania przestrzeni,
- mają ograniczoną przestrzeń do wykorzystania,
- konkurują z innymi metropoliami, czy podmiotami społeczno-ekonomicznymi,
- współpracują z innymi obiektami w globalnej skali³.

W literaturze naukowej metropolie często są utożsamiane z wielkimi miastami. Jednak, naszym zdaniem, pojęcie wielkiego miasta jest szersze niż metropolii. Wielkie miasta i metropolie w tradycyjnym ich pojmowaniu są charakterystyczne dla każdej epoki historycznej. Metropolie w obecnym znaczeniu tego słowa, to wielkie miasta poddane procesowi metropolizacji. Wśród współczesnych metropolii wyróżniamy metropolie globalne (Londyn, Nowy Jork, Tokio, Paryż), kontynentalne, krajowe, regionalne i lokalne.

Współczesne wielkie skupiska ludności miejskiej zajmują niejednokrotnie znaczne terytoria, a niektóre z nich osiągają liczbę ludności większą niż średniej wielkości państwa.

Obecnie mamy na świecie ponad 30 miast liczących więcej niż 10 milionów i ponad tysiąc liczących więcej niż 500 tysięcy mieszkańców. Mieszka w nich ponad 2 mld ludności, z czego połowa w Azji. To ponad połowa miejskiej ludności świata, która z kolei stanowi ponad połowę ludności globu. W połowie XXI wieku zdecydowana większość ludności świata będzie mieszkać w metropoliach i położonych wokół nich obszarach zurbanizowanych. Pod koniec XXI wieku ludność największych miast osiągnie wielkość kilkudziesięciu milionów mieszkańców.

² Ibidem.

³ Zob.: B. Jałowiecki, *Metropolie*, Białystok 1999.

Największe metropolie świata osiągają obecnie ponad 20 mln ludności. Tokio, Kanton, Dżakarta, Seul, Szanghaj, Meksyk, Delhi, Nowy Jork, Sao Paulo, Karaczi, Mumbai, Manila – to gigantyczne aglomeracje miejskie wytwarzające znaczną część PKB każdego kraju, na terytorium którego się znajdują.

Proces metropolizacji jest tylko etapem w rozwoju urbanizacji, a rozwój metropolii – formą w rozwoju osadnictwa.

Metropolie mogą się łączyć i tworzyć nowe, bardziej złożone formy skupisk ludności, np. wskutek łączenia się metropolii powstają megapolie (od gr. miasta Megapolis – wielkie miasto). To proces przechodzenia do kolejnego etapu urbanizacji – megapolizacji. Obserwujemy go np. w Ameryce Północnej, Japonii, Chinach, Indii, Brazylii i Europie Zachodniej. Największe trzy chińskie megalopolis skupiają obecnie po ponad 100 milionów mieszkańców każde.

Kataklizmy i ich rodzaje

Kataklizmy to ekstremalne zjawiska występujące na określonych obszarach Ziemi. Mają one charakter naturalny. Mogą powodować ogromne straty materialne, straty w ludziach, czy zmieniać charakter środowisko⁴.

Do najbardziej znanych kataklizmów zalicza się m.in.:

- powodzie,
- pożary,
- trzęsienia ziemi,
- susze,
- wybuchy wulkanów,
- huragany, tornada i cyklony,
- tsunami,
- lawiny,
- osuwiska,
- epidemie,
- plagi,
- ekstremalne temperatury, itp.

W języku polskim kataklizmy określane są jako klęski żywiołowe. Prawnie definiuje je Ustawa o stanie klęski żywiołowej⁵. Mowa w niej o dwóch jej postaciach: katastrofie naturalnej i awarii technicznej (powstałej z różnych przyczyn). Ich skutki zagrażają zdrowiu i życiu dużej liczny ludzi, zniszczeniu mienia o wielkich rozmiarach lub środowiska na wielkim obszarze.

⁴ https://pl.wikipedia.org/wiki/Klęska_żywiolowa

⁵ Dz. U. z 2017 roku, poz. 1897.

Jeśli mówi się w niej o katastrofie naturalnej, to rozumie się przez to naturalne zdarzenie (zjawisko). Może być ono wywołane np. intensywnymi opadami deszczu czy śniegu, silnymi wiatrami, wyładowaniami elektrycznymi, czy też przybierać postać kataklizmów wymienionych wyżej.

Awaria techniczna to nieprzewidywalne zniszczenie obiektu technicznego o znacznych skutkach. Może być samoistne, nastąpić wskutek działań przyrody, czy działań człowieka, np. działań terrorystycznych.

Kataklizmy i metropolie

W historii naszej cywilizacji mieliśmy do czynienia z wieloma kataklizmami, które dotknęły wielkie miasta, czy metropolie.

Ze starożytności znane są nam biblijne plagi egipskie, wielki pożar Rzymu w roku 64, czy plaga Antoninów w starożytnym Rzymie, która w latach 165–180 pochłonęła około 5 mln ofiar.

Kataklizmy dotknęły także i inne wielkie starożytne miasta. Stało się to z udziałem człowieka, bądź bez jego udziału. Zniknęły z mapy świata m.in. tak znamienite starożytne miasta jak: Babilon, Memfis, Uruk, Ur, Persepolis, Linzi, czy wiele innych.

Więcej informacji o różnego rodzaju kataklizmach mamy ze średniowiecza. W latach 541–542 zaraza Justyniana (epidemia dżumy) w Cesarstwie Bizantyńskim pochłonęła ponad 30 mln ofiar. Szczególnie dotkliwe straty poniosła jego stolica – Konstantynopol. W Azji znana była epidemia ospy, która nawiedziła Japonię w latach 735–757. Ale największym kataklizmem w historii była epidemia dżumy, czyli „czarna śmierć”, która dotknęła Europę w latach 1347–1351. Spowodowała ona śmierć około 200 mln osób i zahamowała rozwój gospodarczy kontynentu na wiele dziesięcioleci, a największe miasta Europy znacznie zmniejszyły swoje zaludnienie.

W średniowieczu zanikły także takie wielkie ośrodki miejskie jak: Karakorum, Wielki Bułgar, Saraj, Kartagina, a na kontynencie amerykańskim miasta Majów.

Kataklizmy w czasach nowożytnych są już dobrze udokumentowane⁶. Mieliśmy w tej epoce do czynienia z epidemiami ospy (1520), zarazy meksykańskiej i włoskiej (XVI wiek), cholery (XIX wiek) i rosyjskiej grypy (1889–1890).

W latach 1665–1666 wielka zaraza dotknęła Londyn. Zmarło wtedy około 100 tysięcy ludzi. Prawie równocześnie (1666) miasto ogarnięte zostało wiel-

⁶ Zob.: I.A. Riazanow, *Wielkie katastrofy w historii Ziemi*, PWN, 1986; M. Pasternak, *Krótką historia wielkich katastrof*, 2000; M. Rosalak, *Tsunami historii. Jak żywioły wpływały na dzieje świata?* Warszawa 2016; <https://www.medicover.pl/o-zdrowiu/historia-pandemii>; <https://wiadomości.onet.pl/kraj/pandemia...>

kim pożarem, który pochłonął 2/3 angielskiej metropolii. W roku 1728 pożar zniszczył prawie 1/3 Kopenhagi. W roku 1755 wskutek katastrofального trzęsienia ziemi legła w gruzach Lizbona. W roku 1812 natomiast w rezultacie najazdu Napoleona spalona została drewniana część Moskwy.

W dziejach współczesnych liczba kataklizmów, które dotknęły wielkich miast, znacznie wzrosła⁷. Mieliśmy do czynienia z największą współczesną epidemią grypy „hiszpanki”, która pochłonęła około 100 mln ofiar. W XX i XXI wieku kataklizmy dotknęły m.in. takie metropolie jak:

Kraków (powódź, 1903),
 Baltimore (pożar, 1904),
 San Francisco (trzęsienie ziemi, 1906),
 Izmir (pożar, 1922),
 Tokio i Jokohama (trzęsienie ziemi, 1923),
 Tokio (tsunami, powódź, 1927),
 Hiroszima i Nagasaki (wybuch bomby atomowej, 1945),
 Aszchabad (trzęsienie ziemi, 1948),
 Chongqing (pożar, 1949),
 Kansas City (powódź, 1951),
 Skopje (trzęsienie ziemi, 1963),
 Taszkent (trzęsienie ziemi, 1966),
 Tangszan (trzęsienie ziemi, 1976),
 Bukareszt (trzęsienie ziemi, 1977),
 Wrocław (epidemia ospy, 1980),
 Meksyk (trzęsienie ziemi, 1985),
 Kobe (trzęsienie ziemi, 1995),
 Wrocław (powódź, 1997),
 Nowy Orlean (huragan i powódź, 2010).

Coraz częściej współczesne społeczeństwa dotykały różnego rodzaju epidemie:

- cholery (od początku wieku do roku 1923),
- grypy (oprócz „hiszpanki”, grypa azjatycka w latach 1957–1958, grypa hongkońska w latach 1968–1970, grypa rosyjska w latach 1977–1978, „świńska” grypa w latach 2009–2010),
- HIV/AIDS (od roku 1981),
- SARS (2002–2004),
- Ebola (2014–2016),
- MERS (od 2015).

⁷ <https://www.ekologia.pl/srodowisko/specjalne/najczestsze-pozary-...>; <https://www.ekologia.pl/srodowisko/ochrona-srodowiska/najczestsze-powodzie-...>

Spośród wyżej wymienionych w środowiskach miejskich najbardziej dogodny rozwój uzyskała epidemia HIV/AIDS. Jej rozwój skorelowany był z rozwojem narkomanii w końcu XX wieku, które to zjawisko koncentrowało się w wielkich miastach.

Pandemia COVID-19 jako metropolitalny kataklizm

Pandemia to epidemia o znacznych rozmiarach, obejmująca znaczne obszary globu. Taki charakter ma epidemia COVID-19.

Kiedy w końcu roku 2019 w chińskiej metropolii Wuhan wybuchła epidemia COVID-19, nikt nie przypuszczał, że spowoduje ona tak straszliwe skutki dla globalnego społeczeństwa i globalnej gospodarki, a dla niektórych krajów (np. Polski) w szczególności. Zależały one bowiem, od wielu czynników: od stanu gospodarki, od organizacji społecznej, od posiadanego intelektualnego i społecznego kapitału, od stanu rozwoju nauki i medycyny w szczególności. Od nich zależy zatem także, w jaki sposób poszczególne państwa i ich społeczeństwa poradzą sobie z usuwaniem skutków pandemii.

Badania pokazały, że wśród głównych czynników umieralności na COVID-19 były m.in.:

- gęstość zaludnienia,
- przeludnienie mieszkań,
- zaawansowany wiek populacji,
- znaczne nierówności dochodowe,
- chłodny klimat⁸.

Jedną z cech charakterystycznych tej pandemii jest jej wielkomiejski charakter. Ponad jej 90 % ofiar to mieszkańcy metropolii. Dotknęła ona w szczególności takie wielkie miasta jak: Nowy Jork, Londyn, Mediolan, Moskwę, Melbourne, Pekin, Oslo, Barcelonę, Madryt, czy Warszawę. Ale niektóre z nich dobrze poradziły sobie z pandemią, np.: Singapur, Seul, Hongkong, Tokio, czy San Francisco.

Jednakże rozwój tych form osadnictwa nie jest zagrożony. Siła wielkich miast, w szczególności megamiast, polega na tym, że „są hubami produktywności. Duże zgrupowanie na ograniczonej przestrzeni pracowników, firm, klientów, dostawców, uniwersytetów, banków, inwestorów i pożyczkodawców napędza transfer wiedzy, innowacje oraz PKB *per capita*⁹.

⁸ Czy pandemia doprowadzi do powolnej „śmierci” wielkich miast?, <https://forsal.pl/gospodarka/demografia/artykuly/7754618, czy-pandemia-...>

⁹ Ibidem.

Koronawirus spowodował jednak spowolnienie gospodarcze w większości światowych metropolii, uszczuplenie ich dochodów budżetowych oraz ograniczenie inwestycji. Szczególnie ucierpiały takie dziedziny gospodarki miejskiej jak: turystyka, w szczególności gastronomia i hotelarstwo, transport, czy szeroko pojmowana kultura.

Konieczne będą jednak zmiany w dotychczasowych strategiach rozwoju metropolii. Zebrane w czasie pandemii COVID-19 doświadczenia powinny stać się bazą dla tych zmian.

Podsumowanie

Analizując powyższe możemy pokusić się o kilka uwag:

1. Współczesne metropolie stanowią wielkie centra zarządcze. Czasowe ograniczenie wypełnianych przez nie funkcji, np. z powodu jakiegoś kataklizmu, powoduje ogromne straty dla konkretnego społeczeństwa. Będą one tym większe, im większą rolę dana metropolia pełni w globalnej sieci miast i w globalnej gospodarce.
2. Postępujące zmiany klimatyczne będą przynosiły ekstremalne zjawiska naturalne, czyli kataklizmy. Na wiele z nich człowiek nie ma wpływu, ale do pewnego stopnia może się przed nimi zabezpieczyć. Np. na obszarach sejsmicznych stosowany jest określony typ budownictwa. W dłuższej perspektywie niezbędne są zmiany w podejściu społeczeństw do ochrony środowiska.
3. Wysoka gęstość zaludnienia w metropoliach i położonych wokół nich obszarach zurbanizowanych oraz gęsta ich zabudowa skutkują znaczną liczbą ofiar w przypadku dotknięcia ich przez kataklizmy.
4. Niektóre z nich, jak epidemie, czy pandemie, czego przykładem jest COVID-19, mają wielkomiejski charakter. Powoduje to, że społeczności te, a w szczególności ich władze, stale powinny podejmować różnego rodzaju działania zapobiegawcze.
5. Pandemia COVID-19 wyrządziła wielu metropoliom znaczne szkody. Trzeba z tej surowej lekcji wyciągnąć właściwe wnioski, aby mogły one dalej się rozwijać. Wśród wielu uwag i sugestii, zwracamy uwagę na następujące:
 - konieczność zmian w projektowaniu i planowaniu
 - zmianę charakteru centrów miast i ich dzielnic
 - zwiększenie roli planów zagospodarowania przestrzennego
 - zwiększenie obszarów zielonych
 - rozrzedzenie zabudowy
 - równoważenie transportu miejskiego

- zwiększenie ilości ciągów pieszych
- rozbudowę tras rowerowych
- wyprowadzenie centrów handlowych poza centrum miast
- rozwój e-handlu
- rozwój pracy zdalnej
- cyfryzację rynku pracy
- wzmocnienie służb ds. nadzwyczajnych oraz systematyczne weryfikowanie ich sprawności
- wprowadzanie nowych technologii do wrażliwych dziedzin gospodarki miejskiej (transport, turystyka)
- stosowanie nowych technologii w kulturze, w szczególności w edukacji kulturalnej
- wykorzystywanie kształcenia on-line do rozszerzenia kontaktów międzynarodowych (np. do korzystania z zajęć w renomowanych szkołach i uczelniach, zapraszania do prowadzenia wykładów on-line przez uczonych-cudzoziemców, itp.)
- wzmocnienie systemu ochrony zdrowia, poprawę jego elastyczności, albowiem najważniejszym zasobem każdego społeczeństwa i każdej gospodarki jest człowiek.

Bibliografia

1. Czy pandemia doprowadzi do powolnej ”śmierci” wielkich miast?, <https://forsal.pl/gospodarka/demografia/artykuly/7754618, czy-pandemia-...>
2. Dz. U. z 2017 roku, poz. 1897.
3. https://pl.wikipedia.org/wiki/Klęska_żywiolowa
4. <https://wiadomości.onet.pl/kraj/pandemia...>
5. <https://www.ekologia.pl/srodowisko/ochrona-srodowiska/najczestsze-powodzie-...>
6. <https://www.medicover.pl/o-zdrowiu/historia-pandemii>
7. Jałowiecki B., *Metropolie*, Białystok 1999.
8. Pasternak M., *Krótką historia wielkich katastrof*, 2000.
9. I.A. Riazanow, *Wielkie katastrofy w historii Ziemi*, PWN, 1986.
10. M. Rosalak, *Tsunami historii. Jak żywioły wpływały na dzieje świata?* Warszawa 2016.
11. Sirojć Z., *Socjalno-ekonomiczne problemy rozwoju krupnych miast*, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Kijew 2010.

Afiliacja autorów prac

1. Nelia BIGUN – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
2. Anna ČEPELOVÁ – Uniwersytet Pawła Józefa Šafarika w Koszycach (Słowacja)
3. Dariusz CHEŁSTOWSKI – publicysta, Warszawa
4. W.O. CZUWARDYŃSKIJ – Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki (Ukraina)
5. Ała FIEDORENKO – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
6. Siergiej GAWROW – Moskiewski Państwowy Uniwersytet im. A. Kosygi-na, Rosyjski Nowy Uniwersytet (Moskwa)
7. Miriam HADOBÁS – VSZaSP w Koszycach (Słowacja)
8. S.W. IWASZCZENKO – Instytut Demografii i Badań Społecznych im. M.W. Ptuchy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
9. Martin JURAŠEK – Wyższa Szkoła Zdrowia i Pracy Socjalnej im. św. Elżbiety w Bratysławie (Słowacja)
10. Jurij KARIAGIN – Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Międzyzakładowy Związek Zawodowy Ukraińców Pracujących w Polsce
11. Ołeksandr J. KASPEROWICZ – Instytut Ekonomiki Przemysłu Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
12. Marcin KĘSY – Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy
13. Susanna KITAJEWA – Narodowy Uniwersytet „Kijowsko-Mohylańska Akademia” (Ukraina)
14. Lenka LACHYTOVÁ – Uniwersytet Pawła Józefa Šafarika w Koszycach (Słowacja)

15. L.S. LISOGOR – Instytut Demografii i Badań Społecznych im. M.W. Ptuchy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
16. Michajło MANOW – Kijowski Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki (Ukraina)
17. O.M. MAZURKIEWICZ – Instytut Spółdzielczości w Winnicy (Ukraina)
18. Viera MOKRIŠOVA – Wyższa Szkoła Biznesu Międzynarodowego ISM Slovakia w Preszowie
19. Łukasz MONIUSZKO – Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy
20. I.M. NOWAK – Instytut Demografii i Badań Społecznych im. M.W. Ptuchy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
21. Walery M. NOWIKOW – Instytut Demografii i Badań Społecznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
22. Olga F. NOWIKOWA – Instytut Ekonomiki Przemysłu Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
23. Władimir OLENCZENKO – Centrum Badań Europejskich, Narodowy Badawczy Instytut Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych im. J.M. Primakowa Rosyjskiej Akademii Nauk (Moskwa)
24. Oksana W. PAŃKOWA – Instytut Ekonomiki Przemysłu Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
25. Wojciech POMYKAŁO – Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
26. R.P. POPIELUSZKO – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
27. B.W. PRIADKO – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
28. Zdzisław SIROJĆ – Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, Instytut Spółdzielczości w Winnicy (Ukraina)
29. W.O. SKOROPAD – psycholog, Chmielnickij, Ukraina
30. Wojciech SŁOMSKI – Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie
31. Piotr SOLARZ – Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie
32. Anna D. SZASTUN – Instytut Ekonomiki Przemysłu Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)

33. Katarzyna SZOLGINIA – Katolicki Uniwersytet Lubelski
34. Larysa L. SZUMIŁOWA – Instytut Ekonomiki Przemysłu Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)
35. L.M. SZYRIAJEWA – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
36. Maciej ŚLUSARCZYK – Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy
37. Renáta TKÁČOVÁ – Uniwersytet Techniczny w Koszycach (Słowacja)
38. Kyrýlo WIESIOŁYJ – Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. M.P. Dragomanowa (Kijów, Ukraina)
39. I. L. ŽUK – Instytut Demografii i Badań Społecznych im. M.W. Ptuchy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Kijów)

Summary

In the era of globalization, the rapid movement of millions of people over long distances, the contamination of communities around the world turned out to be much faster than anyone could have imagined. COVID-19 immediately became a very grateful topic for all kinds of debates and discussions for scientists, who at that time were locked in their homes (but had access to the Internet). Discussions began not only on medical issues, but also on economic, political and social issues.

This multi-author monograph has been prepared by scientists from Central and Eastern Europe. The results of the research presented below may prove useful to both theorists and practitioners. They allow us to look at the issues related to COVID-19 from a different perspective, including in the scientific circulation a number of reflections already present in the literature in the world.

The conclusions of the analysis can be used not only by scientists, but also by people who in their daily practice solve problems related to the pandemic and its short- and long-term effects.